

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМЕНІ О. О. ПОТЕБНІ

На правах рукопису

КОРНІЄНКО Лариса Миколаївна

УДК 811.161.2'373.7'374

**УКРАЇНСЬКА ФРАЗЕОГРАФІЯ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ:
ТЛУМАЧНІ ТА ПЕРЕКЛАДНІ СЛОВНИКИ**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

кандидата філологічних наук

Науковий керівник

ЧУМАК Володимир Васильович,

кандидат філологічних наук,

професор

Київ – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОГРАФІЇ У ЛІНГВІСТИЧНІЙ НАУЦІ.....	11
1.1. Фразеологізм як одиниця структурного рівня мови.....	11
1.2. Лексикографічне представлення фразеологічних одиниць.....	20
1.3. Класифікаційні характеристики фразеологічних словників.....	26
1.4. Принципи укладання фразеологічних словників в українському мовознавстві.....	35
1.5. Структурна параметризація фразеологічних словників.....	59
Висновки до Розділу I.....	62
РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТЛУМАЧНОЇ І ПЕРЕКЛАДНОЇ ФРАЗЕОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТЬ....	65
2.1. Становлення української тлумачної фразеографії.....	66
2.2. Українська перекладна фразеографія.....	88
2.2.1. Іншомовно-українські фразеологічні словники.....	90
2.2.2. Українсько-іншомовні фразеологічні словники.....	106
Висновки до Розділу II.....	117
РОЗДІЛ III. ЛЕКСИКОГРАФУВАННЯ СИСТЕМНИХ ВІДНОШЕНЬ І ЯВИЩ В УКРАЇНСЬКІЙ ТЛУМАЧНІЙ І ПЕРЕКЛАДНІЙ ФРАЗЕОГРАФІЇ.....	119
3.1. Лексикографування фразеологічної полісемії.....	120
3.2. Лексикографування фразеологічної синонімії.....	140
3.3. Лексикографування фразеологічної антонімії.....	163
3.4. Лексикографування фразеологічної варіантності.....	171
Висновки до Розділу III.....	183
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	185
СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	216

ВСТУП

Друга половина XX століття для східнослов'янської лінгвістики характеризується активізацією досліджень, присвячених лексикографічному опрацюванню фразеологічного складу слов'янських мов.

Для вироблення теоретичних засад дослідження української фразеології й фразеографії дуже важливим підґрунтям стали наукові праці відомих вітчизняних і зарубіжних мовознавців Л. А. Булаховського, В. В. Виноградова, В. П. Жукова, В. І. Ковалю, Б. А. Ларіна, І. Я. Лепешева, Ф. П. Медведєва, В. М. Мокієнка, О. І. Молоткова, І. С. Олійника, О. О. Потебні, М. М. Сидоренка, Л. Г. Скрипник, Г. М. Удовиченка, В. Д. Ужченка, Ф. М. Янковського та інших учених, які започаткували вивчення фразеологічного складу східнослов'янських мов, встановивши класифікаційні характеристики фразеологічних одиниць і способи та засоби їх лексикографування.

Сучасна українська фразеографія представлена іменами В. М. Білоноженко, В. О. Винника, І. С. Гнатюк, Г. М. Доброльожі, Г. А. Домарецької, Ж. В. Краснобаєвої-Чорної, З. С. Мацюк, С. Є. Панцьо, Ю. Ф. Прадіда, Л. В. Самойлович, М. В. Серебряк, О. І. Скопненка, Д. В. Ужченка, Т. В. Цимбалюк-Скопненко, А. П. Яреценка та інших лінгвістів, дослідження яких репрезентують стан опрацювання питань теорії й практики укладання фразеологічних словників, специфіки відбору фразеологічних одиниць, їх упорядкування, встановлення закономірностей представлення системних явищ і зв'язків українських фразеологізмів у лексикографічних працях, вироблення нових методик укладання фразеологічних словників аж до новітніх словників електронного типу.

Активізація фразеографічних досліджень української мови спостерігається у кінці XX ст. у зв'язку з утворенням незалежної української держави

і офіційним визнанням української мови як державної. Відомо, що спроби упорядкування фразеологічного матеріалу в українській лексикографії фіксуються з кінця XIX – початку XX ст. Саме цей період вважають основоположним для становлення української фразеографії як науки, оскільки лексикографування українських фразеологізмів набуло системного характеру із застосуванням відповідних наукових принципів укладання словникових статей не тільки на рівні лексики, а й на фразеологічному матеріалі.

Водночас поза увагою дослідників поки що залишається один із найважливіших періодів розвитку української фразеографії, а саме, друга половина XX – поч. XXI ст., на який випадають науково опрацьовані ґрунтовні авторські та академічні фразеологічні словники, укладені з урахуванням нових досягнень сучасної лексикографічної теорії.

Актуальність теми. Актуальність дисертаційного дослідження зумовлюється необхідністю комплексного вивчення української фразеографії другої половини XX – початку XXI століть, зокрема, питань теорії й практики укладання фразеологічних словників відповідного періоду, встановлення критеріїв відбору й упорядкування фразеологізмів, принципів лексикографування фразеологічних одиниць у фразеографічних працях, відтворення семантичних і граматичних характеристик фразем у словникових статтях, врахування особливостей лексикографування фразеологічної синонімії, антонімії, полісемії та ін.

Незважаючи на те, що лексикографічна фіксація українських фразеологізмів спорадично простежується ще з XVII ст., тільки у другій половині XX ст. в Україні з'явилися спеціальні фразеологічні словники, що дозволило відомому українському фразеологові Ларисі Григорівні Скрипник констатувати появу нової галузі мовознавства – фразеографії, визначивши її як теорію і практику укладання фразеологічних словників [170, с. 233].

Наукове обґрунтування теоретичних засад української фразеографії набуло системного характеру в другій половині XX ст. До цього часу питання теорії української фразеографії переважно розглядали у передмовах до

фразеологічних словників чи окремих статтях, де автори намагалися уникати окремих дискусійних моментів теорії лексикографування фразем, а подавали власне розуміння проблеми. Це стосувалося як способів систематизації фразеологічного матеріалу у словниках, принципів побудови словникової статті, так і засобів упорядкування фразеологічного матеріалу у різних типах словників з урахуванням нових підходів до вирішення проблеми.

Серед перших важливих теоретичних здобутків української фразеографії цього періоду варто назвати наукові праці М. А. Грицака “Подача фразеологічного матеріалу в регіональних словниках” (1965) [48], Ф. П. Медведєва “На шляху створення фразеологічного словника української мови” (1970) [115], Г. М. Удовиченка “Принципи укладання Словника фразеологізмів української мови” (1961) [178], Л. А. Юрчук “Теоретичні засади реєстру фразеологічного словника української мови” (1983) [209] (див. праці А. А. Бурячка, Я. В. Закревської та ін.[29; 77]).

На сучасному етапі розвитку української *фразеографії* важливим внеском у теорію є наукові праці Н. О. Зубець “Типологія сучасних фразеологічних словників” (2007) [72], А. О. Івченка “Словник української фразеологічної термінології: засади створення” (2010) [75], Б. О. Коваленка “Засади укладання словника фразем мови творів Анатолія Свидницького” (2011) [84], Ж. В. Краснобаєвої-Чорної “Моделювання терміносистеми української фразеології: Словник фразеологічних термінів сучасної української мови” (2009) [100], Ю. Ф. Прадіда “Засади укладання фразеологічного словника ідеографічного типу” (1995) [144], О. І. Скопненка, Т. В. Цимбалюк-Скопненко “Принципи відбиття фразеологічної синонімії в слов’янській лексикографії та засади створення індивідуально-авторського словника фразеологічних синонімів” (2007) [164], а також дослідження І. В. Царьової “Проект словника обрядових фразеологізмів східнословобожанських говірок” (2011) [188], Т. В. Цимбалюк-Скопненко, О. І. Скопненка “Матеріали до «Словника фразеологічних синонімів Миколи Лукаша» (2011) [189], Л. Ф. Щербачук “До проблеми укладання словника індивідуально-авторського вживання

фразеологічних одиниць” (2006) [207] та інші лінгвістичні розвідки, у яких простежується глибокий науковий аналіз фразеологізмів як реєстрових одиниць фразеографічних праць і запропоновано чіткі критерії формування реєстру фразеологічних словників, визначено основні принципи їх укладання та способи і засоби систематизації фразеологічних одиниць у сучасній фразеографії.

Тему дисертації затвердила вчена рада Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (протокол № 1 від 26 січня 2012 р.) та Наукова рада “Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності” НАН України (протокол № 4 від 25 жовтня 2012 р.).

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Працю виконано в межах теми, яку опрацьовує відділ загального мовознавства Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України “Мова, суспільство й культура у їхніх взаємозв’язках”, яка виконується за розпорядженням Бюро Відділення ЛМН НАН України, протокол № 6 від 26.10.2010 р.

Метою роботи є комплексне дослідження питань теорії і практики лексикографування фразеологізмів в українському мовознавстві другої половини XX – початку XXI століть, визначення принципів словникового опису фразеологічних одиниць, специфіки систематизації та структурування словникових статей у фразеографічних працях, способів відображення фразеологічної семантики у фразеографії досліджуваного періоду, особливостей лексикографування системних зв’язків у тлумачних та перекладних фразеологічних словниках.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

- обґрунтувати теоретичні засади дослідження української фразеографії у лінгвістичній науці другої половини XX – початку XXI ст.;
- визначити принципи лексикографування фразеологічних одиниць у тлумачних та перекладних словниках досліджуваного періоду;
- встановити макроструктурні й мікроструктурні характеристики лексикографічної параметризації фразеологізмів у аналізованих словниках;

- з'ясувати способи і засоби лексикографування фразеологічних одиниць у тлумачних та перекладних словниках;
- встановити особливості лексикографування системних відношень і явищ (полісемія, синонімія, антонімія, варіантність) у структурі тлумачних та перекладних фразеологічних словників.

Об'єкт дисертаційної роботи – українська фразеографія другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Предметом дослідження є теорія і практика укладання тлумачних та перекладних фразеологічних словників української мови вказаного періоду.

Матеріалом дослідження стали словникові статті в українських тлумачних та перекладних фразеологічних словниках, збірках та довідниках другої половини ХХ – початку ХХІ століть. У дисертації за межами дослідження залишилися словники, реєстровими одиницями яких є прислів'я, приказки, крилаті вислови, терміни, кваліфікація яких все ще залишається дискусійною в історії слов'янської фразеографії.

Джерельну базу дисертації становлять українські *тлумачні* фразеологічні словники другої половини ХХ – початку ХХІ століття («Фразеологічний словник української мови» у 2 т. Г. М. Удовиченка (1984), «Фразеологічний словник української мови» В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченка (1998), академічні «Фразеологічний словник української мови» у 2 т. (1993), «Словник фразеологізмів української мови» (2003) та інші), *перекладні* словники («Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник» І. С. Олійника, М. М. Сидоренка (1991), «Російсько-український словник сталих виразів» І. О. Виргана, М. І. Пилинської (2000), «Англо-український фразеологічний словник» К. Т. Баранцева (2005), «Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь. Эмоции человека» Ю. Ф. Прадіда (1994), «Українсько-англо-російський ілюстрований фразеологічний словник» І. Є. Намакштанської та ін. (2007) та ін.), *семантико-парадигматичні* фразеологічні словники («Словник фразеологічних синонімів» М. П. Коломійця, Є. С. Регушевського (1988),

«Словник фразеологічних антонімів української мови» В. С. Калашника, Ж. В. Колоїз (2004)). Використано низку *словників-довідників і довідників* («Довідник англійських, німецьких та українських ідіом і виразів» А. Д. Шеріка, В. Я Савічук, В. Ф. Старка (2000) та ін.). До аналізу залучалися також матеріали академічного «Словника української мови» в 11 т. (1970–1980) та «Словника української мови» в 20 т. (Т. I–VI, 2013–2015 pp.).

Методи дослідження зумовлені специфікою аналізованого матеріалу і метою та завданнями його вивчення. Основним методом дослідження є *описовий* з елементами *порівняльного аналізу* словників різних авторів, що дозволив виявити специфіку використання фразеологічних одиниць. У межах описового методу застосовано методики лінгвістичного *спостереження*, *узагальнення* та *класифікації* фразеологічного матеріалу. *Контекстний* і *компонентний* методи забезпечили структурно-семантичний аналіз фразеологічних одиниць словників різних типів. У межах *зіставного* методу в деяких випадках використано *кількісно-статистичний аналіз* словникових статей аналізованих фразеологічних праць досліджуваного періоду.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше в українській лінгвістиці встановлено й комплексно описано специфіку лексикографування фразеологізмів в українських тлумачних та перекладних фразеологічних словниках другої половини ХХ – початку ХХІ ст. з урахуванням походження, структурних, семантичних і функціональних характеристик фразем. Крім того, встановлено класифікаційні характеристики аналізованих праць, описано принципи укладання фразеологічних словників в українській лінгвістиці та визначено особливості лексикографування системних зв'язків фразеологічних одиниць у словниках тлумачного і перекладного типів.

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що положення і теоретичні висновки, представлені у праці, проливають світло на дискусійні питання слов'янської фразеології і фразеографії, пропонують обґрунтування ряду теоретичних та практичних аспектів сучасної української фразеографії з урахуванням системного підходу до семантики фразеологічних одиниць та

використанням нових методів і прийомів формування реєстру тлумачних та перекладних фразеологічних словників. Результати сприятимуть розширенню знань про специфіку структурних параметрів фразеографічних праць і принципів лексикографування фразеологізмів у сучасній українській лінгвістиці. Автор дослідження враховує динаміку процесу фразеологізації лексичних і синтаксичних словосполучень української мови та фіксації результатів цього процесу у новітніх тлумачних і перекладних фразеологічних словниках.

Практична цінність роботи полягає у можливості використання основних положень, матеріалів та результатів дослідження, зібраного ілюстративного матеріалу в лексикографічній і фразеографічній практиці, зокрема в упорядкуванні словникових статей та укладанні фразеологічних словників різних типів, а також у навчальній роботі, зокрема для викладання навчальних курсів та спецкурсів з фразеології, фразеографії, лексикології, стилістики. Крім того, методика дослідження та зібраний фактичний матеріал можна використовувати в подальшій науково-дослідницькій роботі автора й інших фразеологів і фразеографів.

Особистий внесок здобувача. Збирання й аналіз фразеологічного матеріалу належить авторові. Робота є одноосібним дослідженням. Усі статті написано без співавторства.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення та практичні результати наукового дослідження були представлені на міжнародних і всеукраїнських конференціях та інших наукових зібраннях: Міжнародній науковій конференції «Мова як світ світів: поетика і граматика текстових структур» (Київ, 2012), XXII Міжнародній науковій конференції «Мова і культура» ім. Сергія Бураго (Київ, 2013), Міжнародній науковій конференції «Проблеми лексико-семантичної типології» (Вороніж, 2013), II Міжнародній науковій конференції «Нова лінгвістична парадигма: теоретичні і прикладні аспекти» (Одеса, 2014), XV Міжнародних славістичних читаннях пам'яті академіка Леоніда Булаховського (Київ, 2015), I Міжнародній науковій

конференції «Слов'янські студії» (Миколаїв, 2016), Фестивалі науки (Київ, 2016), II Всеукраїнській міждисциплінарній конференції «Мовний простір слов'янського світу: досвід і перспективи» (Київ, 2016). Матеріали дисертації обговорювалися на засіданнях ради молодих учених Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (Київ, 2013; 2014; 2015). Повний текст дисертації обговорено на об'єднаному засіданні відділу загального та порівняльно-історичного мовознавства і відділу слов'янських мов Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні (протокол № 1 від 15 грудня 2016 р.).

Публікації. Основні положення та результати наукового дослідження викладено в шести публікаціях, п'ять з яких вийшли друком в українських наукових виданнях, затверджених ДАК України, одна – у закордонному виданні.

Структура й обсяг дисертаційної роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, переліку умовних скорочень, списку використаної літератури та лексикографічних джерел (242 позиція). Загальний обсяг дисертації становить 218 сторінок, з них основного тексту – 190 сторінок.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОГРАФІЇ У ЛІНГВІСТИЧНІЙ НАУЦІ

У другій половині ХХ століття в східнослов'янській лінгвістиці простежується активізація досліджень, присвячених теорії й практиці лексикографічного опрацювання фразеологічного складу слов'янських мов, зокрема визначенню специфіки фразеологізмів, їх систематизації й фіксації у слов'янській, зокрема українській, лексикографії із встановленням новітньої методики укладання різних типів фразеологічних словників.

Наукове обґрунтування теоретичних засад української фразеографії набуло системного вигляду саме у другій половині ХХ століття. До цього часу окремі питання теорії української фразеографії спорадично розглядалися у передмовах до укладених фразеологічних словників чи окремих статтях, де автори намагалися аналізувати способи укладання фразеологічного матеріалу в словниках, принципи побудови словникової статті, інтерпретацію фразеологічного значення та інші важливі питання фразеографії. Пізніше починають з'являтися й монографічні розвідки українських учених, у яких описуються основні поняття фразеології та терміни, що їх позначають, семантичні й граматичні параметри, компонентний склад фразеологізмів, основи фразеографії, пропонуються аргументовані підходи до вирішення проблеми.

1.1. Фразеологізм як одиниця структурного рівня мови

Фразеологізми є специфічними мовними формулами, картинами світу із закодованою інформацією про минуле, наших предків, їхній спосіб сприйняття світу та оцінку всього суцього; вони акумулюють культурні потенції народу, тільки йому притаманним способом маніфестують дух і неповторність ментальності нації. Відомий український дослідник фразеологічного рівня мови

В. Д. Ужченко підкреслює, що виникнення і вживання фразеологізму зумовлене постійним відчуттям лексичної недостатності, намаганням вербалізувати людські емоції, утілені в когнітивні моделі душевного стану [184, с. 7–8].

Визначення фразеологічної одиниці та з'ясування її специфіки, характеристики найважливіших диференційних ознак залишаються найважливішими теоретичними проблемами як сучасної фразеології (встановлення предмета фразеології як окремої лінгвістичної дисципліни, а також обсягу фразеологічного матеріалу мови), так і фразеографії (укладаючи фразеологічний словник, автори вирішують головне завдання: що саме вони вкладають в поняття фразеологічної одиниці, від цього залежить об'єм словникової праці. Залежно від структурно-семантичних характеристик фразеологічних одиниць, лексикографи систематизують фразеологічний матеріал у словниках різних типів).

Початок формування фразеології як науки пов'язують з ім'ям швейцарського вченого Шарля де Баллі, думки якого викладені в книгах «Нарис стилістики» (1905) і «Французька стилістика» (1909). Суть фразеологічної одиниці Ш. Баллі вбачає насамперед у семантичних ознаках [16, с. 87]. Учений виділяє дві групи словосполучень: вільні словосполучення і фразеологічні єдності [16].

У східнослов'янській лінгвістиці відомо більше двадцяти визначень фразеологічної одиниці, кожне з яких формулюється вченими з намаганням знайти найважливіші аргументи на користь власного твердження, що уможливить найповніше репрезентувати фразеологізм серед інших мовних одиниць.

Відомі вітчизняні та зарубіжні мовознавці Л. Г. Авксент'єв, Н. Д. Бабич, В. М. Білоноженко, Л. А. Булаховський, В. В. Виноградов, С. Г. Гаврін, І. С. Гнатюк, М. А. Данілович, М. Т. Демський, В. П. Жуков, В. Т. Коломієць, В. А. Ляшчинська, Ф. П. Медведєв, О. І. Молотков, І. С. Олійник, Л. С. Паламарчук, Ю. Ф. Прадід, З. Ф. Санько, О. О. Реформатський, Л. Г. Скрипник, Г. М. Удовиченко, В. Д. Ужченко, І. Г. Чередниченко,

О. О. Шахматов та інші розробили ряд критеріїв визначення фразеологічних одиниць, створили класифікаційні схеми їх розподілу, провели дослідження структурно-семантичних властивостей фразеологізмів та їх функціонування у мові художніх творів, розробили теоретичні основи фразеографії.

Одним із перших до наукового вивчення сталих сполучень слів, які відрізнялися від інших словосполучень змістовою специфікою, звернувся видатний вітчизняний мовознавець О. О. Потебня (1835–1891). У своїй праці «Из лекций по теории словесности: Басня. Пословица. Поговорка» (1930) вчений називав їх *приповідками, приказками, постійними сполученнями слів*, які згодом у лінгвістичній літературі почали називатися *фразеологізмами, ідіомами, фразеологічними одиницями* тощо. О. О. Потебня вважав, що *приповідка* – це елемент байки чи прислів'я, що почасти походить із прислів'я і байки як рештка, згущення їх, який почасти недорозвинувся до них; тим самим кваліфікуючи такі сполучення слів як нарізно оформлений, але семантично неподільний, відтворюваний у мовленні знак [142, с. 97].

Як узагальнювали деякі вчені, великий український філолог розробив свою знамениту теорію творення фразеологізмів (приказок) шляхом “згущення” ширших контекстів (байок, притч) до прислів'я (афоризму) з подальшим “згущенням” прислів'я до фразеологізму (приказки) [142, с. 97–98].

З історії східнослов'янського мовознавства відомо, що теорія фразеологічних одиниць перебувала під пильним оком російських лінгвістів, таких як: академік О. О. Шахматов, В. Л. Архангельський, О. М. Бабкін, М. М. Шанський, Л. І. Ройзензон, В. П. Жуков, Р. М. Попов, І. І. Чернишова. Зосереджується увага на таких кардинальних питаннях, як обсяг і об'єкт фразеології, ознаки фразеологізму, специфіка фразеологічного значення, методи дослідження.

Термін “*фразеологічна одиниця*” у лінгвістичну науку увів саме В. В. Виноградов.

Актуальним залишається й питання: що таке фразеологія та які принципи фразеологічної класифікації є найбільш обґрунтованими.

У сучасному східнослов'янському мовознавстві відомо кілька класифікацій фразеологізмів. Найвідоміша з них – **семантична** класифікація В. В. Виноградова, яка започаткувала основи фразеології як лінгвістичної дисципліни. Опрацьована на ґрунті синтаксичних ідей О. О. Шахматова з урахуванням результатів наукових досліджень швейцарського стиліста Шарля Баллі [16], класифікація розрізняє три типи фразеологічних одиниць: а) *фразеологічні зрощення*; б) *фразеологічні єдності* й в) *фразеологічні сполучення* [31, с. 145]. Інший російський вчений М. М. Шанський, зберігши три основні класи фразеологізмів за схемою В. В. Виноградова, у семантичній класифікації виділив четвертий клас – *фразеологічні вирази* [199, с. 62–63].

В українській лінгвістиці найвідомішою залишається **генетична** класифікація фразеологізмів, запропонована академіком Л. А. Булаховським, який упорядковував фразеологізми за *історико-етимологічним принципом*. Генетична класифікація Л. А. Булаховського передбачає групування фразеологічного матеріалу за джерелами походження. Вона об'єднує вісім груп: прислів'я і приказки; професіоналізми, що набули метафоричного вжитку; усталені вислови з анекдотів, жартів і под.; цитати й образи з «Старого» і «Нового» завітів; численні ремінісценції античної старовини; переклади поширених іншомовних висловів; крилаті слова російських та іноземних письменників; влучні фрази видатних людей [27, с. 102–103].

Послідовники класифікаційної теорії академіка Л. А. Булаховського виділяють у фразеологічному складі української мови різну кількість генетичних груп. Зокрема, Л. Г. Скрипник виділяє: 1) питоми українські фразеологічні одиниці; 2) запозичені фразеологічні одиниці; 3) фразеологічні кальки й напівкальки [170, с. 149].

В українській лінгвістиці відома також **функційна** класифікація фразеологізмів, за якою Д. Х. Баранник для усного монологічного мовлення визначив п'ять основних груп: 1) фразеологічні метафори народного характеру; 2) фразеологічні метафори літературного характеру; 3) фразеологічні образні

узагальнення народного характеру (прислів'я); 4) фразеологічні образні узагальнення літературного характеру; 5) специфічно жанрова фразеологія. Автор зазначає, що ці групи будуть одночасно і систематизацією фразеологізмів “за особливостями сприймання їх в усному монологічному мовленні” [18, с. 34–38]. Хоча фразеологічні одиниці генетично й за формою є словосполученнями чи реченнями, вони якісно відрізняються від синтаксичних одиниць тим, що відтворюються як цілісні структури, а не будуються щоразу за певними синтаксичними моделями, як вільні словосполучення чи звичайні речення [8, с. 12].

Для визначення *специфіки* фразеологізму необхідно встановити його найхарактерніші *диференційні ознаки*, які були б властиві тільки цьому фразеологізму, що передбачає комплексний аналіз структури, семантики і функціонування фразеологічних одиниць. У процесі розвитку лінгвістичної науки дослідники фразеологічного рівня мови відзначали ряд характерних ознак, якими фраземи відрізняються від інших лінгвістичних одиниць: слова, довільного сполучення слів, речення. Як одиниці відповідного рівня мови фразеологізми можуть розрізнятися за семантикою, за лексико-граматичними ознаками, за стилістичними особливостями, але за якісними (диференційними) ознаками вони повинні бути однотипними. На цьому наголошує О. І. Молотков, зазначаючи, що об'єктивна суть фразеологізму, а залежно від цього й об'єктивний склад фразеологічних одиниць у мові, встановлюються сукупністю його диференційних ознак [124].

Зауважимо, що саме комплекс усіх вказаних ознак фразеологічної одиниці, який відрізняє її від вільних словосполучень, став вирішальним для укладачів фразеологічних словників, які зосереджуються на певному типі ознак, формуючи реєстр таких словників.

М. М. Шанський, визначаючи диференційними ознаками фразеологізмів відтворюваність, надслівність, біакцентність, постійність у складі, структурі й семантиці, на практиці спирався тільки на дві ознаки: надслівність і відтворюваність. Учений виділив важливу і властиву для більшості

фразеологізмів ознаку – це обов’язкова наявність двох самостійних, основних наголосів (біакцентність) [199, с. 27].

Український фразеолог Л. Г. Авксентьев наводить основні диференційні ознаки, які допоможуть встановити обсяг фразеологічних одиниць, різних за своїм походженням і стилістичним функціонуванням, а саме: 1) цілісність фразеологічного значення; 2) компонентний склад; 3) граматичні категорії; 4) відтворюваність [3, с. 112].

Четверта ознака, на думку вченого, дозволяє залучати до фразеологічних одиниць надслівні вирази неідіоматичного характеру (прислів’я, приказки, крилаті вислови, термінологічні сполуки тощо) [3, с. 10].

На думку Г. М. Удовиченка, фразеологічні звороти є різними за своєю смисловою структурою, ступенем лексикалізації, але всі вони динамічніше, емоційно виразніше відображають ту або іншу ознаку, властивість, якість, ніж їхні лексичні відповідники. Учений наголошує, що фразеологічні одиниці відрізняються від лексичних своєю смисловою місткістю й експресивною масштабністю, а від синтаксично вільних словосполучень своєю здебільшого невмотивованою, але незмінно сталою семантичною структурою, постійним, що не зважати на синонімічні заміщення, лексичним складом, а також нейтральною роллю форм граматичних значень. Ці особливості фразеологічних словосполучень зумовили те, що фразеологія, як наука про фразеологізми, виділилася в самостійну лінгвістичну дисципліну [177, с. 20–24].

Для Л. А. Юрчук найважливішою умовою фразеологічної одиниці є те, що при вивченні фразеологізму увагу слід звертати не на його компоненти, не на їх зв’язки та особливості, а розглядати в цілому, як одиницю мови, що має певну форму, певний зміст і свої особливості в мові. У праці “Теоретичні засади реєстру Фразеологічного словника української мови” дослідниця визначає основні ознаки фразеологічної одиниці і кваліфікує її як мовну одиницю, що виражає специфічне фразеологічне значення, граматичні категорії та має постійний, відтворюваний за традицією склад компонентів, які втратили лексичну самостійність [209, с. 24–26].

Ряд дослідників визначає основними інші диференційні ознаки фразеологічних одиниць. Так, В. М. Мокієнко зазначає: “*Фразеологізми* (а значить, і межі фразеології) визначаються трьома постійними для стійких сполук характеристиками: роздільно оформленістю, відносною стійкістю (відтворюваністю в готовому вигляді) й експресивністю” [122, с. 167]. Учений зауважує, що аналізом взаємодії кожної із зазначених характеристик можна виявити суперечливу суть фразеологічного сполучення і обмежити обсяг фразеології.

Для Л. Г. Скрипник фразеологізмами є *стійкі сполучення* двох і більше слів, що створюють семантичну цілість і відтворюються у процесі мовлення як готові словесні формули. Тут же дослідниця уточнює, що *фразеологічною одиницею* звичайно називають лексико-граматичну єдність двох і більше нарізно оформлених компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучення чи речення, яка, маючи цілісне значення, відтворюється у мові за традицією, автоматично [170, с. 7, 11].

Для В. Д. Ужченка *фразеологізм* (крім особливих випадків, фразеологічна одиниця, фразеологічний зворот, фразеологічний вислів, стійкий вислів, вираз, ідіома, фразема) – відтворюване, цілісне за значенням, стійке за складом і структурою словосполучення [184, с. 7].

Інший український дослідник Л. Г. Авксентьєв зазначає, що фразеологічна одиниця починається там, де закінчується смислова самостійність складових її частин, тобто це *стійкі словосполучення* або *вирази*, що сприймаються як одне ціле, як єдиний вислів, як мовний зворот, неподільний на окремі частини без втрати значення. Сукупність подібних одиниць у мові становить її фразеологічну систему [3, с. 112]. На думку М. А. Жовтобрюха, *фразеологічними одиницями* слід називати стійкі словосполучення слів, що “сприймаються як одне ціле, як єдиний вислів або мовний зворот, неподільний на окремі частини без втрати його значення” [63, с. 71–72].

Г. М. Удовиченко вважає *фразеологізмами* семантично зв’язані і структурно замкнені мінімальні синтаксичні одиниці з номінативною

функцією в комунікативній системі мови, семантична структура яких не мотивується лексичними значеннями їх постійних компонентів. Як в усному, так і в писемному мовленні, на відміну від синтаксично вільних словосполучень, фразеологізми не конструюються в процесі мовленнєвої діяльності людини. Вони відновлюються як смислові одиниці [ФСУМ1(I): 3].

Сучасний український фразеолог Ю. Ф. Прадід визначає *фразеологічні одиниці* як стійкі звороти мови, наділені цілісним, іноді частково цілісним значенням, що вступають у смислові та граматичні зв'язки з іншими мовними одиницями, мають постійний, за традицією відтворюваний у мовленні компонентний склад [149, с. 5].

Можна стверджувати, що у сучасній лінгвістиці все ще немає однозначного, загальноприйнятого визначення поняття “*фразеологічна одиниця*”, що є основним при формуванні реєстру фразеологічних словників (див. праці Л. Г. Авксентьєва, В. М. Білоноженко, А. М. Бабкіна, В. Т. Коломієць, Ю. Ф. Прадіда, Л. Г. Скрипник, Л. А. Юрчук та інших дослідників). Для нас найбільш прийнятним є визначення фразеологічної одиниці, подане в енциклопедії «Українська мова», а саме: “*Фразеологізм, фразеологічна одиниця, фразеологічний зворот, фразема* – нарізнооформлений, але семантично цілісний і синтаксично неподільний мовний знак, який своїм виникненням і функціонуванням зобов'язаний фраземотвірній взаємодії одиниць лексичного, морфологічного та синтаксичного рівнів” [236: 801].

Вагомим аргументом добору реєстрових одиниць при укладанні фразеологічних словників є чіткість розмежування понять “*широке*” і “*вузьке*” розуміння фразеології, на чому наголошував С. І. Ожегов у праці «Про структуру фразеології» [134, с. 31–53]. Як зазначав Л. І. Ройзензон, не може існувати одночасно двох фразеологій – «широкої» і «вузької». Саме такий підхід до об'єкта і обсягу фразеології “розколов” мовознавців на дві групи [152, с. 114–115].

Зокрема російські фразеологи по-різному визначають межі поняття “*фразеологізм*”. Так, якщо О. І. Молотков вважав, що немає розмежування

фразеологічних одиниць мови в «широкому» або «вузькому» розумінні слова, таке визначення об'єкта фразеології вчений називав ненауковим [124, с. 19], то О. М. Тихонов у двотомному «Фразеологічному словнику сучасної російської літературної мови» (2004) з реєстром понад 35000 фразеологічних одиниць добирає реєстрові одиниці саме за принципом широкого розуміння фразеології, наголошуючи на необхідності такого підходу, а також на потребі значного розширення меж фразеології за рахунок стійких поєднань слів і виразів [239: 4]. А О. М. Бабкін кваліфікує фразеологічні одиниці як сполучення слів, що наділене постійним складом. Такий підхід трактування вченого значно розширює межі фразеології [13, с. 76].

В українському мовознавстві також простежуються різні підходи до створення фразеологічних словників, зокрема до формування їх реєстру. Одні укладачі намагаються врахувати принципи ш и р о к о г о розуміння фраземи (як сукупність усіх типів стійких поєднань, включаючи різноманітні типи стійких конструкцій з семантично злитими і незлитими компонентами: фразеологічні звороти; прислів'я; приказки; традиційні формули клятв, божби, побажань; усталені порівняння). Інші намагаються дотримуватися правила добору до реєстру фразеологічних одиниць в у з ь к о г о сприймання цього поняття (коли переважають сталі звороти ідіоматичного характеру).

Фразеологізм у вузькому розумінні слова на складові частини не ділиться і в реченні виступає як самостійна неподільна одиниця з певним значенням, яке не дорівнює сумі значень слів-компонентів: *без стерні́ і без вітри́л* [УРРУФС: 15], *верті́ться як верте́но* [УРРУФС: 22], *ле́жма лежа́ти* [УРРУФС: 78], *ні сват ні брат* [УРРУФС: 102], *обдира́ти як лі́нку* [УРРУФС: 104] тощо. Так, у «Фразеологічному словнику української мови» (т. 1–2, 1984) Г. М. Удовиченка в алфавітному порядку за першим компонентом розміщено фразеологізми в широкому розумінні – від ідіом до синтаксично сталих словосполук. Таке розуміння обсягу фразеології спостерігаємо і в «Англо-українському фразеологічному словнику» К. Т. Баранцева (2005).

Автори перекладного «Українсько-російського і російсько-українського фразеологічного словника» І. С. Олійник, М. М. Сидоренко (1971), навпаки, подають фразеологічний матеріал у вузькому розумінні цих мовних одиниць. Об'єктом лексикографічного опрацювання у «Словнику фразеологічних синонімів» (СФС) М. П. Коломійця, Є. С. Регушевського (1988) були фразеологічні одиниці, згідно з авторським розумінням фразеологізму: “Під *фразеологізмами* розуміємо такі стійкі сполучення слів, що не є простою сумою значень слів-компонентів, а мають цілісне експресивно-оцінне значення, зближуючись зі словами семантично та функціонально-граматично. Саме такі фразеологізми є об'єктом лексикографічного опрацювання за їх синонімічними зв'язками в окремих статтях словника” [СФС: 4].

Укладачі академічного «Словника фразеологізмів української мови» (СФУМ) (2003), укладаючи реєстр цього словника, у якому найповніше відображено загальновживану фразеологію української мови і подано її всебічну лексикографічну характеристику, керувалися відповідною інструкцією, де обґрунтовувався принцип відбору до реєстру фразеологічних одиниць. Тому в основу словника покладено розуміння фразеологічної одиниці як усталеного стійкого словосполучення з постійним, відтворюваним за традицією складом компонентів, у якому втрачена їх лексична самостійність і яке виражає цілісне фразеологічне значення, створюване в основному внаслідок переосмислення вільного словосполучення, а також виступає членом речення [СФУМ: 4]. Наприклад: *душá дѣржиться в тілі* [СФУМ: 226], *без керма і без вітрил* [СФУМ: 290], *бійтий кóзир* [СФУМ: 303], *ні до лáду ні до при́кладу* [СФУМ: 325], *мáти Бóга в сѣрці* [СФУМ: 372], *хоч з лиця воді́ напійся* [СФУМ: 424] та ін.

1.2. Лексикографічне представлення фразеологічних одиниць

З історії вивчення української лексикографії і фразеографії відомо, що перші спроби лексикографування стійких висловів простежуються з кінця

XVI ст. з появою словників – «Лексиса» Лаврентія Зизанія-Тустановського, виданого 1596 року та «Лексикона славеноросского» Памви Беринди, що з'явився у світ 1627 року. Пізніше фразеологічні одиниці стають об'єктом лексикографічного опрацювання у спеціально упорядкованих збірках, де було започатковано принципи наукового опису фразеологічного матеріалу, який є невід'ємною частиною словникового складу мови. Поступово формується фразеологічний фонд української мови, який спорадично фіксується в основних лексикографічних виданнях.

За нашими спостереженнями, в українській лінгвістиці першими спробами теоретичних узагальнень основних результатів українських фразеологів, принципів фіксації фразеологічного матеріалу у спеціальних словниках, де закладалися основи фразеографії, стали наукові праці М. А. Грицака “Подача фразеологічного матеріалу в регіональних словниках” [48], Г. М. Удовиченка “Принципи укладання «Словника фразеологізмів української мови» [178], Я. В. Закревської “Інструкція для укладання діалектних словників” [77], А. А. Бурячка “Інструкція для складання регіональних діалектних словників” [29], О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк-Скопненко “Принципи відбиття фразеологічної синонімії в слов'янській лексикографії та засади створення індивідуально-авторського словника фразеологічних синонімів” [164], Ю. Ф. Прадіда “Засади укладання фразеологічного словника ідеографічного типу” [144], В. М. Русанівського, Н. Ф. Клименко “Від універсальної бази лінгвістичних знань до комп'ютерного укладання словників” [154], Л. А. Юрчук “Теоретичні засади реєстру фразеологічного словника української мови” [209] та інші лінгвістичні розвідки. На сьогоднішній день теоретичні питання укладання словників існують навіть в електронному вигляді, наприклад, «Порадник для укладачів фахових словників»: http://www.lp.edu.ua/tc.terminology/TK_vocab.htm.

На думку професора В. Д. Ужченка, займаючись вивченням теоретичних і практичних принципів укладання фразеологічних словників різного типу, фразеографія жорстко залежить від ступеня розробки загальної фразеологічної

теорії, від конкретних досліджень запасу літературної, ареальної, субстандартної ідіоматики, зіставно-типологічних студій [184, с. 429].

Для розвитку української фразеології і фразеографії дуже важливим підґрунтям стали наукові праці відомих російських мовознавців І. І. Срезневського, М. Ф. Сумцова, В. В. Виноградова, В. П. Жукова, Б. А. Ларіна, В. М. Мокієнка, О. І. Молоткова, М. І. Умарходжаєва та інших учених. У вітчизняній лінгвістиці перші результати наукового дослідження фразеологічних одиниць спостерігаємо у працях О. О. Потебні, які стали дороговказом для відомих фразеологів ХХ ст. Л. Г. Авксентьєва, М. Т. Демського, М. П. Коломійця, Л. І. Коломієць, Ю. Ф. Прадіда, Л. Г. Скрипник, В. Д. Ужченка та інших.

Для нашого наукового дослідження однією з основоположних проблем теорії і практики слов'янської фразеографії стала монографія О. І. Молоткова “Основы фразеологии русского языка”, зокрема розділ, у якому розглядається проблематика лексикографічного опрацювання фразеологізму, де автор наголошує, що, зіставляючи фразеологізм із словом і роблячи акцент на специфічному в лексикографічному опрацюванні фразеологізму, правильно буде вирізняти три центральні проблеми в укладанні фразеологічних словників, обов'язкові для будь-якого типу словника: 1) відбір фразеологізмів, що складають реєстр словника; 2) опрацювання або інтерпретація реєстрових одиниць і 3) подання (розташування) їх у словнику [124, с. 240].

В українському мовознавстві, на думку В. М. Білоноженко, фразеографічний аспект вивчення фразеологічних одиниць на той час ще не знайшов свого належного теоретичного осмислення [25, с. 4]. Водночас можна говорити про перші наукові спроби аналізу теоретичних аспектів фразеографії при описанні практики опрацювання фразеологічного складу української мови у словниках XVII–XX ст.

Позитивні результати теоретичного узагальнення проблем української фразеографії цього періоду спостерігаємо у монографії «Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів», де констатуються

досягнення вітчизняної фразеографічної теорії та практики, теоретично обґрунтовуються основні моделі тлумачення фразеологічних одиниць з урахуванням специфіки фразеологічного значення, а також структури, синтаксичних функцій, парадигматики та особливостей їх функціонування [25, с. 5]. Слушні зауваження щодо теорії і практики укладання фразеологічних словників знаходимо в працях Л. Г. Авксентьєва [3], Л. А. Юрчук [209].

Деякі східнослов'янські фразеографи зосереджують свою увагу на двох актуальних аспектах сучасної лексикографії: укладання новітніх словників та опрацюванні інформації, уміщеної як у традиційних – паперових, так і в сучасних електронних словниках із застосуванням комп'ютерних технологій. Крім того, до теоретичних питань, які залишаються в полі зору дослідників, належать: системність опису; тлумачення значень, що, у свою чергу, пов'язане з добором відповідників у перекладному словнику; виокремлення структури фразеологічної одиниці; подання варіантів фразеологічних одиниць; джерела словника; неологіка; okazionalnıst' – uzuualnıst' одиниці тощо [109, с. 158].

Науковці зауважують, що адекватна репрезентація фразеології передбачає використання параметрів системної організації фразеологічних одиниць мови, які виявляються в їхніх сутнісних змістових, структурних і функційних особливостях із залученням лексико-семантичної, фонетичної, морфологічної, синтаксичної, стилістичної і та іншої інформації. Важливо також зважати на те, що неточності у визначенні структури фразеоформи не лише породжують безліч огріхів теоретичного порядку, але й спотворюють у користувачів уявлення про характер функціонування фразеологізмів у мовленні, про способи їх залучення до типового контексту вживання [30, с. 83–85].

Російський лексикограф Л. І. Ройзензон відзначає, що при укладанні фразеологічного словника перед автором завжди постають питання: що таке фразеологізм, тобто якого типу мовні утворення можуть бути названі фразеологічними і включені до фразеологічного словника, яким повинен бути

обсяг фразеологічного словника і скільки фразеологічних одиниць він має містити [153, с. 91].

При створенні будь-якого словника перед укладачами постає три основні завдання: а) що подавати в словнику; б) як описати поданий матеріал; в) де саме в словнику розташувати ту чи іншу описувану одиницю, щоб він не був складним для користування, а також, що і як відображати в статті, як показати дискурсивну функцію й семантичну специфіку фразеологічних одиниць та ін. [241, с. 3].

В. Д. Ужченко найважливішими питаннями для укладача вважає формування реєстру словника, розташування матеріалу, зміст словникової статті та встановлення дискурсивної функції й семантичної специфіки фразеологічної одиниці [184, с. 429].

Практично всі автори фразеологічних праць наголошують на тому, що професійний укладач фразеологічного словника повинен: визначити мету, призначення і об'єм свого словника; визначити своє розуміння фразеологічної одиниці, тобто уточнити загально лінгвістичні і фразеологічні принципи відбору фразеологізмів для словника [186, с. 25].

За нашими спостереженнями, формування реєстру, способи лексикографування фразеологізмів, межі опису лексикографованих одиниць у різних словниках мають свою специфіку. Великою мірою це залежить від розуміння поняття “*фразеологізм*” і об'єкта, якого воно позначає. Так, деякі фразеографи до фразеологічних одиниць відносять прислів'я й приказки, що свідчить про широке трактування такого стійкого вислову. В інших випадках укладачі зосереджуються виключно на ідіомах як первинних фразеологічних одиницях.

Відомо, що фразеологізм еквівалентний слову, членові речення. З цього робимо висновок, що фразеологічними одиницями, на наш погляд, не слід вважати такі стійкі сполучення слів, як прислів'я, приказки – адже їх не можна прирівняти до лексичної одиниці. На думку О. М. Бабкіна, невивідність значення всього фразеологізму із значень слів, що його складають,

переосмислення, використання як засобу виразності, сталість і традиційність вживання, неперекладність іншою мовою – такі особливості дають можливість більш-менш виразно окреслити семантично-структурний обсяг матеріалу, що має лягти в основу фразеологічного словника, визначити прийнятний критерій добору реєстрових статей [13, с. 83].

Російський мовознавець М. І. Умарходжаєв, визначаючи проблеми укладання одно-, дво- та багатомовних фразеологічних словників, ставить перед їх авторами деякі складні теоретичні завдання, а саме: критерії визначення фразеологізму; принципи виокремлення меж компонентного складу і кола фраземи та відбору фразеологічних одиниць; розташування фразеологізмів у словниках; принципи подання синонімії і варіантності, полісемії і омонімії, стилістичних ремарок, ілюстративних прикладів, а також перекладу фразеологізмів, без вирішення яких неможливо створити гарний словник [186, с. 3].

На початку ХХІ ст. з'явилося дисертаційне дослідження Л. В. Самойлович “Українська фразеографія ХІХ – початку ХХ ст.” (2000) [156], яке фактично стало першим спеціальним науковим дослідженням української фразеографії, і у якому констатується, що українська фразеографія зародилася в ХVІІ – ХVІІІ століттях, а період її становлення припадає на ХІХ – початок ХХ століття. Дослідниця проаналізувала фразеологічний матеріал у фольклорних збірках ХІХ – початку ХХ століть і прийшла до висновку, що ці збірки були першими спробами фіксації українських фразеологізмів, відіграли важливу роль у процесі становлення й розвитку української фразеографії, оскільки в них розроблялися принципи словникового опису фразеологічних одиниць, формувалася й удосконалювалася фразеографічна практика дослідників.

Ще однією важливою науковою працею, спрямованою на вироблення та удосконалення теорії і практики укладання діалектної фразеології, стала дисертація М. В. Серебряк “Українська діалектна фразеографія” (2014) [160]. На основі аналізу лексикографічних досліджень авторка сформувала концепцію укладання діалектних фразеологічних словників з використанням

комп'ютерних технологій та відповідно до цієї концепції розробила й теоретично обґрунтувала модель комплексного діалектного фразеологічного словника з урахуванням вимог і потреб користувачів.

1.3. Класифікаційні характеристики фразеологічних словників

Розвиток української фразеографії як самостійної науки, що займається вивченням теоретичних і практичних питань, пов'язаних з укладанням фразеологічних словників, відбувається на фоні загальної активізації наукових досліджень одиниць різних структурних рівнів української мови. Для становлення української фразеографії важливим підґрунтям стали лексикографічні праці XVI – середини XIX ст., у яких засвідчено перші спроби лексикографування сталих словосполучень.

Якщо поняття *лексикогра́фія* (від гр. *lexikos* – словник і *grapho* – пишу), словникарство – кваліфікується науковцями як розділ мовознавства, пов'язаний зі створенням словників та опрацюванням їх теоретичних засад [236: 309], то поняття *фразеогра́фія* стосується процесу створення саме фразеологічних словників і вироблення наукової теорії їх укладання.

Нагадаємо, що термін *словник* має декілька визначень. По-перше, це – словниковий склад мови, лексика, по-друге – довідкове зібрання у вигляді книги (тепер і в комп'ютерному варіанті) слів [236: 633], тобто словники – це книги, які мають специфічну будову.

Вчення про основні типи й різновиди словників в українській лінгвістиці перебувало в центрі уваги вчених-лексикографів упродовж тривалого часу. Класифікаційні характеристики словників подані в наукових працях П. Й. Горещького, Л. С. Паламарчука, О. О. Тараненка та інших учених.

Стисло й аргументовано є класифікація словників, подана професором О. О. Тараненком в енциклопедії «Українська мова» [236: 633]. Варто відзначити, що поділ словників на різні групи за різними ознаками, представлений О. О. Тараненком стосується передусім лексичних словників, хоча вчений, поділяючи словники за рівнями мови і визначаючи фразеологічні

словники як окремий тип словника, зауважує, що матеріал лексичного словника охоплює і фразеологію [236: 634].

Для фразеологічних словників залишається актуальним поділ на *одномовні* й *кількамовні (перекладні)* словники залежно від охоплення матеріалу однієї або більше мов. Що стосується охоплення словникового складу мови, то фразеологічні словники можна поділити на *загальномовні*, які максимально повно подають усі шари національної фразеології; *діалектні*, які відображають специфіку функціонування територіально обмежених фразеологічних одиниць та *індивідуально-мовні*, які характеризують мову письменників.

Зіставляючи різнорівневі одиниці мови, зокрема лексичні й фразеологічні, вважаємо за доцільне виокремити із класифікації О. О. Тараненка поділ фразеологічних словників за аспектами опису фразем на *тлумачні*, в яких пояснюється значення фразеологізмів, їх граматичні ознаки, наголошування, написання, стилістичні характеристики та ін. і словники, що відображають окремі *аспекти* фразеологізмів (системні фразеосемантичні відношення): словники синонімів, антонімів та ін.

За класифікацією О. О. Тараненка словники, як лексичні, так і фразеологічні, можуть бути *загального* та *спеціального* (для науковців, навчальні та інших потреб) призначення [236: 634].

Із застосуванням наукової лексикографічної теорії щодо фразеологізмів як одиниць фразеологічного рівня мови в українській лінгвістиці з'являються різні типи фразеографічних праць. Об'єктом розгляду у *фразеологічних словниках* є фразема як одиниця мови з інформацією про фраземне значення, вживання, будову, походження фразеологізму або специфікою його перекладу на іншу мову. Ці системні вимоги об'єднують фразеологічні словники із власне лексикографічними працями, в яких аналізується лексика будь-якої мови.

Інший український фразеолог і фразеограф Ж. В. Краснобаєва-Чорна, виходячи з того, що усі фразеологічні словники містять екстралінгвальну інформацію, що може використовуватися і у навчанні, і у науково-дослідницькому лінгвістичному пошуку, виділяє та обґрунтовує три

найважливіші аспекти використання сучасних українських фразеологічних праць кінця XX – початку XXI ст.: 1) *навчальний* (у шкільній і вишівській практиках для вдосконалення професійних навичок викладача та для формування мовної компетенції учня, студента під час вивчення української та іноземних мов; під час опрацювання авторських навчальних програм варіативної складової шкільного компонента та розробки спецкурсів з сучасної української мови, лінгвокультурології, етнолінгвістики, когнітивістики, концептології тощо); 2) *науковий* (фразеологічні словники постають джерелом добору фактичного матеріалу для науково-дослідних робіт учнів, студентів, для написання магістерських робіт, дисертацій, для підготовки наукових статей тощо); 3) *прикладний* (здебільшого двомовні перекладні словники) [99, с. 7].

Детальне вивчення наукової літератури з теорії укладання фразеологічних словників, встановлення їх типів і видів, класифікації ознак дало нам змогу констатувати відсутність єдиного підходу до стратифікації фразеографічних праць, що пояснюються різними критеріями, застосованими науковцями, хоча більшість дослідників наголошують на необхідності врахування таких кваліфікаційних ознак, як специфіка відбору і способу укладання словникових статей, принципів формування реєстру, інтерпретація фразеологічного значення у сталих словосполученнях та ін.

В енциклопедії «Українська мова» подано таке визначення *фразеологічного словника*: словник фразеологізмів – словник, що подає фразеологічні одиниці (ФО) в алфавітному порядку або за темами (ідеографічний тип) [236: 803].

На думку В. М. Білоноженко, залежно від розуміння фразеології, фразеологічні словники охоплюють матеріал по-різному – від досить *широкого* трактування (коли до її складу залучають пареміологічні одиниці), до *вузького* (обмеження лише ідіомами). Дослідниця підкреслює, що за призначенням фразеологічні словники бувають: *реєстраційні, перекладні, тлумачні*, а за способом подання матеріалу словники діляться на *алфавітні й гніздові з комбінованими різновидами* [236: 803–804].

Інший східнослов'янський фразеолог М. Ф. Алефіренко виділяє фразеологічні словники таких типів: *одномовні* (тлумачні), *двомовні* (перекладні), *багатомовні*, *етимологічні*, *історичні*, *синонімів*, *словники індивідуально-авторського вживання фразеологізмів* [236: 803–805].

Використовуючи результати встановлення класифікаційних ознак лексикографічних праць, подані професором О. О. Тараненком в енциклопедії «Українська мова» та узагальнивши відомості про особливості укладання фразеологічних словників, їх структурні і семантичні характеристики, ми вважаємо за доцільне виділити в українській фразеографії нижче зазначені *типи і види* словників із врахуванням сфери їх застосування.

Залежно від мети та призначення фразеологічні словники поділяються на:

1. О д н о м о в н і:

У межах одномовних фразеологічних словників можна виділити такі їх *в и д и*:

а) тлумачні, наприклад: короткий «*Фразеологічний словник*» Н. О. Батюк (1966), «*Фразеологічний словник української мови*» Г. М. Удовиченка (т. 1-2, 1984), академічний «*Фразеологічний словник української мови*» (кн. 1–2, 1993), «*Фразеологічний словник української мови*» В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченка (1998), академічний «*Словник фразеологізмів української мови*» (2003), «*Фразеологічний словник школяра*» В. А. Забіяки, І. М. Забіяки (2007), «*Сучасний фразеологічний словник української мови*» А. П. Яреценка, В. І. Бездітко, О. В. Козир, Н. Г. Немировської (2009) та інші;

б) діалектні: «*Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни*» В. А. Чабаненка (2001), «*Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій*» Г. М. Доброльожі (2003), «*Словник волинських фразеологізмів*» Н. В. Кірілкової (2013), «*Фразеологічний словник лемківських говірок*» Г. Ф. Ступінської, Я. В. Битківської (2013), «*Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу*» В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченка (6-те вид. 2013) та інші;

в) термінологічні: *«Словник фразеологічних термінів сучасної української мови»* Ж. В. Краснобаєвої-Чорної (2012);

г) індивідуально-авторського використання фразеологічних одиниць: *«Фразеологія перекладів Миколи Лукаша»* О. І. Скопненка, Т. В. Цимбалюк (2002), *«Фразеологізми у творах Богдана Лепкого»* С. Є. Панцьо (2010), *«Фразеологія творів Бориса Харчука»* С. Є. Панцьо (2012);

г) семантико-парадигматичні фразеологічні словники: *«Словник фразеологічних синонімів»* М. П. Коломійця, Є. С. Регушевського (1988), *«Словник фразеологічних антонімів української мови»* В. С. Калашника, Ж. В. Колоїз (2001) та ін.;

д) тематичні фразеологічні словники, наприклад: діалектний тематичний *«Фразеологічний словник говірок Житомищини»* Г. М. Доброльожі (2010) і словник *«Що сільце, то нове слівце»* З. С. Мацюк (2013) та інші.

2. Д в о м о в н і. Всі двомовні фразеологічні словники є перекладними, які можна поділити на такі в и д и:

а) іншомовно-українські фразеологічні словники. Наприклад: *«Фразеологічний словник англійської мови з українськими відповідниками»* К. Т. Баранцева (1956), *«Англо-український фразеологічний словник»* К. Т. Баранцева (1969; 2005), *«Російсько-український фразеологічний словник»* І. О. Виргана, М. М. Пилинської (1958–1971), *«Французько-український фразеологічний словник»* Г. Ф. Венгренівської, М. А. Венгренівської (1987), *«Німецько-український фразеологічний словник (усталені порівняння)»* К. І. Мізіна (2005), *«Англо-український словник компаративної фразеології»* К. І. Мізіна (2010), *«Англо-український словник нової лексики і фразеології англійської мови сфери медицини та охорони здоров'я»* А. В. Янкова (2013).

Окремо варто згадати двомовні іншомовно-українські фразеологічні словники, у яких зіставляються результати семантичних відношень фразем у неспоріднених мовах. Йдеться про два перекладні тематичні словники: *«Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь: Эмоции человека»* Ю. Ф. Прадіда (1994) й *«Англо-український*

тематичний словник нової лексики та фразеології» Ю. А. Зацного, О. Л. Клименко (2013) і двомовний семантико-парадигматичний *«Практичний англо-український словник фразеологічних синонімів»* Т. А. Берези (2011);

б) українсько-іншомовні фразеологічні словники: *«Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник»* І. С. Олійника, М. М. Сидоренка (1971), *«Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник»* І. С. Олійника, М. М. Сидоренка (1991), *«Українсько-французький і французько-український фразеологічний словник»* М. А. Венгренівської, Г. Ф. Венгренівської, Т. Б. Оратовського (2000), *«Українсько-словацький фразеологічний словник»* М. Чижмарової (2002), *«Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник»* Л. Г. Савченко (2004), *«Українсько-болгарський фразеологічний словник»* К. К. Потапенко-Калоянкової (2011) та ін.

З. Б а г а т о м о в н і: *«Русско-украинско-венгерский фразеологический словарь»* В. І. Лавера, І. В. Зиканя (1983), *«Hrvatskosrpsko-rusko-ukrajinski frazeoloski rječnik»* А. Менац, Р. Тростинецької (1985), *«Англо-українсько-російський словник усталених виразів»* Л. М. Медведєва, Н. Ю. Медведєвої (1992), *«Українсько-англо-російський ілюстрований фразеологічний словник»* І. Є. Намакштанської, О. В. Романової, О. Ф. Курочкіної (2007), *«Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнянь»* О. П. Левченко (2011) та інші.

Можна констатувати, що основну масу двомовних і багатомовних фразеологічних словників складають перекладні словники, в яких зіставляються фразеологічні системи двох і більше споріднених чи неспоріднених з українською мов. Детальну інформацію про тлумачні та перекладні типи фразеологічних словників ми подаємо у відповідних розділах дисертації.

За нашими спостереженнями, більшість двомовних перекладних фразеологічних словників поєднують у своїй структурі специфіку різних видів одномовних словників, зокрема тлумачного, перекладного, синонімічного,

антонімічного, ідеографічного. Наприклад, *«Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник»* І. С. Олійника, М. М. Сидоренка (1991) (перекладний і тлумачний), *«Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь: Эмоции человека»* Ю. Ф. Прадіда (1994) (не лише ідеографічний, але й перекладний і тлумачний), *«Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник»* Л. Г. Савченко (2004), (перекладний і тлумачний), *«Англо-український фразеологічний словник»* К. Т. Баранцева (1969; 2005; 2006) (перекладний, синонімічний, антонімічний), двотомний *«Російсько-український словник народної мови»* В. О. Левуна (2007) (перекладний і синонімічний), *«Нова розмовна лексика і фразеологія: Англо-український словник»* Ю. А. Зацного, А. В. Янкова (2010) (перекладний і тлумачний), *«Практичний англо-український словник фразеологічних синонімів»* Т. А. Берези, Л. М. Коцюк, О. С. Кулинського (2011) (перекладний, синонімічний) та ін.

Крім власне фразеологічних словників, в українській фразеографії існують *паремійні, афористичні словники, збірки популярної фразеології з поясненням значення, походження фразеологічних одиниць*, напр.: *«1000 крилатих виразів української літературної мови»* А. П. Коваль, В. В. Коптілова (1964), *«Образне слово»* І. Гурина (1974), *«Крилаті вислови в українській літературній мові»* А. П. Коваль, В. В. Коптілова (1975), *«У світі крилатих слів»* В. В. Коптілова (1976), *«Приказки. Практичний російсько-український словник приказок»* Г. С. Млодзинського (1996), *«Спочатку було Слово. Крилаті вислови біблійного походження в українській мові»* А. П. Коваль (2001), *«Комунікативний кодекс українців у пареміях: Тлумачний словник нового типу»* Т. А. Космеди, Т. Ф. Осипової (2010) та ін.

Узагальнюючи подану інформацію, можна стверджувати, що на сучасному етапі розвитку української фразеографії до процесу укладання й систематизування фразеологічних словників активно залучаються нові інформаційні технології. Поряд із паперовим варіантом словника формується його *електронний варіант*, який дозволяє користувачеві використовувати

електронні ресурси української мови. На сьогодні нам відомо поки що два словники, які мають паралельний електронний реєстр. Йдеться про діалектний *«Фразеологічний словник говірок Житомищини»* Г. М. Доброльожі (2010), *«Фразеологічний словник лемківських говірок»* Г. Ф. Ступінської, Я. В. Битківської (2013). Наявність електронної версії словника дозволяє здійснювати швидкий пошук повної інформації на запит, дає можливість постійного оновлення, поповнення і розширення інформації.

Залежно від розуміння укладачем фраземи як одиниці відповідного рівня мови, словники охоплюють матеріал по-різному. *Широке* розуміння фразеології застосовується тоді, коли до її складу залучають і пареміологічні одиниці. Наприклад, у *«Фразеологічному словнику української мови»* в 2-х томах Г. М. Удовиченка (1984) в алфавітному порядку за першим компонентом розміщено фразеологізми від власне ідіом до синтаксично сталих словосполук. У *«Англо-українському фразеологічному словнику»* К. Т. Баранцева (2005), який, крім власне фразеологічних одиниць, залучив до реєстру ще прислів'я, приказки, крилаті вислови з їх українськими відповідниками – еквівалентами чи описовими перекладами, зрідка із вказівками на походження. А також у *«Німецько-українському фразеологічному словнику (усталені порівняння)»* К. І. Мізіна (2005), автор якого відносить паремії, які є цільнопрдикативними сталими виразами, до широкого розуміння фразеології, тому у цьому словнику дібрані найбільш уживані компаративні паремії, в яких відбувається порівняння з певним еталонізованим поняттям. У попарному перекладному *«Великому сучасному російсько-українському українсько-російському словнику фразеологізмів та сталих виразів»* (2009) укладач І. Г. Данилюк подає фразеологізми у найширшому розумінні цього поняття, про що свідчить залучення до реєстру значного пласту паремій – українських та російських прислів'їв і приказок. Крім того, до реєстру словника введено сталі словосполучення й звороти, що найчастіше викликають труднощі при перекладі з російської мови українською і навпаки.

До словників із вузьким трактуванням фразеологічних одиниць (обмеження лише ідіомами) належать *«Словник українських ідіом»* Г. М. Удовиченка (1968), *«Довідник англійських, німецьких та українських ідіом і виразів»* А. Д. Шеріка, В. Я. Савічук, В. Ф. Старка (2000) та інші.

Реєстр фразеологічних словників може складати різну кількість одиниць. Якщо у більшій частині аналізованих фразеографічних праць характеризуються реєстри в межах 3000 одиниць, напр.: *«Фразеологічний словник»* Н. О. Батюк (1966), *«Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник»* І. С. Олійника, М. М. Сидоренка (1971), *«Словник фразеологічних антонімів української мови»* В. С. Калашника, Ж. В. Колоїз (2001), *«Фразеологічний словник говірок Житомирщини»* Г. М. Доброльожі (2010), *«Українсько-болгарський фразеологічний словник»* К. К. Потапенко-Калоянкової (2011) та ін., то окремі словники подають характеристику 7000 – 8000 одиниць, напр.: *«Німецько-український фразеологічний словник»* в 2-х т. В. І. Гавриця, О. П. Пророченко (1981), академічний *«Словник фразеологізмів української мови»* (2003), *«Англо-український фразеологічний словник»* К. Т. Баранцева (2005), *«Російсько-український словник народної мови»* у 2-х т. В. О. Левуна (2007) та ін. Широке розуміння фразеологізмів (понад 8000 одиниць) подано у *«Великому сучасному російсько-українському українсько-російському словнику фразеологізмів та сталих виразів»* І. Г. Данилюка (2009) з реєстром 150000 фразеологізмів.

Подана стратифікація українських фразеографічних праць XX – початку XXI ст. дозволяє констатувати той факт, що переважна їх більшість є словниками комбінованого типу, в яких поєднуються структурні й змістові принципи укладання. На сьогодні найкращими взірцями української фразеографії є академічні тлумачні фразеологічні словники, укладені висококваліфікованими лексикографічними колективами з дотриманням вимог сучасної теорії словникарства, за якою відтворюється неповторність фразеологічного фонду української мови.

Різнманітні типи фразеологічних словників вирізняються охопленням різних часових меж, неоднаковим обсягом фразеологічного матеріалу, різнманітними способами представлення реєстру, різним рівнем користувачів тощо. Неможливість подання в одному типі словника всього багатства фразеологічного складу української мови створює перспективи фразеографам укладати нові типи фразеологічних словників.

Серед основних завдань теорії сучасної фразеографії є створення досконалих класифікацій словників, розробка методів опису різного типу словника та системний опис фразеологічних словників, творче використання теоретичного матеріалу в різнманітних наукових дослідженнях.

Вирішення проблеми наукової класифікації фразеологічних словників як однієї з основних проблем вітчизняної фразеографії сприятиме науковому підходу до аналізу сучасного стану і перспектив фіксації та упорядкування одиниць фразеологічного рівня української мови.

Обсяг дисертаційного дослідження дозволяє зупинитися на детальному аналізі тлумачних і перекладних словників, які становлять найбільший науковий інтерес і є визначальними в ієрархії фразеографічної продукції.

1.4. Принципи укладання фразеологічних словників в українському мовознавстві

Українські фразеологічні словники другої половини XX – початку XXI ст. вирізняються між собою різними типами, принципами укладання, обсягом реєстрового матеріалу, різнманітними способами його подання та різними часовими межами.

При впорядкуванні фразеологічного словника будь-якого типу автори приділяють велику увагу формуванню реєстру майбутньої лексикографічної праці. Обсяг реєстру словника обумовлюється багатьма чинниками: по-перше, різним підходом до його формування (прагнення максимально охопити лексичний склад мови, зокрема архаїчну, регіональну, спеціальну лексику,

різноманітні власні назви, або поданням його з тими чи іншими обмеженнями) та обліку (в словниках одних мов обліковуються тільки слова, тоді як в інших – також стійкі сполучення слів, які подають у них окремими статтями), а по-друге, різною повнотою зібраного та зафіксованого лексикографами лексичного матеріалу [236; 634].

Досліджуючи проблеми теорії укладання фразеологічних словників, В. Д. Ужченко зробив висновок, що своєю сукупністю (реєстром) фразеологічні одиниці завжди відбивають їх культурологічний параметр, звичайно є тезаурусом, тобто подають фразеологію в усьому її обсязі, у тому числі й екстралінгвальних складових. Такої ж точки зору дотримується більшість українських фразеологів, серед яких М. В. Жуйкова [64], Т. А. Космеда та Н. В. Плотнікова [98], Ж. В. Краснобаєва-Чорна [101], Л. В. Самойлович [155] та ін.

У науковій літературі відзначають, що на сучасному етапі розвитку фразеологічна наука ще більше спричинила пильну увагу до функціональних аспектів мовного організму, а отже, й до фонових елементів мовних одиниць, які по-різному лексикографуються укладачами численних фразеологічних словників і пареміологічних праць.

Не викликає сумнівів твердження В. Д. Ужченка, що фонові інформація в реєстрових одиницях фразеологічних словників передається за допомогою: відбору одиниць; окремих компонентів одиниці; усього фразеологічного словокомплексу; фразеологічних мікроструктур, які об'єднують інваріант і гніздо варіантів; коментування окремих складових одиниць; історико-етимологічних довідок; указівок на характер, умови й способи вживання одиниць; способу розміщення в словниках, зокрема з опорно-гасловими (опорно-гніздовими, стрижневими) словами, за тематично-ідеографічним принципом, де певною мірою реалізується (актуалізується) семантичний потенціал одиниць; ілюстративного матеріалу; іншомовних (іншоареальних) фразеологічних паралелів [185, с. 47–50].

Деякі східнослов'янські дослідники стверджують, що в розташуванні фразеологічного матеріалу на першому плані має бути цільове призначення словника. Так, російський учений М. І. Умарходжаєв надає перевагу граматичному принципу розміщення фразеологізмів з урахуванням ієрархії частин мови. Перевагу цього методу він вбачає у тому, що лексикограф використовує формальні і об'єктивні знаки, завдяки чому уникає суб'єктивного підходу при формуванні словникових статей. Дотримання цього методу дозволяє фіксувати фразеологічні одиниці тільки один раз, скорочуючи тим самим обсяг праці [186, с. 18].

Автори академічного «Фразеологічного словника української мови» у двох книгах (1993) при укладанні застосували власну методику: подали лише ті одиниці, що мають цілісне переосмислене фразеологічне значення з утратою компонентами своїх значень, виражають певні граматичні категорії, виступають у функції певного члена речення і зберігають постійний, відтворюваний за традицією компонентний склад. В основному, дотримуючись цих вимог, враховуючи деякі зміни та доповнення, колектив Інституту української мови НАН України створив академічний «Словник фразеологізмів української мови» (2003), що на сьогодні залишається найповнішим зібранням фразеологічного складу української мови (близько 8000 фразем).

На відміну від згаданих вище словників, автори «Словника фразеологічних синонімів» (СФС) М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський (1988) і «Фразеологічного словника української мови» (ФСУМЗ) В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко (1998) застосували стилістичну диференціацію фразеологізмів, здійснювану в трьох аспектах: 1) у функціонально-стилістичному плані виділялися книжні, народно-поетичні (фольклорні), розмовні і територіально-діалектні фразеологізми; 2) в емоційно-експресивному плані – урочисті, жартівливі, фамільярні, іронічні, зневажливі; 3) в історико-стилістичному – застарілі, міфологічні, етнографічні [СФС: 5; ФСУМЗ: 5].

Як зазначено вище, дослідники фразеологічного рівня мови наголошують на постійній ознаці фразеологізмів – семантичній зв'язаності та лексико-

морфологічній обмеженості, відзначаючи той факт, що формування реєстру фразеологізмів зумовлюється двома різними за своїми параметрами критеріями: семантичним і формальним (оскільки фразеологізми – білатеральне (двобічне) явище).

Формуючи реєстр словників, укладачі мають враховувати структурно-семантичну специфіку фразеологічних одиниць, зокрема властивості чотирьох типів фразеологізмів (як загальноновживаних, так і тих, що функціонують лише в окремих сферах людської діяльності): ідіом, фразеологічних виразів, фразеологічних сполучень та синтаксично сталих (переважно термінологічних) словосполучень, семантична структура яких мотивується лексичними значеннями їхніх компонентів [ФСУМ1 (I): 6].

Формуючи реєстр фразеологічних словників деякі укладачі враховують також граматичні характеристики сталих словосполучень (дієслівні, номінативні, ад’єктивні й адвербіальні звороти, порівняльні конструкції), напр.: *рости як верба при воді* “дуже швидко” [ФСЛГСС: 8], *як бы вилами по воді написане было* “невідомо чи відбудеться чи ні” [ФСЛГСС: 8], *як брехня по селу, жарт*. “добре, легко, швидко (про горілку)” [СВФ: 21], *якій їхав, таку віз* “схожі, однакові” [СВФ: 191] та ін.

У більшості випадків вибір принципу лексикографування фразеологічних одиниць обґрунтовується укладачами певного словника у передмові до лексикографічної праці, хоча послідовного його використання автори не завжди дотримуються. Найчастіше спостерігаємо поєднання різних способів. Відомий український фразеолог В. М. Білоноженко відзначає, що для розробки наукових принципів подання фразеологізмів в словнику необхідно чітко з’ясувати їхню специфіку у порівнянні з іншими мовними одиницями, їхні семантичні та лексико-граматичні особливості [25, с. 4]. Далі дослідниця зауважує, що зазвичай фразеологічні словники подають фразеологічний матеріал або в алфавітному порядку (за алфавітом першого компонента чи опорного слова), або ж за тематичними групами (ідеографічний принцип), при цьому можливі певні варіації [236, с. 803].

За принципами лексикографування реєстрових одиниць українські фразеологічні словники другої половини XX – початку XXI ст. поділяються на алфавітні, алфавітно-стрижневі, алфавітно-гніздові, алфавітно-тематичні (словники фразеологічних синонімів, антонімів, деякі діалектні фразеологічні словники і перекладні), структурно-семантичні та структурно-граматичні.

За нашими спостереженнями, найпослідовніше використовується алфавітний принцип лексикографування фразеологічних одиниць, який є основним для всіх типів і видів фразеографічних праць. Про важливість і аргументованість його використання в українській фразеографії свідчать наступні факти:

1. **Алфавітний принцип** укладання реєстру найдавніший, використовується упорядниками лексичних і фразеологічних словників упродовж кількох століть (див. збірки Климентія Зинов'єва, О. П. Павловського, М. В. Закревського, І. П. Котляревського та ін.).

Основною вимогою до алфавітного принципу упорядкування реєстрових одиниць є подання реєстрового слова відповідно до літер української абетки. Як приклад можна навести порядок реєстрового упорядкування фразеологізмів, поданий у тлумачних (див. «Фразеологічний словник» (ФС) Н. О. Батюк (1966), «Словник українських ідіом» (СУІ) Г. М. Удовиченка (1968), «Фразеологічний словник української мови» (ФСУМ1) в 2-х томах Г. М. Удовиченка (1984), «Фразеологічний словник школяра» (ФСШ2) Г. А. Домарецька (2013) та ін.), перекладних (див. «Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник» (УРРУФС) І. С. Олійника, М. М. Сидоренка (1971), «Українсько-французький і французько-український фразеологічний словник» (УФФУФС) М. А. Венгрєнівської, Г. Ф. Венгріновської, Т. Б. Оратовського (2000), «Англо-український фразеологічний словник» (АУФС) К. Т. Баранцева (2005) та ін.) і діалектних («Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни» (ФСГНН) В. А. Чабаненка (2001)) фразеологічних словниках, у яких алфавітний принцип використовується разом з заголовною літерою. Наприклад:

А

Аж дим схóплюється. Про зовсім пісну страву, що дуже парує.

Аж за вўхами лящóть. Їсти з апетитом.

Аж молоко кўсне. Про щось неприємне, бридке.

Аж нёбу жáрко. З великим запалом, завзяттям робити щось.

Антимóнії розвóдити. Вести пусту затяжну балаканину; панькатися.

Ахінéї (ахінéю) гонíти (нестí). Говорити дурниці. [ФС: 7] та ін. А також:

Б

1. *babe (або child) of love* позашлюбна дитина.

2. *Babel (або babel) of tongues* галас, вавилонське стовпотворіння

3. *babes and sucklings* див. А-1086, 2).

4. *babes in the wood* 1) заст. поставлені до ганебного стовпа та ін.

5. *babe (або child) unborn, the* невинна людина; немовля [АУФС: 57] та ін.

В інших фразеологічних словниках укладено реєстровий матеріал за алфавітом літер першого компонента стійкого вислову без заголовної літери (з використанням нумерації). Наприклад, у словнику «Українсько-англо-російському ілюстрованому фразеологічному словнику» (УАРІФС) І. Є. Намакштанської (2007):

1. *Акцїї падають* – Lose prestige – Авторитет падає на очах.

2. *Бездонної бочки не наллєш* – One can't fill the bottomless barrel – На нашу яму не напасєшься хламу.

3. *Бити в очі (у вічі)* – Strike one's eye – Бросаться в глаза.

4. *Бити словом* – Words cut (hurt) more than swords – Воспитывать словом.

5. *Бити через край* – Be in full swing – Бить ключом [УАРІФС: 7] та інші.

Використовуючи алфавітний принцип, укладачі таких словників не завжди дотримуються послідовного подання реєстру за іншими важливими характеристиками, зокрема структурними й семантичними, спорадично враховуючи їх при формуванні структури словника. Поєднання різних принципів укладання реєстру спостерігаємо в деяких фразеологічних словниках

тлумачного й перекладного типів. Пор., наприклад, використання алфавітного (абеткового) принципу лексикографування фразеологізмів у тлумачних і перекладних словниках: *варі́тися у в́ласному соку́; ва́шими б уста́ми мед пи́ти; ведмі́дь на ву́хо наступі́в* [ФСШ2: 11], *за се́рце взя́ти; засі́ло у печі́нку; за сло́вом до кишéні не лі́зти* [СУІ: 126], *черво́ною ні́ткою прохóдить; черв'ячо́к то́чить; че́рез дорóгу навпрі́сядки* [ФСУМ1(2): 252], *ки́дати грóші на ві́тер; ки́дати сві́тло; ки́датися на ши́ю* [УРРУФС: 71], *жи́ти одні́м (сьогóднішнім) днем; жи́ти свої́м ро́зумом (умо́м); жува́ти (пережóбувати) жу́йку* [УБФС: 119].

В інших випадках реєстр може формуватися за вихідними (початковими) формами сталих словосполучень. Пор., наприклад: *навчи́ться горобця́м ду́лі дава́ть; нагна́ть хо́лоду; нагодува́ть бебеха́ми* [ФСГНН: 79], *забива́ти / забі́ти [морсько́го] козла́; забива́ти / забі́ти ба́ки; забіга́ти / забі́гти напе́ред (впе́ред); забу́ти [і] дорóгу* [УБФС: 120] тощо.

Цікаво, що у словниках тлумачного типу алфавітний принцип лексикографування фразеологізмів часто стосується не тільки лексично повнозначних, але й службових слів (часток, сполучників, прийменників). Пор., наприклад: *аж дим схóплюється* [ФС: 7], *ані́ па́ри з ву́ст* [ФСУМ1(I): 30], *без ро́ду й плéмені* [ФСШ2: 5], *за ма́сляні ви́шкварки* [УРРУФС: 54], *і соба́ка не га́вкне* [СУІ: 158], *по губа́х масті́ти* [ФСШ2: 83], *під п'яну ру́ку (руч)* [СУІ: 291], *та й край* [УРРУФС: 146], *як му́ха в окро́пі* [ФС: 226] та ін.

У випадках, коли дотримування алфавітного порядку розміщення компонентів сталих словосполучень дозволяє показати різноманітність смислових значень висловів однієї структури, даються посилання на вислови, вміщені під іншою буквою. Пор., наприклад: *покла́сти ла́пки див. ла́пки покла́сти* [ФС: 143], *покла́сти на лопáтки див. на лопáтки кінути* [ФС: 143], *пуска́ти ману́ див. ману́ пуска́ти* [ФС: 153] та ін.

Крім того, із врахуванням послідовності літер українського алфавіту подаються також однакові за змістом вислови, що відрізняються компонентами-синонімами, об'єднуваними в одну статтю, наприклад: *без ножá*

різати і без вогню пекти кого [ФСШ2: 5], *видавати [себе] з головою і викривати себе сповна* [ФСШ2: 12], *вітер свистить у кишеньх і дюдя свистить у гаманці – вітер (дюдя) свистить у кишеньх (у гаманці)* [ФС: 23], *гладити по голівці і погладити по голівці – гладити (погладити) по голівці* [ФС: 28] тощо.

Варто відзначити, що орієнтація укладачів виключно на алфавітний принцип лексикографування сталих словосполучень викликає також певні заперечення з боку деяких фразеологів. На думку російського фразеографа А. В. Куніна, розташування фразеологічного реєстру за першим компонентом хоч і забезпечує порівняно швидке знаходження потрібного звороту, однак страждає суттєвими недоліками, а саме: перше слово, під яким розміщено фразеологічну одиницю, часто не є її семантичним центром; розташування матеріалу втрачає зв'язки з фразеологічною системою мови. Відзначаючи той факт, що за таких умов зовсім не враховується як константність компонентів, так і їх можлива заміна, вчений робить висновок, що чисто формальний принцип розміщення фразеології за першим словом виразу не може бути визнаний як науковий, адже можна отримати неякісні з наукового погляду результати і зауважує, що принцип розміщення фразеологізмів під стрижневим словом вигідно відрізняється від алфавітного [221: 8].

Однак, наші спостереження над реєстрами українських фразеологічних словників тлумачного і перекладного типів дозволяють, зокрема констатувати той факт, що алфавітний принцип систематизування реєстрових одиниць є основним у всіх типах фразеологічних праць, різною мірою поєднуючись з іншими принципами упорядкування реєстрових одиниць – *стрижневим, гніздовим, тематичним*. Структурування словникових статей відбувається за умов дотримання алфавітного порядку реєстрових одиниць, коли під назвою літери подаються фразеологізми, які розпочинаються на цю літеру.

2. Алфавітно-стрижневий принцип укладання фразеологічного матеріалу відомий у славістиці давно. В Україні на початку ХХ ст. його використав І. Я. Франко у своїй збірці «Галицько-руські народні приповідки»

(1901–1910) [222], що є передумовою для можливості її кваліфікації як першої української фразеографічної праці тлумачного типу, у якій автор застосував наукові принципи укладання сталих словосполучень. Учений довів, що групування реєстрового матеріалу з урахуванням послідовності літер абетки стрижневого слова дає додаткові позитивні аргументи на користь розкриття специфіки фразеотворчого діапазону будь-якого сталого словосполучення і є зручним для користування словником. Наведену методику систематизації лексичного матеріалу, лише з деякими варіаціями, використовують сучасні дослідники-лексикографи, зокрема В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко, Г. М. Удовиченко, В. М. Мокієнко, Т. Г. Нікітіна, А. О. Івченко, укладачі академічних ФСУМ2 та СФУМ та ін.

Ще раз відзначимо, що основною вимогою цього принципу формування реєстру є те, що першим наводиться стрижневе (заголовне, опорне) слово фразеологічного звороту чи групи зворотів, яке записане великими літерами напівжирним шрифтом в алфавітному порядку. А самі звороти розміщено під стрижневим словом, поданим із урахуванням алфавітного порядку літер.

Досліджено, що визначення стрижневого слова відбувається з урахуванням змістової важливості компонентів і визначення опорного слова. У іменних фразеологізмах перше місце посідає іменник, при його відсутності в складі мовного звороту на перший план виходять інші частини мови: прикметники, займенники, дієслова, числівники, прислівники, дієприкметники.

Рідко в аналізованих фразеографічних працях стрижневим виступає перше службове слово, напр.: **АЗ від аза до їжиці**, книжн. [ФСУМ3: 7], **ЗА: за і прóти** [СФУМ: 237] та ін. Або слово, на яке падає логічний наголос: **ЩО що на рот налі́зе**, грубо [СФУМ: 783], **ЩО ні за що** [ФПМЛ: 532], **ЯК як зіницю ока** [ФУТБЛ: 216], **ЯК як надбав, так і збувається** [ФТБХ: 681].

Досліджуючи специфіку укладання фразеологічних словників, Ю. Ф. Прадід звернув увагу на важливість чіткого встановлення класифікаційних ознак фразеологізмів, що зумовлює використання певного принципу при їх лексикографуванні. Учений вважає, що з погляду

співвіднесеності з частинами мови всі фразеологізми умовно можна поділити на дві великі групи: 1) фразеологізми, категоріальні властивості яких визначаються порівняно легко за допомогою граматично опорного компонента. Сюди здебільшого належать фразеологізми, граматичним стрижнем яких є іменники та дієслова; 2) фразеологізми, що мають категоріальні ознаки двох і більше частин мови, через що їм властива розпливчатість меж. Це, як правило, фразеологізми, в яких важко або зовсім неможливо вирізнити граматично домінуючий компонент [148, с. 77].

Варто зауважити, що у тлумачних словниках після заголовного слова деякі укладачі наводять реєстровий фразеологізм із його варіантами (спільнокореневі варіанти висловів подаються через знак тотожності (=) або в круглих дужках після основного компонента), напр.: *АНГЕЛ. Бог (ангел) за плечі́ма сто́їть к о м у* [ФСЛГСС: 18], *ГОЛОВА аж голова (йшла, пішла) обертом = голова обертом* [ФТБХ: 91], *ДУША легше (легко) на душі́ = легко на серці́* [ФУТБЛ: 65], *ЗНАТИ знати своє = знати своє діло* [ФУТБЛ: 78] та ін.

Відзначаючи негативні характеристики цього принципу укладання реєстру фразеологічних словників, відомий російський фразеограф О. І. Молотков зауважує, що потрібно уникати способу розташування фразеологізмів за першим компонентом, оскільки перший компонент може: а) бути факультативним і б) мати лексичні варіанти [124, с. 256].

Враховуючи рекомендації та побажання теоретиків і практиків східнослов'янської фразеографії В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, А. О. Івченка, В. М. Мокієнка, О. І. Молоткова, Г. М. Удовиченка, В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченка, переважна більшість авторів сучасних фразеографічних праць намагається використовувати комплексну методику систематизації фразеологічного матеріалу, поєднуючи різні принципи і способи упорядкування лінгвістичної інформації, зокрема фразеологічного рівня мови.

3. Алфавітно-гніздовий принцип лексикографування – один із поширених принципів укладання тлумачних та перекладних лексичних словників, який активно використовується фразеографами, оскільки, на противагу абетковому

розташуванню слів, дає змогу унаочнити їхні системні зв'язки в мові, встановити їхню роль у процесах номінації [236: 104].

Поєднуючи гніздовий принцип з елементами семантичного або структурно-граматичного принципу для систематизації фразеологічних одиниць, укладачі водночас використовують при укладанні реєстру алфавітний принцип подачі фразеологізмів, обґрунтовуючи такий підхід зручністю користування словником (див. «Фразеологічний словник української мови» (ФСУМЗ) В. Д. Ужченка і Д. В. Ужченка (1998)).

У теорії лексикографії гніздовий принцип формування реєстру передбачає групування окремих фразеологізмів навколо стрижневого (заголовного, опорного) слова-компонента (деякі автори вказують, що заголовком гнізда фразеологізмів є їхній спільний компонент (вокабула)), яким виступає зазвичай іменник. Поєднання алфавітного й гніздового принципів відбувається з дотриманням правила розміщення за алфавітом перших літер усіх слів, у тому числі варіантних та факультативних фразеологічних одиниць. Прикладом такої фразеографічної праці може бути «Сучасний фразеологічний словник української мови» (СФСУМ) Я. П. Яреценка (2011). У цьому словнику розташування фразеологізмів дозволяє легко віднайти той чи інший етнокультурний компонент, а також показати фразеотворчу активність певних слів. Пор., наприклад, фразеологізми одного гнізда зі стрижневим словом «**ВУХА**»:

[Аж] в́уха пúхнуть зі словоспол. *хочеться курити*. Дуже, нестерпно.

Аж за в́ухами ляци́ть, зі слов. *їсти, уминати*, жарт. З великим апетитом.

Ведмі́дь на в́ухо наступі́в кому. Про людину, яка не має музичного слуху.

Ву́ха в'я́нуть у кого, кому. Кому-небудь неприємно слухати що-небудь.

І ву́хом не весті́/не поведі́ти. Не слухати чийх-небудь порад.

Затуля́ти ву́ха. Не хотіти слухати, намагатися не сприймати

Кра́єм ву́ха зі слов. *почути* і т. ін. Не повністю чути [СФСУМ: 109–111] та ін.

Фразеографи відзначають, що наявність у словнику гніздових слів (вокабул), під якими даються фразеологізми, значно підвищує пізнавальну цінність словника [221: 8]. Для того, щоб полегшити користування таким словником, той самий фразеологізм подається в словнику стільки разів, скільки в ньому є іменників, хоча лексикографується тільки один раз – під першим іменником.

Вислови, в яких першим виступає інший іменник, подаються з відсиленням на опорне слово; відсилення роблять тільки на компоненти-іменники, взяті в початковій формі, в інших випадках відсилення подають на всі повнозначні частини мови. Наприклад, **КІТ: коті́ шкребу́ть на се́рці (на душі́) в кого, кому** [ФСУМЗ: 74], **СЕРЦЕ: коті́ шкребу́ть на се́рці** див. *кіт* [ФСУМЗ: 86], **ДУША: коті́ шкребу́ть на душі́** див. *кіт* [ФСУМЗ: 55]. Або **БАРАН: як барáн (козе́л, теля́ і т.ін.) на нові́ ворóта** [ФСУМЗ: 9] та інші.

За нашими спостереженнями, найчастіше алфавітно-гніздовий принцип використовують укладачі діалектних фразеологічних словників, матеріал яких дозволяє групувати навколо стрижневого слова великі гнізда фразеологічних одиниць. Однак творче використання алфавітного і гніздового принципів фразеографування спостерігаємо і в деяких словниках перекладного типу, зокрема, двотомному «*Німецько-українському фразеологічному словнику*» (НУФС) (1981) та «*Французько-українському фразеологічному словнику*» (ФУФС) (1987). Загальний алфавітний реєстр таких словників фіксує також спільнокореневі слова, причому всі або певна їх частина – подаються в одній гніздовій статті, що дозволяє детальніше відтворити семантичні й словотвірні зв'язки споріднених фразеологізмів. Разом з тим при цьому там, де головне слово не є першим словом звороту, воно умовно робиться першим, а всі інші слова подаються після нього [ФУФС: 6]. Наприклад:

Axt: 1756. *wie die Axt im Walde* розм. рухатися незграбно, як ведмідь; досл. розгулятися, як сокира в лісі.

1757. *die Axt an den Baum legen* підрубати під корінь, викоренити (яке-н. зло).

1758. *kleine Äxte füllen große Bäume* присл. хоч річка і невеличка, а береги ламає; з малої хмари великий дощ; *див. тж. F-292, 445, 1082* [НУФС(І): 68];

BEC п. м. *blanc bec* жовтороте пташеня, молокосос.

bec à bec розм. віч-на-віч.

avoir bon bec мати гострий язик.

avoir le bec gelé проковтнути язик, засоромитися.

prendre par le bec ловити на слові [ФУФС: 24].

4. Алфавітно-тематичний принцип. Уперше спробу укладання фразеології української мови за тематичним принципом здійснив М. Номис у збірці «Українські приказки, прислів'я и таке инше» (1864), створивши загальну й цілісну картину, в якій є глибший зміст і значення, ніж у поодиноких замітках [237: 28]. У цьому дослідженні систематизовано сталі словосполучення української мови періоду XVII – середини XIX століть. 14339 реєстрових одиниць з історичними чи етимологічними довідками, укладені за *тематичним принципом*, дозволили по-новому упорядкувати системність української пареміології. Такий принцип лексикографування матеріалу виявився зручним для ідеографічного опису фразеологізмів, але складним для сприймання користувачів словником. Тому М. Номис додав посторінковий показчик опорних слів, паспортизував вирази, подав тлумачення, варіанти, показав умови виникнення й становлення фразеологізмів.

У сучасній фразеології *алфавітно-тематичний принцип* укладання словників використовували Л. Г. Авксентьєв, М. Ф. Алефіренко, О. М. Бабкін, А. М. Баранов, М. Т. Демський, Г. М. Доброльожа, А. М. Емірова, З. С. Мацюк, В. М. Мокієнко, Ю. Ф. Прадід, П. О. Редін, В. В. Морковкін [126] та інші лінгвісти. Цей принцип успішно використовується в ідеографічних словниках, що підтверджує необхідність застосування комплексних підходів до лексикографування фраземних масивів. Прикладами використання цього принципу як основного спостерігаємо як у деяких діалектних, так і перекладних словниках, зокрема, у «Ідеографічному словнику поліських

народних порівнянь з компаративними об'єктами-назвами тварин» Г. М. Доброльожі (1997), «Фразеологічному словнику говірок Житомищини» Г. М. Доброльожі (2010), «Що сільце, то нове слівце» З. С. Мацюк (2013), «Російсько-українському і українсько-російському фразеологічному тематичному словнику. Емоції людини» Ю. Ф. Прадіда (1994), «Англо-українському тематичному словнику нової лексики та фразеології» Ю. А. Зацного, О. Л. Клименко (2013) та ін.

На думку Ю. Ф. Прадіда, інтерес до системного вивчення фразеології ставить проблему ідеографічного опису фразеологічного складу мови. Однак є чимало труднощів її розв'язання. Навіть у лексикології, яка має значно давніші традиції, ніж фразеологія, немає чіткого уявлення про те, у який спосіб повинен здійснюватися ідеографічний опис лексичного складу мови. Фразеологічні одиниці, як мовні одиниці зі складнішою, ніж слова, семантикою, важче піддаються ідеографічному описові. Відмінності, зумовлені як змістом, так і формою лексичних і фразеологічних одиниць, а також специфікою, якісною і кількісною, лексичних і фразеологічних систем. Фразеологія, на думку фахівців, має стати об'єктом самостійних досліджень в ідеографічному аспекті (див. працю Н. Ковальнової [86]). Існує чимало проблем на шляху ідеографічного опису фразеологічного складу мови. Серед них – опис лінгвістичних та екстралінгвістичних принципів виділення фразеологічних мікросистем, опрацювання класифікаційної схеми, яка б повно і всебічно характеризувала світобачення людини, що виражається фразеологічними засобами мови, структури ідеографічної ієрархії і т. ін. [143, с. 51–55].

У працях східнослов'янських мовознавців також виявляємо окремі зауваження щодо теоретичних проблем фразеологічної ідеографії (див. праці М. Ф. Алефіренка, М. Т. Демського, В. Д. Ужченка, А. М. Емірової, Ю. М. Караулова, В. М. Мокієнка, А. С. Аксамитова, Л. О. Івашко та деяких інших учених). Східнослов'янське мовознавство нагромадило певний досвід у цьому напрямку, яким варто скористатися (див. праці В. М. Білоноженко, Л. А. Юрчук, О. М. Бабкіна, О. І. Молоткова, І. Я. Лепешева та інших учених).

Відомо, що опрацювання фразеологічного матеріалу в ідеографічному словнику вимагає особливого підходу до вимог алфавітного упорядкування реєстру. Ідеографічний словник відрізняється від інших способами подачі та структуруванням словникового матеріалу, де мовні одиниці розташовані з урахуванням їх системних та логіко-семантичних зв'язків, тобто залежать від “понять” (спільних), виражених фонетичною формою слів.

Тематичне лексикографування фразеологізмів у ідеографічному словнику допомагає виявити домінантний компонент у значенні, сформувати семантичні групи, виявити парадигматичні зв'язки структурно розбіжних, але семантично тотожних фразеологізмів. Зокрема, Ю. Ф. Прадід наголошує, що тематико-ідеографічна система такої класифікації дозволяє “деформалізувати” алфавітне подання статей, прийняте в більшості словників, та завжди ставить перед собою мету створення саме цілісної картини, в якій із окремих “камінчиків” складається мозаїка національної фразеологічної системи [144, с. 35].

Дослідник стверджує, що у сучасній фразеографії використання тематико-ідеографічного способу дозволяє послідовно систематизувати словникові статті у різних видах фразеологічних словників, зокрема перекладного та тлумачного типів. Обов'язковою умовою укладання таких словників є поділ на тематичні розділи (групи), підрозділи (підгрупи або ключові слова), відображення їх ієрархічної організації та взаємозв'язків. У середині кожної мікросистеми фразеологічні одиниці розташовано за алфавітом. Наприклад: тематичний розділ «Соціальна нерівність» складається з підрозділів: “Життя” (*Живу́т' же л'у́ди і йа ко́ло них* [ІННВ: 59]), “Гроші” (*Гро́шей, йак во́шей* [ІННВ: 59], *Така́ хоро́ша, шо ни ва́рта гро́ша* [ІННВ: 60]), “Доля” (*Йімо́ барабо́л'і і не кл'анемо́ до́л'і* [ІННВ: 60]).

Структурування словникових статей в межах тем і підтем у ідеографічних словниках подається в алфавітному порядку. Самі розділи сформовано за ідеографічним описом (з урахуванням лексико-семантичних зв'язків), що метафорично характеризують інтелект, вади характеру, естетичність, соціальну адаптованість, світосприймання, зовнішність, фізичні особливості людини,

абстрактні поняття і т. ін. Наприклад: «Загальні зовнішні ознаки людини», «Частини тіла чоловіків і жінок» [ЩСТНС], «Родинні стосунки», «Мова і мовлення» [ІННВ], «Інтелектуальні здібності людини», «Риси характеру людини» [ФСГЖ], «Порівняння на позначення абстрактних понять» [КСЯЗК], «Любов. Пристрасть», «Подив. Здивування» [РУУРФТС], «Домашні тварини», «Риби», «Комахи» [ІСПНП] тощо.

У перекладному «Російсько-українському і українсько-російському фразеологічному тематичному словнику. Емоції людини» [РУУРФТС] Ю. Ф. Прадіда (1994) виділено 13 тематичних розділів, що позначають емоційний стан людини: I. Відраза. Огида. II. Втіха. Радість. III. Гнів. Лют. IV. Захоплення. Захват. V. Любов. Пристрасть та ін. Після назви розділу, що виділяється напівжирним шрифтом, подано семантичний коментар, в якому розкрито загальне розширене (ідеографічне) значення фразеологізмів цього розряду. Розробка словникової статті:

II. Втіха. Радість. Удовольствие. Радость.

Фразеологізми даного розряду характеризують емоційний стан людини, що відчуває задоволення, радість і т. ін.

ЗА МИЛУ ДУШУ. З великим задоволенням, радістю [РУУРФТС: 98],

НА ГОРІ БЛАЖЕНСТВА, з сл. бути, почувати і т. ін. Дуже задоволеним, щасливим [РУУРФТС: 99],

НА СЬОМОМУ (п'ятому, десятому) НЕБІ, з сл. бути, почувати і т. ін. Дуже задоволеним, радісним [РУУРФТС: 99],

<Як> СВІТ ПОШИРШАВ (роз'яснився, попросторішав) кому. Хтось відчуває радість, полегшення [РУУРФТС: 101] і т. ін.

Використання алфавітно-тематичного принципу є характерним для структури фразеологічних словників, у яких фразеологізми лексикографуються за семантичними розрядами, пов'язаними із синонімічними, антонімічними характеристиками фразем. У таких випадках реєстрові одиниці подаються в алфавітному порядку під реєстровим стилістично нейтральним словом (рідше –

вільним словосполученням або фразеологізмом). За допомогою алфавітно-тематичного принципу систематизовано і лексикографовано матеріал деяких фразеологічних словників, а саме: «Словника фразеологічних синонімів» (СФС) М. П. Коломійця, Є. С. Регушевського (1988), «Словника фразеологічних антонімів української мови» (СФАУМ) В. С. Калашника, Ж. В. Колоїз (2008), а також «Англо-український тематичний словник нової лексики та фразеології» (АУТСНЛФ) Ю. А. Зацного, О. Л. Клименко (2013).

Так, у «Словнику фразеологічних синонімів» (СФС) (1988) близькі за значенням фразеологізми зібрано в групи (ряди), які складаються з двох і більше фразеологічних одиниць, з врахуванням того, що словникова стаття репрезентує синонімічний ряд певного фразеологізму з відповідними ремарками та ілюстраціями. На початку словникової статті як реєстрова одиниця подається тема (*домінанта*) ряду (слово або словосполучення, фразеологізм), яка виражає найзагальніше значення і виступає як головна, стрижнева, реєстрова одиниця: за нею іде перелік фразеологічних синонімів з ілюстраціями. У круглих дужках наводяться варіанти фразеологічної одиниці. При потребі після ілюстрацій з абзацу подається позначка *Пор.* (Порівняйте), яка встановлює зв'язок між синонімічними рядами, близькими за значенням. Словникові статті у цьому словнику розміщено за алфавітом домінант, наприклад: **АБИКУДИ** – (з сл. іти, їхати, тікати) *світ за очі; куди очі дивляться (покажуть, спали); куди ноги несуть (несли, носили, понесуть).* Голодні люди юрбилися, ішли, куди очі бачили, розтавали по дорогах (Яновський). *Пор.: КУДИ ХОЧ* [СФС: 10];

БАГАТО ВСЬОГО ЗАЗНАТИ – (мати великий життєвий досвід) *бути (побувати) в бувальцях; узнати чому ківш лиха; пройти [крізь] огонь і воду [і мідні труби]; пройти і мідні труби, і чортові зуби; бути на коні [бути] і під конем; пройти Крим і Рим [і мідні труби]; знати, де раки зимують. Він на своїм віку звідав усього. Був Шавкун на коні, був і під конем* (Панас Мирний). *Пор.: ДОСВІДЧЕНИЙ* [СФС: 11].

У цьому словнику реєстрове слово може бути домінантою для кількох синонімічних рядів; такі ряди подаються послідовно в одній словниковій статті як підгрупи (з порядковим номером замість домінанти):

ПОВНІСТЮ – 1. (без будь-яких залишків) *без останку; до цурки (цурочки); до [останньої] крихти; до [останньої] нитки (ниточки); до ноги; до голки [забрати, розділити і т. ін.].*

2. (повною мірою, цілковито) *з голови до ніг (з ніг до голови); (з) тілом і душею (душею і тілом); до самих кісток [бути кимось]; до [самих] кісток [промокнути, висохнути і т. ін.]; на всі сто [процентів].*

3. (з сл. вивчити, прочитати, запам'ятати і т. ін.) *від букви до букви; від (од) дошки до дошки; від палітурки до палітурки; від і до, рідко.*

Пор.: **УЩЕНТ** [СФС: 98].

У передмові до «Російсько-українського і українсько-російського фразеологічного тематичного словника» (1994) обґрунтовується важливість систематизації матеріалу за тематичними мікросистемами, що не виключає важливий момент поєднання тематичної специфікації фразем з алфавітним принципом лексикографування.

У 2007 році (перевидання 2011 р.) вийшов друком українсько-російський фразеологічний словник «Віднайдений скарб української фразеології» (ВСУФ), упорядник Ю. Завгородній, реєстр якого близько 2000 фразеологізмів та усталених словосполучень.

Основним принципом побудови словника є тематичний, хоч і кількісно обмежені сім тематичних груп: “Явища природи, час”, “Живий організм”, “Фах і фахові стосунки”, “Різні розмовні звороти” та ін. Кожна група, в свою чергу, ділиться на підгрупи, у яких фразеологічні одиниці розташовано за алфавітом. Стійкі словосполучення перекладаються російськими відповідниками, переважно без будь-якого тлумачення. Наприклад:

Почуття та поведінка – чувства и поведение

ХИСТ, КЕБЕТА – способность

Бистрий на розум – сметливый, сообразительный.

Він такий, що нічого не вибере робити – он ничего не умеет делать.

До всього заподатний (здатний) – на все руки мастер [ВСУФ: 43]. А також:

Стосунки між людьми – отношения между людьми

(користь, приємність, що випливають зі стосунків між людьми; дії, вчинки на користь, приємність людям, згода – польза, приятность, которые извлекаются от отношений между людьми; действия, поступки на пользу, приятность людям, согласие)

НЕПЕВНІСТЬ СТАНОВИЩА – неуверенное положение.

Бувати в бувальцях – видать виды, много испытать.

Грати з долею невпереваги – бороться с судьбой; то попадать в несчастья, то снова побеждать препятствия.

Куштувати борщі всілякі – часто менять место жительства [ВСУФ: 62].

За відсутності тлумачення у більшості фразеологізмів іноді все ж подаються пояснення компонентів фразеологічного звороту. Наприклад, у таких стійких словосполученнях, як: **збивати з пантелику, з пливу, з плигу** – сбить с толку. [**Плив** – течение. **Плиг** – прыжок] [ВСУФ: 59], **йому дзвінка світить** – ему везет. [**Дзвінка** – бубновая масть в картах] [ВСУФ: 62], **в нікуди пропасти, як здиміти** – бесследно исчезнуть. [**Здиміти** – испариться] [ВСУФ: 63] та ін.

Проаналізувавши змістовий матеріал словника за відсутності будь-якої інформації щодо його структури та словникової статті, можна говорити про системне використання тематичних ознак у цьому фразеологічному зібранні тлумачного типу.

Багатозначні фразеологізми у ідеографічних словниках в кожному новому значенні можуть перебувати в різних тематичних розділах. Наприклад, вислів **серце сохне** у кого, чие “хтось знемагає від кохання” автор відносить до розділів “Любов. Пристрасть” [РУУРФТС: 131] і “Страждання. Муки” [РУУРФТС: 144], **робить як чорт із переполоху**. 1. “швидко”. 2. “недбало”,

подано у розділі “Порівняння на позначення моральних якостей людини”, підгрупа “Ледачий. Недбалый” [КСЯЗК: 26].

На початку ХХІ ст. вийшов друком перекладний «Англо-український тематичний словник нової лексики та фразеології» (АУТСНЛФ) Ю. А. Зацного, О. Л. Клименко (2013) з реєстром 2382 висловів, у якому реєстровим матеріал також впорядковано за алфавітно-тематичним принципом. Словник налічує шість тематичних розрядів, у яких представлено лексичні та фразеологічні інновації сучасної англійської мови, а саме: “Новітні інформаційні технології”, “Суспільно-політична”, “Економічна”, “Біологічні науки та екологія”, “Медицина та охорона здоров’я”, “Повсякденне життя”. У свою чергу тематичні групи розподілені на підгрупи, в яких нові слова та словосполучення розташовано за алфавітом і пронумеровано. Крім того, англійська фразеологія послідовно подається у контекстному оформленні й зіставленні з українськими відповідниками.

Словникова стаття побудована так: заголовне слово (або словосполучення) наведене англійською мовою, потім тлумачення українською мовою. Синонімічні одиниці англійською мовою подаються в дужках. Поряд з українськими відповідниками наводиться тлумачення відповідних слів та виразів. Кожна словникова стаття містить позначку, що вказує, до якої частини мови належить представлена одиниця, дозволяє ідентифікувати її значення. Зразок словникових статей підгрупи “*Їжа, продукти харчування*”:

2367. **raw-foodism**, *n* «екстремальна форма» вегетаріанства, яка полягає у споживанні овочів і фруктів тільки в сирому вигляді.

2368. **rawism**, *n* споживання тільки сирих, необроблених натуральних продуктів, особливо фруктів, горіхів, овочів і зернових культур.

2369. **rawist (raw-foodist)**, *n* прихильник «екстремальної форми» вегетаріанства, яка полягає у споживанні овочів і фруктів тільки в сирому вигляді. – *For the Rawist, even a simple baked potato has been rendered not only less nutritious...* (The Globe and Mail, Nov. 23, 2002).

2370. *salad dodger*, *n* 1) людина з надмірною вагою; 2) людина, яка віддає перевагу невегетаріанській їжі. – *So, food is a national comforter. Famously too, though the Scots are a nation of salad dodgers.* (The Guardian, Aug. 20, 2003).

2371. *sleep-eat*, *v* їсти уві сні [АУТСНЛФ: 294] та ін.

Суцільний алфавітний покажчик усіх заголовних одиниць вказує, в якому тематичному розділі подано слово або фразеологічна одиниця, і також надає можливість користуватися словником традиційно – для перекладу. Побудова словника за цим принципом дозволяє користувачеві послідовно вивчати нову лексику та фразеологію за вказаними темами.

Треба зауважити, що важливим конструктивним елементом словників ідеографічного типу є *системні покажчики*, за якими легко знайти ту чи іншу фразеологічну одиницю у словнику: *тематичний* (перераховує всі тематичні розділи і фразеологізми, що входять у них) і *алфавітний* (список усіх фразем, що вміщені в словнику, де кожна фразеологічна одиниця має свій індекс). Можна стверджувати, що на сьогоднішній момент теоретичний аспект укладання ідеографічних словників залишається недостатньо розробленим, він потребує подальшого осмислення, удосконалення, доповнення. Однак певні успіхи у цьому плані досягнуто при укладанні загальномовних, діалектних словників тлумачного типу, а також перекладних фразеологічних словників.

5. Структурно-семантичний принцип. За нашими спостереженнями, у двотомному «*Німецько-українському фразеологічному словнику*» (НУФС) В. І. Гаврися, О. П. Пророченко (1981) фразеологічні одиниці розміщено за гніздовим принципом, хоча у передмові до словника стверджується, що в основу цього словника покладено *структурно-семантичний принцип* лексикографування з послідовним урахуванням семантичних і структурних характеристик реєстрових одиниць і їх відповідників у зіставляваних мовах.

Автори цього словника намагаються уникати інформації про поєднання цього принципу з алфавітним, водночас наголошують важливість використання саме цього принципу, проведеного на основі структурно-семантичної

класифікації фразеологізмів, розробленої І. І. Чорнишевою. Застосування цього принципу дозволило врахувати видозміни значної частини фразеологічного фонду німецької мови у процесі мовленнєвого використання, а також порівняльній характеристиці фразеологічних систем німецької та української мов [НУФС: 5].

У цьому словнику під опорним словом подано спільний компонент (вокабула) фразеологічних одиниць, після якого розміщуються фразеологічні одиниці різної семантичної видозміни. У круглих дужках розміщено факультативні компоненти фразеологізмів, а також структурні варіанти компонентів фразем, які вводяться словом *або*. Добре відбиті в словнику структурно-семантичні типи фразеології – дієслівні, номінативні, ад’єктивні адвербіальні звороти, порівняльні конструкції та ін. Пор., наприклад:

Brei: einen Brei anrühren розм. затіяти яку-н. справу, заварити кашу.

den alten Brei (wieder) aufwärmen (або **aufrühren, aufkochen**) розм. 1. ворушити минуле, порпатися у мотлосі; 2. видавати старе за нове.

einen heißen Brei im Maul haben розм. говорити невиразно, нерозбірливо.

den Brei verschütten розм. зіпсувати справу.

iß deinen Brei und halte das Maul прис. мовчи, глуха, менше гріха.

wer deu Brei gekocht hat, der esse ihn auch прис. хто кашу заварив, той і мусить їсти; див. тж. Е-215, К-665 [НУФС: 120] та ін.

6. **Структурно-граматичний принцип** укладання фразеологічних словників характеризується поєднанням структурних і граматичних характеристик реєстрових одиниць, що ґрунтується на виділенні структурного стрижня фраземи, головного, опорного слова, яке об’єднує усі складові компоненти словникової статті.

Нагадаємо, що в теорії східнослов’янської фразеографії структурно-граматичний спосіб розміщення фразеологічних одиниць у словнику тлумачного типу був запропонований російським лінгвістом О. І. Молотковим

у монографії “Основы фразеологии русского языка” (1977) і застосований при укладанні «Фразеологічного словника російської мови» (1987).

В українській фразеографії теорія укладання фразеологічних словників за структурно-граматичними показниками знайшла своїх послідовників у академічних інститутах мовознавчого профілю. Найбільш послідовно такий принцип подачі словникового матеріалу використано авторським колективом двох академічних фразеологічних словників (1993, 2003). У передмові до академічних словників автори наголошують на тому, що цей принцип передбачає подання кожної фраземи стільки разів, скільки в її складі повнозначних компонентів з усіма їх лексичними, видовими та словотвірними варіантами [ФСУМ2(кн.1): 4].

Досліджено, що укладачі деяких фразеологічних словників поряд із іншими принципами розміщення фразеологічних одиниць також застосовували елементи структурно-граматичного. Так, беручи до уваги той факт, що порядок компонентів у структурі фразеологізму не завжди постійний, В. Д. Ужченко та Д. В. Ужченко у «*Фразеологічному словнику української мови*» (1998) поряд із гніздовим принципом застосували елементи структурно-граматичного [ФСУМ3: 3]. Автори перекладного «*Французько-українського фразеологічного словника*» (ФУФС) Г. Ф. Венгренівська та М. А. Венгренівська (1987) у випадку, якщо у гнізді багато фразеологічних одиниць, порядок їх розміщення мав особливе значення, тому автори дотримувалися структурно-граматичного принципу: фразеологічні одиниці розміщені за типами словосполучень, а всередині кожного типу – за алфавітом. Отже, водночас спостерігаємо також використання колективом авторів алфавітного принципу при формуванні реєстру.

В усіх аналізованих випадках фразеологізми співвідносяться з відповідними типами словосполучення, односкладного речення чи порівняльного звороту й подаються при граматичному центрі таких словосполучень, речень або зворотів за алфавітом. Наприклад, при граматичному центрі **Barbe** подаються такі іменні словосполучення **Barbe**

Bleue “Синя борода; злий, ревнивий чоловік”; **barbe grise** розм. “старий, дідуган” [ФУФС: 21], дієслівні словосполучення **les bras ballant** “опустивши руки” – на **bras** [ФУФС: 29], **avalier une couleuvre** “ковтати образу” – на **couleuvre** [ФУФС: 42], порівняльні звороти **en un clin d’œil** “як оком моргнути” – на **clin** [ФУФС: 36], **comme un corps sans âme** “наче у воду опущений” [ФУФС: 40], **вхопіти Бóга за бóроду** розробляється на компонент **Бог** [ФСУМ3: 12], **ждáти з мóря погóди** під опорним словом **море** [ФСУМ3: 114], **золотé дно** – на компонент **дно** [СФУМ: 209], **зуби з’їсти (проїсти)** – на **з’їсти** [ФСУМ2(кн.1): 336], **як корóві сідлó** – на **сідло** [ФСУМ2(кн.2): 808] та ін. Фразеологізми у формі двоскладного речення розробляються при компоненті, який відповідає підметові такого речення, наприклад: **на чім (на чóму) світ стоїть** – на **світ** [ФСУМ2(кн.2): 783], **руки сверблять** – на **руки** [СФУМ: 622], **як корóва язикóм злизáла** – на **корова** [ФСУМ2(кн.1): 390], **мóркву тéрти** кому – на **морква** [ФСУМ3: 114].

Активне застосування цього принципу укладання дозволило авторам створити систему словникових статей, пов’язаних із кожним компонентом фразеологізму, відзначаючи при цьому важливість нерозривної структури й семантики фразеологічних одиниць. Наприклад, вислів **викидáти кóзиря** “показувати кому-небудь свої переваги, достоїнства” фіксується на літеру **в** у групі фразеологізмів із спільним компонентом **викидати** [ФСУМ2(кн.І): 90] і одночасно на літеру **к** у групі зі спільним компонентом **козиря** [ФСУМ2(кн.І): 385] з посиланням на перший компонент (див. **викидати**), де подано тлумачення; фразеологізм **затóплювати/затопіти рóзум у чáрці (в горі́лці)** “притупляти свідомість, вгамовувати важкі почуття, вживаючи надмірно алкогольні напої” зафіксоване на своїх місцях при компонентах **затоплювати** [ФСУМ2(кн.І): 319], **розум** [ФСУМ2(кн.І): 759], **чарці** [ФСУМ2(кн.І): 944], **горі́лці** [ФСУМ2(кн.І): 189]. Про місце докладного лексикографування фразеологізму свідчить відсилання з позначкою *див.* при кожному повнозначному компоненті. А також:

БЕБЕХИ: годувáти бéбехами (буханця́ми). Бити кого-небудь [ФСУМ3: 10].

БУХАНЕЦЬ: *годувати буханцями* див. *бебехи* [ФСУМЗ: 13].

МУХА: *ліпнути, як мұхи до меду* див. *бджола* [ФСУМЗ: 115].

БДЖОЛА: *ліпнути, як бджоли (мұхи) до меду до кого, чого*. Виявляти великий інтерес до когось або чогось [ФСУМЗ: 9].

Варто наголосити, що структурно-граматичний принцип лексикографування фразеологічних одиниць активно використовується й укладачами багатотомних академічних тлумачних словників української мови, зокрема 11-томного «Словника української мови» (СУМ-11) (1970–1980) та 20-томного «Словника української мови» (СУМ-20), шість томів якого вже з'явилися у світ у паперовому вигляді.

За нашими спостереженнями, укладачі фразеологічних словників тлумачного типу, використовуючи *структурно-граматичний принцип* лексикографування сталих словосполучень, творчо поєднували з ним вимоги алфавітного принципу формування словникових статей та елементи інших принципів укладання.

1.5. Структурна параметризація фразеологічних словників

На сучасному етапі розвитку української фразеографії структурна параметризація словників розглядалась дослідниками в межах загальних лексикографічних проблем.

З введенням у науковий обіг терміна “*лексикографічний параметр*” Ю. М. Караулов активізував зусилля теоретиків лексикографії на вироблення універсального способу опису мовних одиниць у словнику. Його твердження, що лексикографічний параметр є деяким «квантом» лінгвістичної інформації, що може мати самостійний інтерес для користувача, але, як правило, виступає в комбінації з іншими параметрами – «квантами» - і знаходять своє специфічне вираження у словниках стало основоположним для багатьох дослідників теорії лексикографування [78, с. 51].

Дещо по-іншому розглядають питання специфіки лексикографічних параметрів А. Я. Шайкевич, С. В. Гриньов, Е. Агрикола [197; 47; 4]. Вони

відзначають, що на сучасному рівні у структурному аспекті важливо розрізняти так звані рівні ієрархії словника, зокрема, його *макро-* та *мікроструктуру*.

Сучасна теоретична лексикографія науково обґрунтовує комплекс проблем, пов'язаних із опрацюванням понять, пов'язаних із *макроструктурою* (відбір реєстрових одиниць, обсяг і характер словника, принципи упорядкування матеріалу) і *мікроструктурою* словника (структура словникової статті, типи тлумачень, співвідношення різних видів інформації про реєстрову одиницю, типи ілюстративного матеріалу та ін.).

Треба зауважити, що в лексикографічній теорії поняття *мікроструктури* і *макроструктури* словника не завжди співвідносяться у трактуванні різних учених. Так, А. Я. Шайкевич і С. В. Гриньов до *макроструктури* відносять загальні завдання словника, зокрема, упорядкування реєстру, визначення загальної структури словника, принципів розміщення реєстрових одиниць, а до *мікроструктури* – проблеми укладання словникових статей, зокрема, необхідність максимального врахування структурно-семантичних характеристик лексикографованих об'єктів [197; 47]. Існує й інша думка, за якою *макроструктуру* словника формують внутрішньо-системні семантичні відношення у реєстровому масиві, а *мікроструктура* формується на внутрішній організації лексико-семантичних груп [4].

В. В. Дубічинський дотримується думки, що до *макроструктури* словника відносяться загальні проблеми словника як самостійної системи з її внутрішніми зв'язками і багатоплановою організацією, а до *мікроструктури* – побудова словникової статті як окремої системи в системі [55, с. 13]. О. М. Демська, наголошуючи на тому, що *макроструктура* словника фактично становить його змістову основу, називає цей термін дублетом словосполучення *структура словника* [51, с. 24]. Водночас дослідниця вважає термін *мікроструктура* словника дублетом до поняття “словникова стаття” [там же, с. 25].

Академік В. А. Широков наголошує, що до основних *макроструктурних* завдань словника належать обґрунтування необхідності його розроблення,

вивчення та відбір джерел до його укладання, визначення загальної структури словника, опрацювання принципів його побудови й укладання, способи творення реєстру, вироблення *метамови* словника, принципи відбору ілюстративного матеріалу та ін. (див. “Лінгвістичні та технологічні основи тлумачної лексикографії” (2010) [112, с. 15]). Що стосується поняття *мікроструктура* словника, то вчений вважає основними проблемами цього рівня все те, що стосується власне словникової статті, зокрема її структури, форми та способів розкриття семантики реєстрових одиниць, ієрархії їхніх значень тощо [там же, с. 16].

На актуальності понять *макроструктура* і *мікроструктура* словника у лексикографічній практиці наголошує польський дослідник П. Жмігородський, який вважає, що *макро-* і *мікроструктури* словника мають бути визначені вже на підготовчому етапі й далі представлені редактором у формі інструкції [220, с. 53].

Дослідники відзначають, що визначальною відмінністю макро- й мікроструктури є те, що макроструктура не є мовно детермінованою, тобто вона не залежить від мови, описуваної в конкретному словнику, також вона не надто залежить від лінгвістичної й лексикографічної теорій. Водночас мікроструктура залежить від загальної лінгвістичної теорії, що лежить в основі лексикографічного опису, від концепції словника, принципів лексикографування тощо [51, с. 103].

Не можна не згадати ще один термін, пов'язаний із специфікою структури лексикографічних праць, який використовується дослідниками. Йдеться про поняття *медіоструктура*, яке визначається деякими лінгвістами як третій рівень класичної теоретичної лексикографії [4; 47; 112]. Як вітчизняні, так і зарубіжні лексикографи вважають, що до основних *проблем медіоструктурного рівня* словника відносяться побудова та експлікація різноманітних лінгвістичних відношень між словниковими одиницями. Вони втілюються в об'єднанні реєстрових одиниць у поля та групи на основі морфологічних, семантичних, тематичних, асоціативних та інших ознак (див.

“Лінгвістичні та технологічні основи тлумачної лексикографії” (2010), [112, с. 16]).

За нашими спостереженнями, в аналізованих українських фразеологічних словниках тлумачного і перекладного типів цієї рекомендації дотримується більшість укладачів, хоча окремі моменти з різних причин не обговорюються в передмові чи інструкції до словника.

Визначаючи базову *мікроструктуру* сучасного тлумачного або перекладного словників, О. М. Демська наголошує на необхідності врахування низки обов’язкових елементів: 1) заголовкове слово; 2) граматичну інформацію; 3) тлумачення або переклад; 4) приклади, чи екземпліфікацію; 5) паспортизацію прикладового матеріалу; 6) фраземіку; і один факультативний елемент, що виявляє тенденцію до обов’язковості, – стилістичну характеристику [51, с. 106–107].

На нашу думку, вказані структурні елементи (крім шостого, який є визначальним для фразеографічних праць) є достатньо репрезентативними для мікроструктури фразеологічних словників, що є результатом впровадження лексикографічної теорії в практику. Адже фразеологічні одиниці у лексикографічній практиці традиційно подають і тлумачать чи перекладають в словниковій статті, заголовкове слово якої відповідає головному слову реєстрової фраземи.

Такий підхід до вирішення проблеми дозволяє розглядати фразеографічну працю як результат взаємодії трьох взаємопов’язаних рівнів її ієрархії: макро-, мікро- та медіоструктури, кожен з яких є елементом лексикографування одиниць фразеологічного рівня мови.

Висновки до Розділу I

Таким чином, можна стверджувати, що при укладанні українських фразеологічних словників тлумачного й перекладного типів автори намагалися дотримуватися науково аргументованих принципів і способів

лексикографування реєстрових одиниць, враховуючи той факт, що семантика фразеологічних одиниць не співвідноситься з сумою значень слів, що входять до складу фраземи.

За охопленням фразеологічного складу українські фразеологічні словники можна поділити на загальномовні, діалектні та словники мови письменників. Залежно від лексикографування фразеологізмів однієї або більше мов, фразеологічні словники диференціюються на одномовні, двомовні та багатомовні. Серед одномовних фразеологічних словників переважають тлумачні, завданнями яких є характеристика значень реєстрових одиниць і семантико-парадигматичні, в яких відображаються окремі аспекти фразеологізмів, зокрема системні лексико-семантичні відношення (полісемічні, синонімічні, антонімічні). Перекладні фразеологічні словники поділяються на двомовні й багатомовні, в яких лексикографуються фразеологічні системи двох і більше мов.

При укладанні фразеологічних словників, автори застосовують різні принципи лексикографування реєстрових одиниць. Якщо на ранньому етапі формування української фразеографії активно використовувався алфавітний принцип укладання фразеологічних словників, то в процесі удосконалення теоретичних засад слов'янської фразеографії почали застосовуватися також інші принципи укладання словників, зокрема гніздовий, стрижневий, тематичний, які часто поєднувалися з алфавітним і визначалися авторами фразеографічних праць як алфавітно-стрижневий, алфавітно-гніздовий, алфавітно-тематичний, структурно-семантичний чи структурно-граматичний.

Для фразеологічних словників тлумачного типу основними принципами систематизації реєстрового матеріалу та укладання словникових статей є структурно-граматичний і алфавітно-гніздовий. Для перекладних словників – алфавітний і алфавітно-тематичний.

Визначаючи основними елементами макроструктури аналізованих фразеологічних словників тлумачного та перекладного типів відбір реєстрових одиниць, принципи формування реєстру, обсяг і характер фразеографічної

праці, а основою мікроструктурного рівня – словникову статтю, формули тлумачень чи перекладу, типи граматичних чи стилістичних коментарів та ін., констатуємо той факт, що основні відмінності цих типів словників виявляються на рівні їх мікроструктури, зокрема при побудові словникових статей.

Сучасний стан обґрунтування та застосування наукових принципів дослідження фразеологічного складу мови й теорії укладання фразеологічних словників свідчить про те, що українська фразеографія набуває вагомego статусу в межах наукових лінгвістичних дисциплін, відкриваючи нові сторінки культурного надбання українського етносу.

Вказані принципи та способи систематизації реєстрового матеріалу в українських фразеологічних словниках потребують подальшого опрацювання, спрямованого на удосконалення методики лексикографування фразеологічного матеріалу й збереження фразеологічного фонду української мови.

РОЗДІЛ II

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТЛУМАЧНОЇ ТА ПЕРЕКЛАДНОЇ ФРАЗЕОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТЬ

В останні десятиліття у лінгвістичній славістиці спостерігається активне вивчення питань теорії та практики фразеографії української мови, що актуалізувало необхідність створення й виходу в світ нових українських фразеологічних словників різних типів і видів. В українському мовознавстві з'явилося чимало цікавих тлумачних і перекладних фразеологічних словників, які репрезентують фразеологічне багатство не тільки літературної, а й діалектної та індивідуально-авторської фразеології сучасної української мови.

Незважаючи на те, що лексикографічна фіксація українських фразеологізмів простежується ще з XVII ст., коли фразеологічні одиниці подавалися у працях авторів фольклорних збірок, наукова аргументація фразеографічних понять набула підвищеної уваги лінгвістів з 60-х років XX ст. у різнотипних фразеологічних словниках, коли почала практично впроваджуватись.

На початку XXI століття відомий український мовознавець В. Д. Ужченко відзначив той факт, що українська фразеографія в останні десятиліття XX ст. перетворилася на окрему лінгвістичну дисципліну й досягла значних успіхів [182, с. 107].

У науковій літературі серед інших завдань сучасної фразеографії відзначається необхідність повної фразеографічної фіксації, систематизації й опису фразеологічних одиниць, визначаються нормативні вимоги до укладачів фразеологічних словників, від яких залежить призначення і обсяг словника, його мета, авторське розуміння фразеологічної одиниці, встановлення загальнолінгвістичних і фразеологічних принципів формування реєстру фразеографічних праць та ін. [23, с. 6; 186, с. 25].

Відомо, що при укладанні фразеологічних словників виникають певні труднощі, адже не всі автори однаково розуміють предмет і завдання

фразеографії, прагнучи максимально розширити склад реєстру або ж зосереджуючи свою увагу на тих фразеологізмах, що мають відповідний комплекс характерних ознак, зокрема переносність значення та цілісність. Деякі дослідники відносять до фразеологічних одиниць прислів'я та приказки, відзначаючи, що фразеологізм еквівалентний слову, членові речення. На наш погляд, фразеологічними одиницями не слід вважати такі стійкі сполучення слів, як прислів'я, приказки – адже вони мають специфічні семантичні й граматичні ознаки.

Особливості розвитку української фразеографії досліджуваного періоду полягають в тому, що тільки у 60-х роках XX століття з'явилися спеціальні фразеологічні словники, в яких використано науково удосконалену теорію лексикографування фразеологічного фонду української мови. Автори сучасних фразеологічних словників тлумачного та перекладного типів застосовували нову методику укладання лексикографічних праць з метою якомога повнішої фіксації багатства фразеології сучасної української мови і подання детальної інформації про специфіку фразеологічних одиниць.

2.1. Становлення української тлумачної фразеографії

Початок розвитку української тлумачної фразеографії припадає на першу половину XVIII ст., коли автори пареміологічних збірок почали описувати стійкі сполучення слів, намагаючись подати тлумачення до них.

Серед перших українських словників тлумачного типу, в яких започатковано лексикографування сталих словосполучень треба назвати «Лексис» Лаврентія Зизанія-Густановського (1596) та «Лексікон славеноросский» Памва Беринди, який з'явився у 1627 році, а також рукописну збірку Климентія Зинов'єва «Вірші. Приповісті посполиті», кінця XVII – початку XVIII ст., що подає розташовані за алфавітним принципом понад 1500 українських прислів'їв, приказок, народних афоризмів. У вказаних словниках

фразеологічні одиниці виступали ілюстративним матеріалом до реєстрових слів, хоча окремі фразеологізми витлумачувалися одним чи двома словами.

Дещо пізніше спостерігаємо фіксацію фразеологічного матеріалу в додатках до першого видання «Енеїди» І. П. Котляревського (1798) та до «Грамматики малороссійскаго нарѣчія» О. П. Павловського (1818). Обидва згадані словнички у реєстрі містили фразеологізми, які на той час активно функціонували в українській мові, тому фразеологічний матеріал аналізували разом з лексичним.

Стійкі вислови фразеологічного характеру спостерігаємо і в інших тлумачних словниках цього періоду, зокрема спроби системного опрацювання й тлумачення фразеологічного матеріалу спостерігаємо у працях: «Словарѣ малорусскаго нарѣчія» О. С. Афанасьєва-Чужбинського (1855) з реєстром близько 6000 слів, «Словарѣ малороссійскихъ ідіомовъ» М. В. Закревського (1860) з реєстром 11127 слів, який, за словами Л. С. Паламарчука, становив першу спробу українського тлумачного словника [174, с. 298].

Серед тлумачних фразеологічних праць цього періоду виділяється збірка «Українські приказки, прислів'я и таке инше» М. Номиса, яка побачила світ 1864 року. Упорядковуючи 14339 реєстрових одиниць, автор уперше в українській пареміології застосував тематичний принцип розташування матеріалу, поєднавши його з алфавітним [237]. Заслужовують на особливу увагу способи тлумачення значень реєстрових фразеологізмів. Ще раз наголосимо на важливості тритомної збірки української фразеології «Галицько-руські народні приповідки» І. Я. Франка (1901–1910), в якій автор не став упорядковувати матеріал «за темами», як це зробив М. Номис, а уклав матеріал за алфавітом стрижневого (спільного для ряду одиниць) слова [222].

Незаперечним авторитетом для українських лексикографів став «Словарь української мови», упорядкований Б. Д. Грінченком у 4-х томах, виданий у 1907–1909 рр., у якому фразеологізми подавалися поряд із реєстровими словами [233]. З того часу фразеологічні одиниці стають об'єктом фразеографічного опрацювання в спеціально створених збірках, у яких

удосконалювалися і набули подальшого розвитку принципи фразеологічного лексикографування реєстрових одиниць. Можна відзначити, що на кінець 50-х років ХХ ст. припадають перші спроби наукової систематизації фразеологічного матеріалу в спеціальних словниках.

Для дослідників фразеологічного рівня будь-якої мови фразеологічні словники т л у м а ч н о г о типу є найскладнішою лексикографічною працею. Вони є вершиною фразеографії, особливо великі, які достатньо повно подають і пояснюють фразеологію даної мови і створення яких під силу лише лексикографічним колективам [236: 634]. За охопленням словникового складу мови саме у словниках тлумачного типу реалізується спроба максимально повно подати лексичний і фразеологічний склад мови. Фразеологічний словник тлумачного типу – це не лише довідковий посібник, але й основна теоретична робота з фразеологічної семантики [25, с. 46].

З історії вивчення української фразеографії відомо, що створення праць навчально-методичного характеру та укладання тлумачних фразеологічних словників в українській лінгвістиці в 60-х роках ХХ ст. започаткувала Н. О. Батюк – автор однотомного короткого **«Фразеологічного словника»** (ФС) (1966), що фактично став першим українським фразеологічним словником тлумачного типу другої половини ХХ ст., де за алфавітним принципом (матеріал систематизується за першим словом-компонентом) з обов'язковим наголошуванням кожного компонента сталого словосполучення витлумачувалися найбільш поширені реєстрові фразеологічні одиниці [145, с. 33].

Реєстр словника складається з близько 1100 фразеологізмів, які добиралися, як правило, з огляду на їх влучність та поширеність [ФС: 4].

У *макроструктурі* цього словника враховано обов'язковість основних складників, зокрема заголовкового слова, яке фактично представляє фраземний ряд із сталим лексичним складом, лексикографований за першим словом фразеологічної одиниці. Наприклад: з *го́лими рука́ми* [ФС: 52], за *ніс воді́ти* [ФС: 54], *і ву́хом не весті́* [ФС: 67], із *шку́ри вила́зити* [ФС: 69], на *боба́х*

розвóдити [ФС: 97], *не горі́ти і не курі́тися* [ФС: 111], *по гаря́чих сліда́х* [ФС: 140], *у одну́ дудку гра́ти* [ФС: 186] та ін.

Другим необхідним елементом структури словника є граматичний коментар щодо вживання реєстрового слова у повсякденному мовленні. За нашими спостереженнями, така граматична інформація подається укладачем спорадично, що позбавляє користувача можливості відчутти системність такої інформації на рівні фразеологічного рівня мови. Наприклад: *кішка пробі́гла* (між ким). – *Між нами пробігла погана кішка, що попсувала наші взаємини* (І. Микитенко) [ФС: 76], *ножа́ гострі́ти* (на ко́го). – *Сава його так любить, а він на Саву ножа гострить* (І. Тобілевич) [ФС: 120], *руку тягті́* (за ким, чию́). – *Кат вас зна, за ким руку тягти?* (Г. Квітка-Основ'яненко). *Ну, а в районі дехто тягне його руку* (М. Стельмах) [ФС: 162].

Однією з характерних ознак мікроструктури цього словника є подання фраземи як заголовка статті у повній формі, тоді як ілюстративні приклади можуть фіксувати різні форми вживання. Пор.: *бра́ти бика́ за ро́ги і бра́ти за ро́ги*. – ...Мало, Микито, зробив, можна було більше і краще, треба було тільки сміливіше *брати бика за роги* (О. Гончар). *Новаки приходили з батьками й з матерями... Увіходили з рішуче виглядом брати ту науку зразу за роги* (С. Васильченко) [ФС: 14].

Подекуди після тлумачення фразеологічного звороту авторка у дужках показує сферу його первісного вживання, наприклад: *отрясті́ пил (прах) із чобі́т (ніг) своїх*. Зректися чогось; порвати зв'язок назавжди (З біблійного виразу) [ФС: 127], *розтіка́тися мислію́ по дре́ву*. Бути багатослівним (Відгомін «Слова о полку Ігоревім») [ФС: 157]. Відзначаємо як позитив пояснення, емоційно-оцінне значення висловів, етимологічні довідки, своєрідне ремаркування, які подаються в дужках, як-от: *молоко́ на губа́х не обсо́хло*. Про дуже молоду, недосвідчену людину (Зневажливо іронічне) [ФС: 94], *не кля́тий, не м'я́тий*. Ні від кого не залежний (Сам собі голова) [ФС: 113], *у одну́ дудку гра́ти*. Бути однодумцем, спільником (Часто з негативним відтінком) [ФС: 186].

У словнику простежується послідовність врахування основних ознак його мікроструктури й макроструктури при побудові словникової статті, зокрема, у заголовок словникової статті автор виносить вислів, потім наводить його тлумачення (яке розкриває зміст фразеологізму або вказує на слововживання), додає ілюстративну частину, що розкриває функціонування фразеологізму в різні часові періоди. Якщо цитат декілька, вони наводяться в хронологічному порядку. Наприклад: ***Розкρί́ти ка́рти.*** Розкрити плани, задуми, іноді таємні. *Ну, спасибі хоч за те, що повністю розкрив свої карти, сам просвітив себе* (М. Стельмах, ХХ); ***Рознесі́ти на пух і пі́р'я.*** Див. ***У пух і пір'я; Розплі́юцяти о́чі*** (кому). Дати змогу побачити щось по-новому, ніби вперше, збагнути суть чогось. *Так, так! Зовсім справедливо... Ви мені просто розплющили очі... Це зовсім вірний і оригінальний погляд* (М. Старицький) [ФС: 157].

Рецензенти відзначають, що ретельний відбір найуживаніших реєстрових одиниць, добірні літературні ілюстрації, доступний лінгвістичний апарат, оптимальний коментар, що розкриває зміст і слововжиток фразеологізму, зробили словник своєрідним фразеологічним бестселером, що вирізняло його серед інших наступних фразеологічних словників тлумачного типу навчального характеру [184, с. 410–411].

Знаковою подією в українській фразеографії кінця 60-х років ХХ ст. став вихід у світ однотомного тлумачного «Словника українських ідіом» (СУІ) Г. М. Удовиченка (1968), з реєстром понад 2200 фразеологічних висловів.

Макроструктура цього словника складається з таких розділів: «Передмова», в якій автор пояснює своє розуміння основних теоретичних засад фразеології; розділ «Побудова словника», де викладаються принципи структури словника та побудови словникової статті; «Умовні скорочення», що розшифровують стилістичні й граматичні позначки; подано український алфавіт. Далі розміщені матеріали словника, за ними – «Лексикографічні джерела», «Спеціальна література», «Список літератури, використаної в словнику». Наприкінці наводиться «Показчик слів», який допомагає знаходити потрібні ідіоматичні звороти. На той час така структура

фразеологічного словника реалізувала нові вимоги до словників тлумачного типу.

Реєстр словника укладач цілком обґрунтовано формує із власне ідіоматичних зворотів (*ва́лом валі́ти; забива́ти ба́ки; заміта́ти сліди́; дуба врі́зати; накива́ти п'ятами; підбива́ти клинці́; ханькі́ м'я́ти*), ідіоматичних приказок (*горба́того моги́ла ви́править; зміни́ти гнів на ми́лість; не святі́ горши́кі лі́плять*), «закам'янілих» порівняльних зворотів (*як за гріш ма́ку; мов ка́мінь у во́ду; на́че гро́мом прибу́тий*), синтаксично спеціалізованих сполук типу: *ле́гко сказа́ти; хоч уби́й; що там не ка́жй; як то ка́жуть*, сталих сполук, які виражають ствердження, шанобливі вітання, вигуки, емоції (*де́ там!; от тоби́ й на; цур тоби́*) та інших ідіоматизованих виразів різного походження [СУІ: 3–4].

Ідіоматичні звороти у реєстрі розміщено за алфавітом не тільки першого слова, але й наступних слів. Пор. наприклад: *нали́ти са́ла за шку́ру; на лі́ву но́гу вста́ти; на лід посади́ти; наложі́ти ру́ку; нама́зувати са́лом п'я́ти; на ма́кове зе́рня* та ін. [СУІ: 214–215]. Алфавітний принцип стосується не тільки лексично повнозначних, але й службових слів (часток, сполучників, прийменників), наприклад: *аж шку́ра боли́ть* [СУІ: 15], *з не́ба впáсти* [СУІ: 146], *на ку́тні заспи́вати* [СУІ: 213], *по всіх усю́дах* [СУІ: 299].

Автор визначає основним елементом *мікроструктури словника* словникову статтю, основною реєстровою одиницею є весь ідіоматичний зворот.

У науковій рецензії на словник Л. Г. Скрипник вказує, що Г. М. Удовиченко прагнув дати реєстровим одиницям як найповнішу *граматичну* (новим у практиці лексикографічного опрацювання фразеологізмів є визначення їх синтаксичної функції), *семантичну* (окремі значення фразеологізмів виділяються цифрами) і *стилістичну* характеристики [170, с. 272–273].

З погляду на це цілком виправданим є спосіб подання автором граматичних особливостей фразеологізмів, які формують реєстр словника. За

основні форми в іменникових, прикметникових, займенникових ідіомах прийнято чоловічий рід однини (незалежно від того, в якій формі виступають вони в цитатах), напр.: *гірка пілюля* [СУІ: 72], *музейна річ* [СУІ: 201], *масний на слова* [СУІ: 190], *ваш брат* [СУІ: 36], *сам не при собі* [СУІ: 338] та ін. Варіантні форми числа і відмінка іменників, а також здрібнілі форми іменників, наводяться в дужках. Напр.: *вправляти м'язок (мізки)* [СУІ: 63], *г'орло (горлянку) перегрізти* кому [СУІ: 79], *г'убу (г'уби) коп'юлити* [СУІ: 83]. У дужках відбито й родові форми займенників. Напр.: *бері його (її) лиха година* [СУІ: 21], *за ко́го мене́ (нас) прийма́(єш)* [СУІ: 120], префіксальні синоніми і дублети. Напр.: *горба́того моги́ла ви́править (спра́вить)* [СУІ: 78], *грі́ти (нагрі́ти) чу́ба* кому [СУІ: 82], *закруті́ти (круті́ти) но́сом* [СУІ: 121], *на́че води́ в рот набра́ти (понабирати́)* [СУІ: 226].

У дієслівних ідіомах видові форми подаються в одній словниковій статті: на першому місці форма недоконаного виду, через кому – доконаного. Напр.: *го́лосу не подава́ти, не подати́* [СУІ: 77], *зі́ходити, зйи́ти на пси* [СУІ: 140]. Іноді цей принцип порушується, напр.: *бува́ти (бу́ти) у бувальця́х* [СУІ: 33], *на шийі сиді́ти (сі́сти)* [СУІ: 230].

Граматична характеристика реєстрової одиниці, вказуючи на особливості мікроструктури словника, лексикографічно опрацьовується у лівій частині словникової статті (визначається керування, в деяких випадках синтаксична роль, дається тлумачення й ілюстрації) [СУІ: 7]. Зокрема ідіома *бра́ти в робо́ту* лексикографується так: *бра́ти в робо́ту* – див.: *дава́ти пе́рцю*. *Брати в роботу дядю Ваню було не легко* (Ю. Яновський); *Його (Рубіна) брали в роботу, і кожного разу після прочуханки він обіцяв, що більше не буде* (Сенченко) [СУІ: 28].

Ідіому-адресат можна знайти в алфавіті на літеру «Д», вона представлена так: *дава́ти, да́ти пе́рцю* кому, в ролі прис. – гостро критикувати, сварити, провчати когось, завдавати кому-небудь клопоту, шмагати, бити. (Лубенець) – *І йому (Шаповалу), й Денису Панасовичу я давав перцю, незважаючи ні на ордени, ні на роки!* (Автомонов) [СУІ: 85].

Відповідно до вимог мікроструктури словника реєстрові одиниці у словнику (у певній послідовності) позначаються граматичними ремарками, що вказують на особливості керування: *взя́ти в шóри* к о г о [СУІ: 41], *душі́ не чу́ти* в к о м у [СУІ: 107], *сві́т зійшо́вся клі́ном* на к о м у – ч о м у [СУІ: 341]; синтаксичну роль ідіом: *ка́рти ви́класти* к о м у, в ролі прис. [СУІ: 164], *за вся́ку ці́ну* в ролі обст. [СУІ: 114], *хоч убі́й* у ролі вставн. сл. [СУІ: 383]; стилістичні характеристики фразеологізмів: *близе́нький сві́т* у ролі обст.; ірон. [СУІ: 25], *ви́лупити банькі́ (о́чі)* в ролі прис.; вульг. [СУІ: 46], *чорті́ скребу́ть* вульг. [СУІ: 391] та ін.

Найважливішим елементом лівої частини словникової статті є тлумачення фразеологізмів, яке подається після ремарок, причому при тлумаченні звороту не беруться до уваги факультативні слова, подані в дужках: *заруба́ти (собі́) на но́сі* [СУІ: 125], *мов коро́ва языко́м (злиза́ла)* [СУІ: 196], *мов стіна́ (блідій)* [СУІ: 198], *танцюва́ти на (одному́) місці́* [СУІ: 367].

Лексикографуючи фраземи, при тлумаченні переважної більшості ідіом автор дотримується науково обґрунтованих критеріїв виділення значень чи їх відтінків, хоч іноді трапляються неточності, як-от: *втерти носа* к о м у – 1. провчити; 2. перевершити когось у чому-небудь [СУІ: 65] і *но́са вте́рти* – див.: *вте́рти но́са* [СУІ: 264], *злови́ти себе́* на ч о м у – виявити в собі щось негативне, щось неприйнятне для самого себе [СУІ: 143] і *лови́ти себе́* на ч о м у – звернути увагу на предмет своєї думки [СУІ: 188].

Рецензенти звертають увагу на авторську новацію укладача, який співвідносить фразеологізм із певною частиною мови, що було новим у практиці укладання фразеологічних словників, як і використання синтаксичних позначень для граматичних характеристик ідіом: у ролі вставн. сл., у ролі дод., у ролі обст., у ролі означ., у ролі присл. та ін. [153, с. 95].

Водночас рецензенти вказують і на окремі недоліки праці. Так, Л. І. Ройзензон вважає, що недоліки цього словника зумовлені недостатньою науковою розробкою деяких теоретичних питань фразеології взагалі, фразеографії зокрема [153, с. 95]. Є. Д. Чак відзначає деякі недоробки щодо

ілюстративного матеріалу: приклади до ряду статей ілюструють тільки одне з двох значень; часом наводиться надто широкий контекст; не завжди ілюстрація підтверджує визначену упорядником синтаксичну роль певної ідіоми або ж різне тлумачення фактично тих самих ідіом (*Аме́рику відкрива́ти, відкрі́ти* – сказати, оголосити щось давно відоме, неодоладне [СУІ: 16] і *одкрива́ти Аме́рику* – помічати нове, до цього невідоме [СУІ: 269]) [193, с. 85–87].

Згодом Г. М. Удовиченко, збільшивши реєстр фразеологізмів, опублікував фундаментальний двотомний тлумачний «Фразеологічний словник української мови» (ФСУМ1) (т. 1–2, 1984).

На рівні *макроструктурних* характеристик цього словника порівняно з попереднім варто відзначити збільшення реєстру до близько 7500 фразеологічних одиниць у широкому розумінні автора, подання розширеного «Покажчика слів» (наприкінці другого тому), а також поєднання семантичного і формального критеріїв відбору реєстру і послідовне розміщення реєстрових одиниць за алфавітним принципом.

Мікроструктура словника включає в себе словникову статтю, побудова якої характеризується трьома основними різновидами: а) стаття будується на розробці цілком автономного фразеологізму, наприклад: *бу́ти мі́мо ці́лі в ро́лі прис.*; *книжн.* “не досягати бажаного, такого результату, який потрібний” [ФСУМ1(I): 52] та *ін.*; б) стаття включає в себе не тільки заголовний фразеологізм, а й цілу низку варіантних, синонімічних. Так, у словниковій статті із реєстровим фразеологізмом *бу́чу збу́ти* у значенні “закричати, залементувати” міститься 17 фразеологічних зворотів, які є не тільки його лексичними варіантами (*бу́чу підня́ти; забу́ти бу́чу*), а й їх граматичними формами (*бу́чу зді́ймáти, зня́ти; бу́чу зчиня́ти, зчині́ти; збива́ти, збу́ти бу́чу*) чи синонімами (*бурла́ бу́ти; зво́дити ко́лотне́чу; зчині́ти бу́чу; зчині́ти гва́лт; наро́бу́ти га́ласу; наро́бу́ти гва́лту; підня́ти гвалт* та *ін.*) [ФСУМ1(I): 74–75] та в) стаття складається із заголовного фразеологізму, пояснення й фразеологізму-адресата, наприклад: *ві́терти во́рсу* – *див. дава́ти*

пéрцю-2 [ФСУМ1(I): 98], *пока́зувати зу́би* – див.: *зу́би вишкіря́ти-6* [ФСУМ1(II): 141] та ін.

При цьому ядром кожної словникової статті є заголовний фразеологізм разом з його семантичними і варіантними різновидами. Пор.: *волóсся рва́ти (на голові́)* від чого, в ролі прис. – бути у відчаї, караючись, шкодувати за ким-, чим-небудь. *Дидона гірко заридала, І з серця аж волосся рвала* (І. Котляревський); *во́льному во́ля (спасеному рай)* – див.: *Ві́льному во́ля (спасеному рай)*. А також: *воно́ б і не гріх* з мод. знач. – дозволено, можна. – *Обсіялися нівроку... Воно б і не гріх спочити* (Б. Олійник) [ФСУМ1(I): 120].

Позитивом словника є послідовне наголошування усіх реєстрових фразеологізмів за вимогами оформлення статей. Статті уніфіковано за граматично основними елементами: дієсловами (дієслівні фразеологізми), іменниками (іменникові фразеологізми), прикметниками (ад'єктивні фразеологізми), заголовними фразеологізмами з займенниками.

Складниками мікроструктурного рівня виступають також подані в ремарках граматичні характеристики, синтаксичні і стилістичні функції фразем, а також відповідні ілюстрації. Наприклад: *Геркулéсові стовпí* в ролі підм., дод., прис., обст.; книжн. “крайня межа, крайній пункт” [ФСУМ1(I): 138], *глухíй не почу́є (так видума)* з мод. знач. “про людину, яка передає почуте спотворено, перекручено” [ФСУМ1(I): 139], *дуба смáленого пра́вити* в ролі прис. “розповідати про щось неймовірне” [ФСУМ1(I): 180].

Формула тлумачення фразеологічних одиниць значною мірою зумовлюється тим значенням, з яким його вжито в контексті ілюстрацій, наприклад: *піти́ назу́стріч свої́й до́лі* в ролі прис. “шукати особистого щастя, щасливого життя”. – *І вона, погойдуючись, мов очеретинка, пішла назустріч свої́й долі* (Стельмах) [ФСУМ1(II): 131], *слів на ві́тер не кídaти* в ролі прис. “зважувати свої слова; безпідставно не висловлювати категоричних думок; підкріплювати слова своїми ділами”. – *Шульга слів на ві́тер не кидає* (Рибак) [ФСУМ1(II): 207] та ін.

При лексикографуванні фразем враховано специфіку відображення семантичних відношень та зв'язків за допомогою відповідних позначок римськими цифрами і відокремленням разом з ілюстраціями, варіантами і синонімами крапкою від наступного значення, цифрова позначка якого починається з абзацу нового рядка, наприклад:

Бі́ти поклони́ в ролі обст., прис. – **І.** молитися, низько кланяючись. *Прийде до церкви, постелить хусточку та й б'є поклони в хусточку* (Нечуй-Левицький).

Пор.: 1. Грі́ти поклони́. І що вам за се зробити? ...поставити в куток на божницю, та й гріти поклони аж до самої землі (Панас Мирний).

2. Кла́сти поклони́. Прокинулася вона [Немидора], встала й почала класти поклони перед образами за Миколу (Нечуй-Левицький).

3. Покло́ни бі́ти. Поки староста це законне слово казав, Маруся у кімнаті усе поклони била, ... (Квітка-Основ'яненко);

ІІ. шанобливо вклонятися кому-, чому-небудь. *А втім, і дива мало. Що вівці? Люди є: В куток, де вже давно нема ікони, Все б'ють та б'ють поклони...* (Косматенко).

Пор.: 1. Бі́ти, вдари́ти чоло́м. – Він стрічає мене обіймами, я ж йому б'ю чолом, прошу і цитую (Стельмах) [ФСУМ1(І): 52].

Рецензуючи словник, В. М. Мокієнко відзначає його позитивні риси: самостійний і свіжий ілюстративний матеріал; прагнення продемонструвати синонімічні та варіантні відношення описуваних фразеологічних одиниць; увага до форми та змісту фразеологізмів і спроба їх диференціації за експресивно-стилістичною шкалою [121, с. 67].

У кінці ХХ ст. в українській лінгвістиці виникли реальні передумови для підготовки великого фразеологічного словника української мови тлумачного типу, який би враховував досягнення славістичної фразеографії того часу і відтворив фразеологічне багатство сучасної української мови [ФСУМ2(1): 3]. Одним із найвагоміших здобутків української тлумачної фразеографії аналізованого періоду став академічний двотомний «**Фразеологічний словник**

української мови» (ФСУМ2) (1993). Підготовлений колективом співробітників Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України у складі В. М. Білоноженко, В. О. Винника, І. С. Гнатюк та інших відомих лексикографів сучасності, цей фразеологічний словник не тільки репрезентував фразеологічний фонд сучасної української літературної мови, а й на багато років став зразком укладання фразеологічних праць.

Макроструктурні показники словника репрезентуються реєстровим складом у кількості близько 10000 фразеологічних одиниць з їх варіантним вживанням. Основу реєстру словника становлять фразеологічні одиниці, зафіксовані словниковою картотекою Інституту мовознавства. До реєстру залучено також ті фразеологізми, які дістали лексикографічну апробацію в академічному тлумачному 11-ти томному Словнику української мови. Крім того, у фразеологічному словнику лексикографуються фраземи, зафіксовані у низці інших джерел.

При укладанні словника використовувався *диференційований підхід* до об'єкта фразеології: лексикографувалися лише ті одиниці, що мають цілісне переосмислене фразеологічне значення з утратою компонентами своїх значень, виражають певні граматичні категорії, виступають у функції певного члена речення і зберігають постійний, відтворюваний за традицією компонентний склад [ФСУМ2(I): 4].

Важливою макроструктурною специфікою цього словника є використання *структурно-граматичного принципу* лексикографування фразеологізмів, що передбачає подання кожної реєстрової одиниці стільки разів, скільки в її складі повнозначних компонентів з усіма їх лексичними, видовими та словотвірними варіантами. Поєднання цього принципу із алфавітним розміщенням реєстрових одиниць дало можливість групувати фразеологізми навколо спільних компонентів з урахуванням алфавітного порядку всіх літер заголовного компонента, напр.: **СОБАКА: б́утий (б́у́та) соба́ка. СОБАКАМИ: з соба́ками не пійма́ти. СОБАКИ: [і] соба́ки не ї́дять чо́го. СОБАКУ: з'ї́сти соба́ку.**

СОБАЦІ: *соба́ці під хвіст*. **СОБАЧА:** *соба́ча ду́ш; соба́ча ра́дість* [ФСУМ2(II): 838–840] та ін.

Дотримуючись вимог наукового укладання словника тлумачного типу, автори вважають основним *завданням* тлумачного словника одноразове подання семантичної характеристики фразеологічних одиниць, причому про місце докладного опрацювання того чи іншого фразеологізму свідчить відсилання при кожному повнозначному компоненті. Так, фразеологізм *копíлити гу́бу* розробляється при заголовному компоненті *копи́лити* [ФСУМ2(I): 389], фіксується на літеру **к**, і одночасно на літеру **г** у групі зі спільним компонентом *гу́бу* [ФСУМ2(I): 201], де відбувається посилення на заголовний компонент (*див.* *копи́лити*). А фразеологічний вислів *хапа́ти го́лову в ру́ки* користувач знайде зафіксованим на своїх місцях при заголовному компоненті *хапати́* (літера **х**) [ФСУМ2(II): 919]. При компонентах *го́лову* (літера **г**) [ФСУМ2(I): 186] і *ру́ки* (літера **р**) [ФСУМ2(II): 771] фразеологічна одиниця лише фіксується з відсиланням на основний компонент (*див.* *хапати́*). Таке розміщення дозволяє легко відшукати у словнику потрібну фразеологічну одиницю.

На рівні *мікроструктурних* показників аналізованого словника звертають на себе увагу такі особливості:

1) структура словникової статті включає: а) заголовний компонент (опорне слово); б) реєстровий фразеологізм з його варіантами; в) синтаксичну сполучуваність (при потребі); г) граматичну позначку; ґ) стилістичну позначку; д) тлумачення; е) цитати-ілюстрації; є) деривати (за наявності) з цитатами-ілюстраціями; ж) відсилання на іншу форму за допомогою позначки *Пор.* (за наявності); з) синонім чи синоніми (за наявності); и) антонім чи антоніми (за наявності).

На думку Л. М. Полюги, укладачі словника обрали найбільш вдалий спосіб розміщення в ньому фразеологізмів: вихідним пунктом їх подання постає формалізований елемент слова, що створює практичну зручність для користувача [138, с. 74].

2) у межах заголовного слова фразеологізми розміщуються за алфавітом буквених знаків усіх компонентів, у тому числі варіантних та факультативних, напр.: **ЗАЛИВАТИ**: *залива́ти гусáра; залива́ти за гáлстук див. закладати; залива́ти / зали́ти го́лову (о́чі і т. ін.) [горі́лкою]; залива́ти / зали́ти (залля́ти) черв'яка́ (хробака́ [в се́рці]); залива́ти лі́хо (го́ре) горі́лкою* [ФСУМ2(I): 309–310].

3) у всіх випадках з *відсильними статтями* перша фразеологічна одиниця наводиться повністю, в інших замість повторюваного заголовного (опорного) слова ставиться тильда (~), напр.: **ЖИВА**: *жива́ думка див. думка; ~ душі́ див. душа; ~ ла́нка див. ланка; ~ легéнда див. легенда; ні одна́ ~ душі́ див. душа; хоч би ~ люди́на див. людина* [ФСУМ2(I): 291].

4) на всіх компонентах, що входять до структури фразеологізмів, ставиться наголос. Заголовне слово подається без наголосу, крім тих, у яких може бути різне наголошення, пор.: **ВІДАТИ**: *ві́дати себе́ з голово́ю* [ФСУМ2(I): 86], **ВИДА́ТИ**: *сві́та не вида́ти, фольк.* [ФСУМ2(I): 86].

5) форма тлумачення фразеологічного значення впливає із приналежності фразеологізму до того чи іншого граматичного розряду, його співвідношення із словами певної лексико-семантичної групи. Тому в тлумаченні іменних фразеологізмів на першому місці, як правило, виступають іменники, в тлумаченні дієслівних – дієслова, прислівникових – прислівники та інші відповідні частини мови, наприклад: **ЗГОРЯ́ТИ**: *згоря́ти від со́рому* “дуже ніяковіти, червоніти” [ФСУМ2(I): 329], **КАРТИ**: *ка́рти на сті́л* “уживається для заохочення кого-небудь виявити свої приховані наміри, справжню суть справи” [ФСУМ2(I): 365] та ін.

6) цитати-ілюстрації наводяться в хронологічному порядку після тлумачення значення; кожна цитата-ілюстрація паспортизується, напр.: **КА́нути у ві́чність (у бе́звість, у небу́ття)** “зникнути безслідно, безповоротно”. – *І от тепер, з дистанції десятиліть радісно розуміти, що книжки Юрія Шовкопляса в безвість не канули* (Літ. Укр.); *Довкола панувала могильна тиша, немов земля вся канула в небуття* (Гжицький) [ФСУМ2(I): 364].

У межах *мікроструктури* словника варто також відзначити наявність після заголовного компонента реєстрового фразеологізму відповідної ремарки, яка може вказувати на стилістичну, історико-часову чи емоційно-експресивну особливість даного фразеологізму. Коли фразеологізми потребують одночасно декількох характеристик, вони супроводжуються кількома ремарками: *бу́ти ке́пи*, діал. Насміхатися, глузувати з когось [ФСУМ2(I): 24], *біс [його́] ба́тька зна́є*, грубо. Невідомо, незрозуміло [ФСУМ2(I): 30], *ада́мові ді́ти*, заст. Люди [ФСУМ2(I): 250], *мишо́к сліз*, жарт., ірон. [ФСУМ2(I): 498], *обголі́ти ло́ба кому*, іст. [ФСУМ2(II): 563], *езо́нівська (езо́пова) мо́ва*, книжн. Замаскований спосіб висловлення думок з натяками і недомовками [ФСУМ2(I): 499] та ін.

Словникові статті цієї праці можуть слугувати зразками практичного застосування знань теорії сучасної фразеографії. Пор.: *ДУША: душа́ в ду́шу*. 1. з сл. *ж і т и*, *з а ж і т и* та ін. Дружно, у злагоді. Він [Семен Іванович] ..частенько заглядав до брата на вечірній вогник. Брати жили, як то кажуть, *душа в душу* (Рильський). Пор.: *як одна́ душа́*. С и н о н і м: *у ладу́* (в 2 знач.). 2. з сл. *г о в о р і т и*, *р о з м о в л я т и* і под. Щиро, відверто. Під час практичних занять ..можна було поговорити [з учителями] *про все відкрито, душа в душу* (Гончар) [ФСУМ2(I): 277].

У аналізований період помітною подією для науковців і користувачів став вихід однотомного тлумачного «**Фразеологічного словника української мови**» (ФСУМ3), укладеного В. Д. Ужченком і Д. В. Ужченком (1998), з реєстром близько 2500 фразеологічних виразів сучасної української мови.

Макроструктурні характеристики аналізованого словника розпочинаються з обґрунтування принципів формування його реєстру, коли автори подають власне визначення фразеологічної одиниці, у якому під фразеологізмами розуміють семантично цілісні, відносно стійкі (з допуском варіантності), відтворювані й експресивні одиниці мови, організовані за моделлю словосполучення (сполучення слів) або речення [ФСУМ3: 3]. Автори використали кілька принципів укладання словників, зокрема алфавітний принцип поєднували з вимогами гніздового лексикографування аж до їх

спільного використання з структурно-граматичним принципом упорядкування словникових статей.

На рівні *мікроструктури* словника, зокрема побудови словникової статті, укладачі визначають, що основним компонентом структури словникової статті є стрижневе (заголовне, опорне) слово, навколо якого групуються фразеологізми. Найчастіше у ролі стрижневого слова вживається перший іменник фразеологізму у найтиповішій формі, а у межах гнізда фразеологізми розміщуються за алфавітом буквених знаків усіх слів, у тому числі варіантних та факультативних. Щоб полегшити користування словником (і в той же час зробити його компактним), той самий фразеологізм подається в словнику стільки разів, скільки в ньому є іменників, хоча розробляється тільки один раз – під першим іменником. Наприклад, фразеологізми одного гнізда зі стрижневим словом *МІСЦЕ* розміщуються так: *болю́че місце; душі́ не на місці́* див. *душа*; *з місця́ в кар'єр*; *місце́ під со́нцем*; *нагрі́вати/нагрі́ти (зігрі́ти) [собі́] місце́*; *на пу́стому (поро́жньому, го́лому) місці́*; *не знахо́дити / не знайті́ [собі́] місця́*; *ні з місця́*; *очі на мо́крому місці́* див. *око* та ін. [ФСУМЗ: 110].

Заголовним може виступати повнозначне слово іншої частини мови: прикметника, дієслова, займенника, числівника, прислівника. Змінювані опорні слова подаються в початковій формі. Наприклад: *БАТЬКІВСЬКИЙ: на ба́тьківських, жарт. “пішки”* [ФСУМЗ: 9], *ЗБИВАТИ: збива́ти/збі́ти з пантелі́ку кого.* “дезорієнтувати когось, викликати замішання” [ФСУМЗ: 61], *ХТО: хто куди́* “урізнобіч” [ФСУМЗ: 211], *ХОЛОДНО: ні хо́лодно ні жа́рко кому.* “кому-небудь все байдуже” [ФСУМЗ: 211] та ін. Якщо в складі фразеологічної одиниці немає повнозначних частин мови, то стрижневим вважається перше службове слово; наприклад: *БЕ: ні (ані́) бе ні (ані́) ме* [ФСУМЗ: 9] або *ЗА: за і проти́* [ФСУМЗ: 58].

Позитивним складником мікроструктурного рівня є лексикографування реєстрового фразеологізму з вказанням місця наголосу і за варіантами, як-от: *ведмі́дь (ві́л і т. ін.) на вухо́ наступив* [ФСУМЗ: 12], *з вогню́ [та] в полум'я́*

[ФСУМЗ: 19], *лиха (важка, гірка, нещаслива і т ін.) година* [ФСУМЗ: 35], [аж] *іскри з очей сиплються / посипались* [ФСУМЗ: 36].

Синтаксична та лексична сполучуваність фразеологізму представлені у вигляді стандартних займенникових чи прийменниково-займенникових символів. Граматичні позначки подано за реєстровою одиницею: *замовля́ти зу́би* кому і б\д (без додатка) [ФСУМЗ: 65], *хмі́ль з голови́ вийшо́в* у кого, кому, чиєї [ФСУМЗ: 211], *ви́лізти/вилáзити бо́ком* кому [ФСУМЗ: 11], *душа не на місці́* чия, у кого, кому, за кого і б\д (без додатка) [ФСУМЗ: 56], *як зірок на небі́ чого* [ФСУМЗ: 219]. Водночас, у фразеологізмах, що вживаються тільки із супровідними словами, слова подаються після реєстрової одиниці за допомогою ремарки – з сл.: *на бобах*, з сл. *лишати, залишати, zostаватися* [ФСУМЗ: 76], *як порося на орчику*, з сл. *величатися, завеличатися, пишатися* [ФСУМЗ: 146].

Окремим елементом мікроструктури словника виступає стилістична диференціація фразеологізмів, яку укладачі здійснюють у трьох аспектах, виділяючи, у функціонально-стилістичному плані книжні, народнопоетичні (фольклорні), розмовні й діалектні фраземи: *їм [же] ім'я – ле́гіон*, книжн.; *мертве ца́рство*, нарпоет.; *на я́сні зорі́, на ті́хлі во́ди*, фольк. [ФСУМЗ: 64]; в емоційно-експресивному плані іронічні, зневажливі, вульгарні, фамільярні, жартівливі, урочисті, лайливі реєстрові одиниці: *на один ко́пил*, ірон.; *на міся́ць ви́ти*, зневажл.; *набі́ти/бі́ти мо́рду (рі́ло)* кому, вульг. [ФСУМЗ: 114], *пропи́сати і́жицю*, книжн., заст., фам.; *житі́йське мо́ре*, заст., уроч. [ФСУМЗ: 114]; в історико-стилістичному плані застарілі, етнографічні і т. ін.: *во дні́ о́ни*, заст., жарт. [ФСУМЗ: 83], *продзвони́ти по душі́*, церк. [ФСУМЗ: 186], *обмі́нювати/обмі́няти (замі́нити) хлі́б*, етн. [ФСУМЗ: 210].

У словнику враховується традиція тлумачення різночастининомовних усталених словосполучень: дієслівні – *у Бо́га те́ля з'ї́сти* – провину́тися [ФСУМЗ: 63], *сади́ти/ посади́ти на мі́лину* – причи́нити до невдачі [ФСУМЗ: 96]; іменні – іменниками або іменними описовими зворотами: *Адамо́ві сльози* – горі́лка [ФСУМЗ: 9], *лебе́дина пі́сня* – останній (переважно

найзначніший) *твір, вияв таланту або здібностей, діяльність* [ФСУМЗ: 77]; прикметниками, дієприкметниками, атрибутивними зворотами: *одним миром мазані* – *схожі* [ФСУМЗ: 56], *нечистий на руку* – *здатний красти, шахраювати* [ФСУМЗ: 77], *довгий карбованець* – *великий і легкий зарібок* [ФСУМЗ: 23]; прислівникові, прислівниковими описовими зворотами: *день і ніч* – *постійно, весь час цілодобово* [ФСУМЗ: 20], *до нових віників* – *надовго* [ФСУМЗ: 21]; вигуків: *слава тобі Господи* уживається для вираження задоволення [ФСУМЗ: 98], *матері його ковінька* уживається для вираження незадоволення, досади [ФСУМЗ: 43].

Довідкова частина реєстру словника як складник його макроструктури подається після умовної позначки • і складається з історико-етимологічних, культурно-етнічних коментарів та позамовних даних про реєстровий фразеологізм. Наприклад, для фразеологізму *міряти на свій аршин* *кого, що і б\д*. “оцінювати кого-, що-небудь зі свого погляду, суб’єктивно” має такий вигляд: • *Аршин – давня східнослов’янська міра довжини (0,711 м). Його робили з дерева й могли навмисне здовшувати чи робити коротшим* [ФСУМЗ: 8] або вираз *клáсти / поклáсти зúби на поліцю* “голодувати” має такий коментар: • *Народний жарт: коли нічого їсти, то зúби непотрібні – їх можна класти на полицю. Пор. діал. пові́сити зúби на клі́нець; зúби на ко́мин закíнути* [ФСУМЗ: 65].

Одним із зразкових слов’янських фразеологічних словників тлумачного типу став однотомний тлумачний академічний «Словник фразеологізмів української мови» (СФУМ), авторами якого є В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук, Н. М. Неровня, Т. О. Федоренко (2003).

Реєстр словника містить 7922 найуживаніші фразеологізми з їхніми варіантними формами.

Формуючи макроструктуру словника, укладачі намагалися не лише накреслити вимоги нормативного опрацювання фразеологізму та якомога точнішого витлумачення його фразеологічного значення, а й урахування

особливостей його функціонування [СФУМ: 7]. Основою реєстру однотомного тлумачного фразеологічного словника став академічний «Фразеологічний словник української мови» у 2-х кн. (1993), принципи укладання якого залишились основоположними для цього авторського колективу.

Макроструктура словника складається з «Передмови», у якій подано відповідні розділи: «Поняття фразеологізму. Теоретичні засади побудови та структура словника», «Список основних умовних скорочень», «Список скорочень літературних джерел», «Перекладна література» з наведеним українським алфавітом. У кінці словника подано «Покажчик», у якому схарактеризовано кожен повнозначний компонент фразеологічної одиниці з відсиленням з вказівкою на місце опрацювання реєстрового фразеологізму. У покажчику біля кожного компонента подається відсилення на літеру та номер-індекс фразеологізму в межах цієї літери, при якому розробляється фразеологізм з потрібним компонентом.

На *мікроструктурному* рівні відзначимо обґрунтованість побудови словникової статті з урахуванням компактності лівої та правої частин словника. При цьому стрижневі слова, при яких розробляються фразеологізми, в словнику подаються в алфавітному порядку в межах кожної літери не у вихідних формах, а в тих, у яких вони вживаються у фразеологічних одиницях як їх компоненти: *АЖУРІ* у *пóвному ажурі* [СФУМ: 19], *ДУМАЮЧИ* не *дóвго дóмаючи* [СФУМ: 220], *ОБСИПАЄ* *обси́пає/обси́пало жаром* [СФУМ: 456]. А фразеологізми, компоненти яких можуть змінюватися, в реєстровій частині наводяться у прийнятій для лексикографії вихідній формі цих компонентів. Так, у субстантивних (іменних) фразеологічних одиницях іменник подається у називному відмінку однини, наприклад: *бі́ла воро́на* [СФУМ: 125], *слаб́ка гáйка* [СФУМ: 146] та ін. Ті субстантивні фразеологізми, які не мають форми однини, фіксуються у множині: *багла́ї напáли* [СФУМ: 22], *висо́кі поро́ги* [СФУМ: 545] та ін.

Форми тлумачення фразеологічного значення, які є основним елементом мікроструктурного рівня словника узгоджуються з належністю фразеологізму

до того чи іншого лексико-граматичного розряду, його співвіднесеністю із словами певної лексико-семантичної групи (частини мови). Так, субстантивна фразеологічна одиниця має іменникову формулу тлумачення: *зелéна ву́лиця*¹ “безперешкодний шлях у досягненні, доланні, у розвитку чого-небудь” [СФУМ: 139] атрибутивна – прикметникова: *такíй собі́* “який нічим не вирізняється серед інших; звичайний, посередній” [СФУМ: 706], дієслівна враховує специфіку дієслова: *законáти свій талáнт* “занедбувати, не розвивати свої здібності” [СФУМ: 245], *кля́цати зубáми* “дуже мерзнути” [СФУМ: 300] та ін.

Структура словника характеризується широкою мережею *дериватів* (похідних фразеологічних утворень) граматичного, лексичного та семантичного типів, які подаються меншим кеглем у кінці статті (після ілюстрацій) або в кінці значення полісемічного фразеологізму без тлумачення, але з підтвердженням ілюстративним матеріалом, напр.: *НУ́ДІТИ/ЗАНУ́ДІТИ [БІЛИМ] СВІ́ТОМ*. 1. Перебувати в стані апатії, знемагати від бездіяльності; нудьгувати. *НУДІТИ СЕРДÉНЬКОМ*. – Чого вночі блудиш і серденьком нудиш? (П. Куліш). 4. Бути незадоволеним життям, відчувати нехіть до життя. *НУДІТИСЯ СВІ́ТОМ*. – Він журився, вибухаючи кашлюком під комином, та нудився світом, думаючи, що без долі пропаде (Д. Косарик) [СФУМ: 442] та ін.

У межах мікроструктурних характеристик послідовно подається стилістична характеристика фразеологічних одиниць, сутність якої зводиться до вказівки на їх актуальність, частотність вживання в сучасній українській літературній мові, експресивно-емоційне забарвлення, історико-часові параметри, сфери вживання і належність до того чи іншого мовного стилю. Так, експресивно-емоційне забарвлення фіксується у словнику ремарками: *жарт.*, *ірон.*, *зневажл.*, *уроч.*, *фам.*; стилістично знижені фразеологічні одиниці позначаються ремарками *вульг.*, *грубо*, *лайл.*; народнопоетичні фразеологізми, супроводжуються ремарками *нар.-поет.*, *фольк*. Пор.: *як мішóк розв’язáвся, жарт.* [СФУМ: 399], *нетéча несé, зневажл.* [СФУМ: 434], *красне письмéнство, уроч.* [СФУМ: 503], *як собáці п’ята ногá, грубо* [СФУМ: 438],

дурне́ сáло без хлі́ба, лайл. [СФУМ: 628], *відтопта́ти ряс*, нар.-поет. [СФУМ: 107], *сі́ль тобі́ в о́ці*, фольк. [СФУМ: 650]. Деякі фразеологізми супроводжуються кількома ремарками, напр.: *лизну́ти скляно́го Бо́га*, ірон., заст. [СФУМ: 334], *з і́ншого лібрéто*, книжн., жарт. [СФУМ: 342], *з щитóм*, книжн., уроч. [СФУМ: 782] та ін.

На рівні мікроструктури словника для повнішого розкриття значення фразеологізму, його синтаксичних зв'язків, функціонування в певному словесному оточенні та з певним стилістичним забарвленням до кожного реєстрового фразеологізму подаються *ілюстрації*, причому у багатозначних реєстрових фразеологізмах приклади наводяться до кожного значення. Наприклад: *полі́зти на рожéн*. 1. Наражатися на небезпеку, бути необережним у своїх діях; ризикувати. *Він, забуваючи про всяку обережність, міг сліпма полізти на рожен* (О. Гончар). 2. Діяти наперекір кому-небудь; чинити щось усупереч комусь. – *Не лізь на рожен. Дивись крізь пальці на її можливі художества* (А. Головка) [СФУМ: 346] та інші.

У рецензії на цей словник В. Д. Ужченко відзначає, що введення довідкового розділу, якого ще не знала українська фразеологічна наука і який повинен стати нормою в академічних виданнях, обґрунтовано подана специфіка лексичної варіантності фразеологізмів, компактність словникових статей, прекрасне поліграфічне оформлення – такі позитивні риси цієї помітної праці, що на тривалий час, безсумнівно, визначить напрями української фразеографії [182, с. 116].

На зразковості опрацювання словникових статей праці наголошує В. А. Чабаненко стверджуючи, що з усіх досі виданих фразеологічних словників української мови одностомний академічний найповніше відбиває значення й функціональні особливості стійких зворотів. Нерідко вміщені в ньому реєстрові статті утворюють семантично поєднані комплекси і являють собою своєрідні фразеографічні етюди, що подають приклади фразеологічних досліджень і заохочують до них [190, с. 81].

Вихід академічних словників фразеологізмів на межі ХХ ст. викликав появу спеціальних фразеографічних праць, спрямованих на прикладне їх застосування, зокрема у середній і вищій школі. Так, у 2009 р. колектив укладачів на чолі з професором А. П. Яреценком укладає однотомний тлумачний **«Сучасний фразеологічний словник української мови»** (СФСУМ) з реєстром майже 2000 загальноновживаних фразеологічних одиниць.

Авторський колектив розглядає в межах макроструктури словника найбільш вживані та найбільш поширені фразеологічні одиниці, пояснює трансформовані фразеологізми, подаючи тлумачення фразеологічних висловів з урахуванням фразеографічних досягнень української лінгвістичної науки.

Укладачі дотримуються вимог, за якими фразеологічні одиниці розміщені в алфавітному порядку з урахуванням не тільки літер першого слова, а й літер наступних слів фразеологічних зворотів, що дає їм можливість використання алфавітно-гніздового локального способу розташування досліджуваного фразеологічного матеріалу.

Крім власне фразеологізмів, автори приділяють значну увагу прислів'ям, приказкам, крилатим висловам. Наприклад: *яка хата – такий тин, який батько – такий син* [СФСУМ: 574], *знов за рибу грощі* [СФСУМ: 443], *солов'я байками не годують* [СФСУМ: 38], *Содом і Гоморра* [СФСУМ: 531], *вогнем і мечем* [СФСУМ: 95] та ін.

Враховуючи особливості методичного спрямування словника, автори у межах мікроструктурних характеристик зосереджують основну увагу на опорному слові (смісловому центрі), надаючи суттєву перевагу іменниковим фраземам, рідше наводяться іншочастиномовні приклади. Наприклад:

ВОДА багáто воді́ утекло́ [СФСУМ: 97], *варі́ти во́ду* [СФСУМ: 97], *ві́вести на чі́сту во́ду* [СФСУМ: 98], *ві́йти сухі́м з воді́* [СФСУМ: 98], *деся́та вода́ на киселі́* [СФСУМ: 99], *за водо́ю спливті́* [СФСУМ: 99], *кі́нці у во́ду* [СФСУМ: 99], *скаламуті́ти во́ду* [СФСУМ: 100] та ін.

Якщо у складі фразеологічних конструкцій іменник відсутній, тоді функцію опорного слова виконує інший семантично-вагомий компонент:

прислівник, прикметник, напр.: **ВИСОКО** *вісоко літáти* [СФСУМ: 78], **ГАРЯЧИЙ** *уніймáти на гарячому* [СФСУМ: 116], *гаряча тóчка* [СФСУМ: 117] тощо.

У цьому словнику чи не найбільш послідовно представлена фонетичну варіантність, що фіксується квадратними дужками: *з нéба унáсти* [впáсти] [СФСУМ: 334], *узáти* [взáти] *за петéлькі* [СФСУМ: 398], *упадáти* [впадáти] *в рóзпач* [СФСУМ: 448], а також етимологічні довідки, які розкривають походження фразеологізмів, вказуючи на можливі семантичні зміни.

Серед відомих фразеологічних праць навчально-методичного спрямування на допомогу учителеві, які з'явилися на початку першого десятиліття ХХІ ст., варто назвати також **«Фразеологічний словник школяра»** (ФСШ1) В. А. Забіяки і І. М. Забіяки (2007) з реєстром майже 200 фразеологізмів та **«Фразеологічний словник школяра»** (ФСШ2) Г. А. Домарецької (2013), реєстр якого містить більше 600 фразеологічних одиниць. Ці словники уміщують найбільш уживані фразеологічні вирази, які зустрічаються при вивченні програмового матеріалу загальноосвітньої школи.

2.2. Українська перекладна фразеографія

З історії становлення української перекладної фразеографії відомо, що одним із найдавніших перекладних словників був невеличкий за обсягом українсько-російський словник «Фразы, пословицы и приговорки малороссийские», доданий як розділ до «Граматики малороссійскаго нарѣчія» О. Павловського (1818). П. Й. Горецький назвав цей невеличкий розділ у словнику першою цінною спробою збирання і публікації фразеологічного матеріалу української мови [44, с. 46]. Тут упорядник в алфавітному порядку подав стійкі вислови української мови, переклавши їх російською мовою, іноді подаючи тлумачення.

Активізація вироблення наукової теорії, пов'язаної з укладанням перекладних фразеологічних словників, почалася з 60-х років ХХ ст. В українській лінгвістиці цього періоду першими спробами теоретичного

узагальнення принципів пояснення фразеологічного матеріалу у спеціальних словниках стали наукові розробки Л. С. Паламарчука, Л. Г. Скрипник та ін.

Теорія систематизації і фіксації лексичного й фразеологічного матеріалу в українських перекладних словниках досліджувалася і вироблялася українськими лексикографами й фразеографами П. Й. Горецьким “Методологічні принципи складання загальних двомовних перекладних словників” (1951) [45], Р. П. Зорівчак “Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія” (1983) [71], Ю. Ф. Прадідом “Перекладні фразеологічні словники в Україні” (2007) [146], В. Ф. Старко “Проблема авторитетності двомовних словників” (2011) [173] та в наукових працях А. М. Лучик, О. Д. Пономаріва, В. В. Різуна та інших науковців.

Так, Р. П. Зорівчак визначає проблему перекладу фразеологічних одиниць однією з основних у теорії й практиці фразеографії. Однією з перших дослідниця звернула увагу на асоціативні лакуни, їх важливість для фразеографа та його діяльності, стверджуючи, що важливим критерієм художнього перекладу є його відповідність художньо-стилістичним традиціям своєї мови [71, с. 28]. Інший український перекладознавець В. Ф. Старко визначальним чинником авторитетності перекладного словника вважає цитатний матеріал, хоча й зауважує, що цитати нечасто наводять у загальномовних перекладних словниках, на відміну від словників вузького обсягу [173, с. 316].

У свій час П. Й. Горецький зауважував, що теоретична сторона питання, висвітлення методології словникової роботи значно відстає від практики, [45, с. 6]. При цьому він наголошував, що *завдання* двомовного перекладного словника – не тільки взяти до реєстру належні слова з першої мови, але до цих слів, у всіх їх можливих значеннях, знайти слова-відповідники з другої мови, рівнозначні до слів реєстру не тільки змістом, але й стилістичними відтінками і т. ін. Саме такий словник, фіксуючи певні слова і ілюструючи їх прикладами літературного вжитку, тим самим у великій мірі стає словником нормативним [45, с. 9–11].

Нарешті, у 60-х роках ХХ ст. в українській лінгвістиці з'явилися спеціальні фразеологічні словники різних типів, у яких використовувалися нові підходи до лексикографування фразеологічного фонду української мови. Як ніколи актуальним став вислів Л. Г. Скрипник, яка наголошувала, що українська фразеографія робить перші кроки і розвивається у двох напрямках: 1) створення двомовних фразеологічних словників і 2) укладання фразеологічних словників тлумачного типу [170, с. 254]. Що стосується перекладних словників, то лінгвістка переконливо аргументує їх необхідність, відзначаючи той факт, що, розкриваючи чимало спільного в образній основі мов, подібні словники допомагають виявити і специфічно національні звороти цих мов, поглиблюють, таким чином, зіставний аспект вивчення фразеології [170, с. 267].

У науковій літературі відзначається, що серед найважливіших завдань сучасної української фразеографії перебувають теорія і практика двомовних перекладних словників, укладання яких має бути розраховане на максимальне задоволення попиту користувачів [99, с. 7].

Активізація таких досліджень підтверджується виходом у світ цілої низки двомовних і багатомовних (тримовних) перекладних фразеологічних словників, де зіставляються фразеологічні системи споріднених або неспоріднених мов.

2.2.1. Іншомовно-українські фразеологічні словники

Відомо, що відсутність фразеологічних словників значно утруднює читання оригінальної іноземної літератури, адже значення фразеологізмів або зовсім не мотивуються або мотивуються дуже невиразно лексичними значеннями слів, що входять до їх складу. Тому виникає гостра потреба у виникненні таких лексикографічних праць. Робота щодо укладання перекладних фразеологічних словників в Україні помітно активізується в кінці 50–60 років ХХ ст. Саме на цей час припадають перші спроби систематизації фразеологічного матеріалу, закладаються основи сучасної української перекладної фразеографії.

Укладання фразеологічного словника має свої специфічні труднощі, на що неодноразово у своїй роботі вказували українські дослідники (див. праці Л. Г. Скрипник, В. П. Скар та інших дослідників). По-перше, об'єктом такого словника є не окремі слова, а найрізноманітніші за структурою стійкі поєднання слів. По-друге, вибір системи впорядкування матеріалу. Не менш складне питання – *що* вважати фразеологізмами, які типи сталих словесних комплексів фіксувати у спеціальному словнику [167, с. 59–60].

За нашими спостереженнями, базова мікроструктура перекладного фразеологічного словника відрізняється від мікроструктури фразеологічного словника тлумачного типу наявністю різних основних обов'язкових елементів, які її формують. Якщо у тлумачних словниках основоположним елементом є тлумачення, то в перекладних – основне смислове навантаження на співвідносній одиниці перекладу в іншій мові, її максимальному співвідношенні з фразеологізмом іншої мови.

Теоретичні підвалини фразеології і фразеографії, закладені в працях академіків Л. А. Булаховського, В. В. Виноградова й відомих учених Н. Н. Амосової, О. В. Куніна, І. І. Чернишової, Л. С. Паламарчука, Л. Г. Скрипник та ін. дозволили лінгвистам розпочати науково обґрунтовану систематизацію фразеологічного фонду різних мов. В Україні результатом такої систематизації стала поява низки перекладних фразеологічних словників, що фіксували фразеологію української та зіставляваних з нею мов; кількість таких словників постійно зростає.

У дисертаційній праці проводиться аналіз основних перекладних фразеологічних словників як з основним українським реєстром, так і основним реєстром інших мов – споріднених і неспоріднених.

В історії української перекладної фразеографії помітне місце займає **«Англо-український фразеологічний словник»** (АУФС1) К. Т. Баранцева, який вийшов у світ 1969 року і витримав ще два перевидання у 2005 і 2006 роках. До реєстру словника, який складає майже 30000 фразеологічних одиниць

англійської мови, автор увів численні фразеологічні одиниці (в їх широкому розумінні), а також приказки, прислів'я та крилаті вирази.

На рівні *макроструктурних* характеристик цього словника звертає на себе увагу саме реєстр, який охоплює фразеологізми номінативного характеру, численні напівпредикативні фразеологічні одиниці: *see how the land lies* “розбиратися в суті справи, знати звідки вітер дме” [АУФС1: 835], цілісні предикативні структури (приказки, прислів'я, крилаті вирази): *cat-and-dog existence* “живуть як кішка з собакою” [АУФС1: 204], *that's another pair of shoes* “це зовсім інша справа” [АУФС1: 935], предикативні одиниці, компоненти яких вживаються у буквальному значенні: *live not to eat, but eat to live* *присл.* “живи не для того, щоб їсти, але їж для того, щоб жити” [АУФС1: 612] та ін.

При укладанні перекладного фразеологічного словника К. Т. Баранцев використовує алфавітний принцип. У передмові до словника як базовому структурному елементі автор зауважує, що стійкими або фразеологічними словосполученнями він вважає усталені в мові звороти, що не утворюються у висловлюваннях кожного разу знову, а вставляються в них, як готові мовні одиниці [20, с. 189]. Тим не менше у реєстрі словника зафіксовано традиційні розмовні формули (звертання, привітання, побажання і т. ін.), які важко назвати фразеологізмами.

Особливої уваги заслуговує підбір К. Т. Баранцевим семантично й стилістично рівноцінних українських перекладів, аналогів чи еквівалентів до кожного виразу або звороту. Наприклад: *come (або fall) into line with something, to (тж. to fall in line with something)* «солідаризуватися, погоджуватися, діяти відповідно до чогось» [АУФС1: 227], *accommodation bill* *ком.* “дружній вексель” (фіктивний вексель, який видають для того, щоб дати можливість векселедержателю врахувати його і одержати готівку) [АУФС1: 14] та інші.

Одним із важливих елементів мікроструктури словника є намагання укладача супроводжувати фразеологізми англійської мови історико-етимологічними коментарями, а в окремих випадках – поясненнями значень

виразів щодо їх вживання та походження: **beg the question, to** *філос.* підмінити посилку бажаним для себе висновком; “доводити” аксіому аксіомою [*етим. лат. **petitio principia**, з грецьк.; вперше зустрічається в Арістотеля*] [АУФС1: 89], **catch an old bird with chaff, to** провести, підманути когось дуже хитрого або бувалого; ~ обдурити старого горобця на полові [*частина прислів'я **you cannot catch an old bird with chaff***] [АУФС1: 202] та інші.

Автор послідовно дотримується вимог до базової мікроструктури словника, падаючи багатий ілюстративний матеріал. Наприклад: **be on the tread mill, to** *іст.* “працювати на ступальному колесі”; *перен.* “бути на каторзі”; *She is hand and glove with people some of whom, according to my humble judgment, ought to be on the tread mill* (W. Norris) [АУФС1: 115]. Для пояснень у літературних цитатах: у виразі **dead as a doornail** 1. “зовсім мертвий, без будь-яких ознак життя”. *The wind was blowing like... from him to me, so I rides up close and seen* [= I rode up close and saw] *it was the Pacer, dead as a mackerel* (E. Seton-Thompson) [АУФС1: 262] та інші.

Заслуговує на схвалення також намагання подати в межах мікроструктурних елементів стилістичну характеристику реєстрових одиниць, вказуючи на експресивну (*ірон., жарт., пестл., зневажл., презир.* та ін.). Наприклад: **peace with honour** (*інколи вжив. ірон.*) [АУФС1: 752], **in the chips** *амер. сл. звич. ірон.* “багатий” [АУФС1: 538] або жанрово-стилістичну характеристики (*розм., книж., поет., прост., груб.* та ін.): **beggar's buttons** *розм.* “реп'яхи” [АУФС1: 88], **like old boots** *груб.* “сильно, навал'но, невпинно; щодуху, з усіх сил” [АУФС1: 607] та інші.

«Англо-український фразеологічний словник» К. Т. Баранцева на той час був новаторською працею, у якій системно аналізувалися фразеологічні одиниці неспоріднених мов із застосуванням відповідних вимог до кожного елемента макро- та мікроструктури перекладного фразеологічного словника.

Нині він не втратив своєї наукової цінності серед двомовних фразеологічних словників, залишаючись одним із кращих перекладних фразеологічних словників в Україні.

Рецензенти зауважують, що перекладний словник К. Т. Баранцева має й деякі недоліки. Це стосується питань фразеологізації української частини багатьох статей, урахування стилістичної специфіки українських еквівалентів, уникнення невдало калькованих іномовних відповідників у деяких статтях, зокрема *be full to the throat of something* “**набити оскомину**” [АУФС1: 87], *call a halt* “**назначити привал**” [АУФС1: 187], *house of cards* “**карточний будинок**” [АУФС1: 508], *Parthian arrow* “**симулюючи бігство**” [АУФС: 747] та под. [170, с. 268–269].

Майже одночасно з аналізованим словником К. Т. Баранцева на сторінках харківського часопису “Прапор” протягом дванадцяти років (1959 (№9) – 1971 (№10)) друкувався «**Російсько-український фразеологічний словник**» (РУФС) І. О. Виргана та М. М. Пилинської за редакцією М. Ф. Наконечного. Автори намагалися врахувати особливості тогочасного функціонування фразеологізмів у російській і українській мовах, сформувавши реєстр із російських фразеологізмів, зафіксованих в «Словаре современного русского литературного языка» в 17 томах [230] та «Фразеологическом словаре русского языка» за редакцією О. І. Молоткова [238]. Крім того, до реєстру було залучено найпоширеніші російські прислів'я, приказки, крилаті вислови, а також деякі синтаксичні словосполучення.

Пізніше такий підхід до формування реєстру було визнано невиправданим, адже автори були більше прибічниками ідеї відтворення духу, а не букви мовної одиниці [145, с. 33].

На рівні мікроструктурних елементів словника у реєстрі за алфавітно-стрижневим принципом подається спільний компонент, тобто ключове слово вислову, а нижче за алфавітом – усі можливі стійкі звороти, в тому числі й фразеологічні одиниці, до складу яких входить це слово, з українськими відповідниками, іноді – з синонімами, стилістичними коментарями. Вислови перекладаються лише раз, під одним з його основних компонентів, а на місці, де наводяться інші компоненти, подаються посилання. Наприклад: **ПИЛЮЛЯ** *Золотить, позолотить пилюлю (перен.)* – Підсолódжувати, підсолодїти

пилюлю [РУФС: 78], **ПОЗОЛОТИТЬ** *Золотить, позолотить пилюлю* – див. **ПИЛЮЛЯ** [РУФС: 79] тощо.

З теорії укладання перекладних словників відомо, що одним із визначних чинників їх нормативності є порядок розміщення відповідників. Аналізуючи специфіку формування словникової статті, констатуємо не завжди виправданий порядок наведення українських відповідників, подання яких не завжди враховує співвідношення нормативно-літературних і розмовно-побутових відповідників, перевага надається останнім. Наприклад, стаття **верхи общества** – [з] *вѣрхня (горішня) верствá суспільства; верхі громадянства (суспільства)* [РУФС: 23], *в пику кому (делать что) (розм.)* – *навпір (навсупір, іноді – на [в] супереки) кому (робити що)* [РУФС: 26].

Автори формують базову мікроструктуру словника за допомогою подання відповідних стилістичних позначок (ремарок), які характеризують ступінь поширення фразеологізмів, вказують на сферу їх функціонування або наводять емоційно-оцінні характеристики висловів: **авансом шлю благодарность** (фам.) – *наперёд дякую* [РУФС: 124], **синий чулок** – (перен. зневажл.) *сїня панчóха* [РУФС: 103], **ящик Пандоры** – (книж.) *Пандóрина скрїнька (скрїня Пандóри)* [РУФС: 111] та ін.

Рецензенти відзначають практичну користь «Російсько-українського фразеологічного словника» І. О. Виргана та М. М. Пилинської. Зокрема, А. А. Москаленко передбачав, що його видання масовим тиражем буде активно сприяти дальшому розвитку української літературної мови [128, с. 143]. На думку Л. Г. Скрипник, цей словник як праця двомовної фразеографії, має стати авторитетним джерелом порівняльно-зіставного вивчення фразеології як образної системи двох споріднених слов'янських мов, адже матеріал словника відображає спільні тенденції, а також дозволяє виявити специфічно-національні риси російського і українського фразеологічних фондів [170, с. 59–62].

2000 року за авторством тих же укладачів вийшов у світ однотомний «Російсько-український словник сталих виразів» (РУССВ), який став фактично удосконаленим варіантом попереднього словника із деякими змінами

в реєстрі російських фразеологізмів, узагальненнями типових синтаксичних сполук і їхніх українських відповідників та слів-відповідників. Наприклад: **давать, делать авансы (перен.). – давати (подавати) надію, давати обіцянку; обіцяти; обіцятися.** – *Ой, кум до куми залицявся, Посіяти конопельки обіцявся.* Н. п. [РУССВ: 10] та ін.

Автори словника намагалися подавати українські відповідники з дотриманням їх нормативності, тому структурно-образні еквіваленти подаються в кінці словникової статті. Пор.: **без пяти минут профессор (шутл.). – Ось-ось (от-от) буде (стане) профессором; мало-мало не профессор; без пяти (без пяťох) хвилин профессор** [РУССВ: 481], **он не от мира сего (книжн., устар.) – Він людина не сьогосвітня (не з свого світу); він не від світу сього** [РУССВ: 481] та інші.

На мікроструктурному рівні «Російсько-український словник сталих виразів» послідовніше, ніж у попередньому варіанті, ілюструє зразки контрастивної фразеології: **давать, дать потачку кому. – потурати (попускати) кому; давати, дати потур (попуск, лок. потолу) кому** [РУССВ: 699]; визначає стилістичні характеристики українських еквівалентів: **дорога предстоит кому. – має їхати хто; дорога лежить (стелиться) кому; (фольк.) доріженька (мандрівочка) пахне кому; дорогу чує хто** [РУССВ: 279] та ін.

Словник засвідчує також наявність у фразеологічних системах семантичних відношень синонімії, полісемії, антонімії. Зокрема, синонімічний ряд до поняття “бути близьким до смерті” виглядає так: **стояти над гробом; на далекій (на великій) путі стояти; на версті бути; на тонку пряде хто; (істор.) сидіти на санях** [РУССВ: 345].

Серед недоліків цього словника науковці відзначають відсутність кількісних характеристик реєстру, а також фіксації нормативного наголошування в обох реєстрових частинах словника, та й алфавітного принципу укладання автори не завжди дотримуються.

На думку В. Д. Ужченка, цей словник становить собою науково вивіреним тезаурус української етнолінгвістики, лінгвокультурології, лінгвогносеології, соціопсихолінгвістики [184, с. 419].

Значним здобутком української лексикографії стало видання двотомного перекладного «**Німецько-українського фразеологічного словника**» (НУФС) В. І. Гаврися, О. П. Пророченко (1981) з реєстром понад 30000 стійких висловів німецької мови. В Україні цей словник досі залишається найповнішим зібранням фразеологічного фонду німецької мови.

У передмові до словника відзначається, що при формуванні його макроструктурних характеристик автори зосереджують особливу увагу на заголовку, який для лексикографування гнізда є їхнім спільним компонентом (вокабулою). Заголовок виділено напівжирним курсивним шрифтом, після якого стоїть двокрапка й перша з фразеологічних одиниць цього гнізда – з відповідним номером. Фразеологічні одиниці, що мають у своєму складі омонімічні лексеми, розроблено в різних гніздах, позначених вокабулами з римськими цифрами; їх пронумеровано в межах кожної літери й виділено напівжирним шрифтом. Якщо до складу фразеологізмів входять прийменники, які можуть уживатися з давальним і знахідним відмінками, то подається відповідна вказівка на відмінок; вказівку на відмінок подано також, коли збігаються форми керування *Genitiv* і *Dativ*.

Вокабули у словнику подано в алфавітному порядку. Вокабули-іменники подані в однині, лише в деяких випадках – у множині, наприклад: ***Argusaugen: 1129. Argusaugen haben*** *міф.* “мати очі Аргуса, мати всевидючі очі” [НУФС: 46]. А також ***Fisimatenten: 596. Fisimatenten machen*** *розм.* “клеїти дурня”; *див. тж. F-631* [НУФС: 214] та ін.

У цьому словнику на рівні мікроструктурних елементів подаються три можливі варіанти перекладу німецького фразеологізму: український еквівалент, аналог чи описовий переклад.

Формування реєстру в словнику відбувалося з урахуванням іменникового компонента, який є визначником фраземи (***nach meinem Befinden*** – *Befinden*

[НУФС: 81], **im Blute waten** – *Blut* [НУФС: 113]). За наявності кількох іменників семантично головним стає перший іменник (**die Auswahl der Gesellschaft** – *Auswahl* [НУФС: 68], **die Perlen vor die Säue werfen** – *Perle* [НУФС: 100]) [НУФС: 7–8]. Крім того, при укладанні словникових статей фразеологічне гніздо чітко пов'язується з семантично головним частиномовним компонентом.

Серед *мікроструктурних* характеристик словника звертає на себе увагу обов'язковість ремаркової частини, одного з базових елементів фразеографічної праці. Після відповідної позначки наводиться український переклад, аналог або еквівалент, а в разі потреби – пояснення щодо походження та вживання фразеологічної одиниці, напр.: **die goldene Regel** *мат.* трійне правило, правило трьох (*спосіб знаходження до трьох даних чисел четвертого, пропорційного*) [НУФС: 46]. Значення багатозначного фразеологізму відділено одне від одного цифрами: **eine gute (або tapfere) Klinge schlagen**. 1. Добре фехтувати, бути хорошим фехтувальником; 2. *розм. фам.* багато пити і їсти, любити поїсти; 3. *für etw.* сміливо виступити на захист чого-н. [НУФС: 34].

На сьогодні «Німецько-український фразеологічний словник» В. І. Гаврися та О. П. Пророченко залишається одним із авторитетних перекладних словників, у якому користувач має змогу не тільки отримати інформацію про фразеологічні фонди зіставляваних мов, а й про багатозначність і синонімію фразеологічних одиниць, історію їх виникнення, сферу вживання тощо.

У 1987 році вийшов друком «**Французько-український фразеологічний словник**» (ФУФС) Г. Ф. Венгренівської й М. А. Венгренівської з реєстром близько 6000 найуживаніших у французькій мові словосполук і фразеологічних одиниць.

Цей перекладний словник укладено за алфавітно-гніздовим принципом з використанням елементів структурно-граматичного. Мікроструктурні характеристики реєстру подаються на початку словникової статті, яка розпочинається із загального слова, що умовно взяте за основне. У межах словникової статті спочатку подається інформація про похідні словосполучення

гніздового слова, потім – ідіоми та найбільш характерні вирази (прислів'я, приказки та ін.). Гніздові слова (вокабули) подано у праці в алфавітному порядку. Наприклад: **CHAT** *n. m. chat coiffé* потороча; *dès que les chats seront chaussés* рано-вранці; *emporter le chat* розм. накивати п'ятами; *à bon chat bon rat* пров. наскочила, найшла коса на камінь; *il n'y avait que le chat* без свідків; *il n'y a pas de quoi fouetter le chat* ламаного гроша не вартий [ФУФС: 33].

Синонімічні варіанти фразеологічних словосполучень наводяться в дужках після слова *або*, наприклад: *jour levant (або naissant, petit jour)* “світанок” [ФУФС: 113], *de bon (або de grand, de tout) coeur [de mauvais coeur]* *loc. adv.* охоче (від щирого серця) [неохоче] [ФУФС: 37] та ін.

Для реалізації основного завдання перекладного словника автори вдалися до використання еквівалентів, варіантних відповідників та описового перекладу. В окремих випадках одному французькому фразеологізму відповідають два або кілька українських відповідників, які можуть мати різне стилістичне забарвлення й різну сферу вживання.

Якщо український вираз не повністю збігається за значенням із французьким або якщо він побудований на іншому образі, перед ним ставиться знак приблизної рівності, напр.: *être aussi chanceux que le chien à Brusquet* ~ *везе як утопленику* [ФУФС: 33], *c'est l'âne de moulin* ~ *на похиле дерево всі кози скачуть*; *бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці* [ФУФС: 31] та ін.

Як невід'ємний мікроструктурний елемент функціонують у словнику відповідні стилістичні позначки *іст.*, *розм.*, *бот.*, *поет.*, *військ.*, *арго* тощо, наприклад: *il y a belle lurette (або depuis belle lurette)* *розм.* “давненько; уже давно” [ФУФС: 126], *connaître le numéro de qn* *розм.* “знати когось як облупленого” [ФУФС: 154], *oeil du jour (або du monde, de la nature)* *поет.* “Сонце” [ФУФС: 155], *point de Judas* *арго* “чортова дюжина” [ФУФС: 179].

Окремо варто зупинитися на попарному перекладному словнику Ю. Ф. Прадіда «Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь: Эмоции человека» (РУУРФТС), який вийшов друком у 1994 році.

Цей словник належить до словників комбінованого типу, оскільки поєднує в собі характеристики ідеографічного, перекладного й тлумачного словників. Він укладений за алфавітно-тематичним принципом, реєстр складає 339 російських і 414 українських фразеологізмів, об'єднаних у 13 тематичних розрядів.

Макроструктура словника складається з двох частин: російсько-української та українсько-російської, кожна з яких містить 13 тематичних розрядів, а саме: *“Відраза. Огида”*, *“Втіха. Радість”*, *“Гнів. Лють”*, *“Захоплення. Захват”*, *“Любов. Пристрасть”*, *“Страждання. Мука”*, *“Неспокій. Тривога”*, *“Подив. Здивування”*, *“Презирство. Зневага”*, *“Сором. Сид”*, *“Страх. Жак”*, *“Сум. Печаль”*, *“Відчай. Безвихідь”*.

Важливими елементами аналізованої фразеографічної праці виступають тематичні та алфавітні покажчики. У перших перераховуються тематичні розряди та фразеологізми, які входять до реєстру, що дозволяє користувачеві швидше знаходити у словнику необхідні фразеологізми. Алфавітні ж покажчики постають переліком усіх фразеологізмів, що увійшли до словника. Кожна фразеологічна одиниця має свій індекс, де перша цифра вказує на номер тематичного розряду, а друга – номер фразеологізму в межах розряду.

На мікроструктурному рівні побудова тематичного розряду ґрунтується на таких ознаках: 1) у назві тематичного розряду емоційний стан людини характеризується двома словами (друге слово позначає сильний і відносно короткочасний емоційний стан людини, що у психології має назву афект); 2) після назви тематичного розряду автор подає семантичний коментар, у якому розкривається загальне розширене (ідеографічне) значення фразеологізмів усього розряду. Це значення конкретизується безпосередньо у словниковій статті шляхом семантизації кожної фраземи; 3) кожен розряд здебільшого складається з двох розділів: а) фразеологізми, що мають прямі відповідники у мові, на яку перекладаються (укр. *без пам'яті* – рос. *без памяти*); б) фразеологізми, що не мають прямих відповідників у мові, на яку перекладаються.

Переклад переважно здійснюється за допомогою фразеологічного відповідника – слова чи словосполучення (рос. *за милую душу* – укр. *за милу душу* [РУУРФТС: 32], рос. *за первый сорт* – укр. *за милу душу* [РУУРФТС: 33], рос. *Кружится в вихре* – укр. *насолоджуватися* [РУУРФТС: 97], укр. *пекти / спекти раків (раки, рака)* – рос. *заливається румянцем*) [РУУРФТС: 123]. Крім того, мікроструктура словника подається в алфавітному порядку із відповідною нумерацією та з урахуванням факультативних і варіативних компонентів, а багатозначні фраземи у кожному новому значення здатні представляти різні тематичні розряди.

У межах конкретної словникової статті значну увагу приділено фразеологічній варіантності; деякі фразеологізми супроводжуються вказівкою на типові синтаксичні зв'язки: *поедом есть/съест* кого [РУУРФТС: 57], *серце надрывается* чье, у кого [РУУРФТС: 58]; послідовно наводяться паспортизовані цитати-ілюстрації для підтвердження функціонування певного фразеологізму в українській і російській мовах.

В аналізованому попарному перекладному фразеологічному словнику Ю. Ф. Прадіда успішно реалізовано теорію тематико-ідеографічної стратифікації фразеологізмів у споріднених мовах, що відкриває перспективи створення нових цікавих фразеографічних праць тематичного спрямування аж до встановлення специфіки фразеологізації різномовної картини світу.

Цікавою фразеографічною працею цього періоду став «**Німецько-український фразеологічний словник (усталені порівняння)**» (НУФСУП) К. І. Мізіна (2005), у якій автор здійснив спробу класифікувати компаративні фразеологічні одиниці та компаративні паремії німецької мови на українському тлі.

Відзначимо позитивні характеристики цього словника на рівні основного завдання: до більшості одиниць, зафіксованих у цьому словнику, поряд із перекладом значення наведено один (або кілька) повний чи частковий еквівалент української мови; у випадку прозорі образно-мотиваційної

структури усталеного порівняння автор подавав тільки основний український еквівалент.

На рівні мікроструктурних характеристик словника виділяються реєстр, у якому подано 1491 образ-еталон компаративних фразеологічних одиниць та алфавітне розташування фразеологічних порівнянь. Крім того, базовими елементами мікроструктури можна назвати особливості словникової статті, яка укладається з урахуванням особливостей частиномовного компонування фразеологізму на засадах алфавітно-ідеографічного принципу.

Реєстр словника формують переважно іменникові компоненти, а у випадках, якщо образ-еталон виражений не іменником, то обов'язково вказується інша частина мови; якщо ж образно-мотиваційна основа фразеологічного порівняння репрезентована формою дієслова, то словникову статтю розпочинає інфінітив цього дієслова. При можливому перекладі німецького фразеологізму на українську мову прямого чи переносного значення фраземи в компаративному фразеологізмі віддається перевага варіанту із прямим значенням, наприклад: *Aal*, m – *вугор*; ***glatt wie ein Aal*** “*виверткий характером; занадто дружній; настільки хитрий, що неможливо обдурити*” [НУФСУП: 13], *Wachs*, n – *віск*; ***weich wie Wachs*** “*м'який як віск, як пампух*” [НУФСУП: 190] та под.

На жаль, у словнику відсутня інформації про стилістичну маркованість реєстрових одиниць, перевага віддається пареміям, в образно-мотиваційній структурі яких чітко виражено порівняння з певним еталонізованим предметом/поняттям, напр.: ***Kloßbrühe***, f – *суп із фрикаделями*; ***klar sein wie Kloßbrühe*** “*ясно як Божий день*” [НУФСУП: 63], ***Zeit***, f – *час*; ***wie die Zeit, so ändern sich die Leute*** “*який вік, такий і чоловік*” [НУФСУП: 298].

Суттєвим недоліком словника вважаємо відсутність у словниковій статті перекладу значення фраземи, автори наводять лише український повний/неповний еквівалент, який може мати різні інтерпретації.

У 2010 році вийшла в світ ще одна фразеографічна праця К. І. Мізіна «Англо-український словник компаративної фразеології» (АУСКФ), у якій

автор, за аналогією до вже проаналізованого німецько-українського словника, упорядкував і класифікував компаративну фразеологію англійської мови в зіставленні з українськими відповідниками. Макроструктура і мікроструктура цього словника співвідноситься з попереднім перекладним словником К. І. Мізіна, але змістові ознаки набувають інших форм. Так, прагнення укладача якомога повніше продемонструвати колорит і багатство еталонізованих образів в англійській мові спричинило окреме виділення еталонізованої ознаки у лінгвокультурнозначущих образах, наприклад: **hen** [АУСКФ: 58] та **wet hen** [АУСКФ: 115]. У багатьох словникових статтях укладач намагається подати витoki глибокої семантичної характеристики, враховуючи національну специфіку: **Wormwood** – *полін. (as) bitter as wormwood* 1) гіркий на смак, ~ *гіркий як полін*; 2) поганий – *гіркий* (про новину, вістку). S.: **aloes, death, gall** [АУСКФ: 118].

При лексикографуванні англійських фразеологічних порівнянь розгалуженого синонімічного ряду, в словнику подано образи-еталони деяких одиниць цього ряду. Українські повні /неповні еквіваленти виділено знаком ~, наприклад: **cat** – *кіт. (as) active / agile as a cat*. S.: **monkey**, – “*рухливий, грайливий, непосидючий*”, ~ *грається як котик* [АУСКФ: 25].

У цьому словнику, на відміну від «Німецько-українського фразеологічного словника (усталені порівняння)» автор намагається врахувати один з базових елементів структури фразеографічної праці – інформацію про стилістичну маркованість реєстрових одиниць. Це стосується компаративних фразеологізмів з низьким стилістичним реєстром. Наприклад, **(as) cool as a cucumber** – *ірон. “абсолютно незворушний, холоднокровний, спокійний”*, ~ *спокійний як двері* [АУСКФ: 34].

З невідомих причин автор уникає інформації про теорію укладання словника, особливості формування словникових статей, кількісні показники реєстру, специфіку ремаркування і т. ін.

У 2007 році вийшов друком перекладний «Російсько-український словник народної мови» (РУСНМ) у 2-х томах В. О. Левуна з реєстром

близько 80000 слів. Про його фразеологічну частину реєстру відомо з передмови, в якій автор назвав словник фразеологічно-синонімічним (РУСНМ: 3). На мікроструктурному рівні можна схвалити той факт, що українським відповідникам до багатьох російських приказок, прислів'їв, фразеологічних зворотів та ін. є загальновживані нормативні фразеологізми, а не кальковані вислови, наприклад: *вершки хватать* – по верхах стрибати [РУСНМ: 78], *видит око далеко, а ум ещё дальше* – око по верхах біжить, а розум і корінь бачить [РУСНМ: 86], *вставляют палки в колёса* – устромляти палиці в колеса [РУСНМ: 122], *всяк кулик на своей кочке велик* – кожен пес на своєму смітті гордий [РУСНМ: 124] та ін.

Крім того, укладач часто подає до російських фразеологізмів українські відповідники-синоніми, показуючи багатство фразеологічного фонду мови, напр.: *вор у вора дубинку украл* – старець у старця торбу викрав; *чумак чумака таранею допіка, а сам з його воза потягує чабака* [РУСНМ: 109], *замах рублёвый, удар грошовый* – хіть, як у вола, а сила, як у комара; *ставився, як лев, а загинув, як муха* [РУСНМ: 259] та інші.

Аналізуючи структуру словника з погляду вживання в реєстрі фразеологізмів, треба відзначити відсутність кількох базових елементів макро- й мікроструктури, зокрема теоретичного розділу, способів та засобів ремаркування, розроблення словникових статей, подання паспортизації ілюстративного матеріалу та ін.

Повну спрощеність мікроструктури цього словника спостерігаємо в словникових статтях, наприклад: *за длинным рублём ехать* – за легким заробітком їхати; *за живое задеть* – дошкулити кому, за живе взяти, уразити в живе (до живого) [РУСНМ: 238] чи: *заглянет солнце и в наше оконце* – ще й на моїх воротах сонце засвітає; *буде й на нашому тижні свято; колись і на моєму подвір'ї буде худоба* [РУСНМ: 246] та ін.

Ще однією цікавою фразеографічною працею є попарний перекладний «Великий сучасний російсько-український українсько-російський словник фразеологізмів та сталих виразів» (ВСПУУРС) І. Г. Данилюка (2009)

з реєстром 150000 фразеологізмів та сталих виразів, розміщених у алфавітному порядку.

Незважаючи на великий реєстр словника, автор не подає інформації про обсяг та склад кожного з попарних реєстрів словника, принципи укладання словника, структурно-граматичні та стилістичні характеристики реєстрових одиниць, необхідні паспортизації фразеологічних висловів, що негативно впливає на результати лексикографічного опрацювання.

Укладач залучає до реєстру фразеологізми у широкому розумінні цього поняття; лексикографує значний пласт паремій – українських та російських прислів'їв і приказок, що перекладаються дослівно й через відповідники. Наприклад: *злиднями очі не колють* пр. *бедность не порок* [ВСРУУРС: 106], *яблоко от яблони недалеко падает (откатывается)* погов. *яблуко від яблуні недалеко падає (відкотиться)*; *яке коріння, таке й насіння; яка пшениця, така й паляниця; од доброго кореня добрі й окорення; яке дерево – такий клин, який батько – такий син* [ВСРУУРС: 638] та ін.

За нашими спостереженнями, структурні елементи власне перекладу, стилістичні характеристики фразем, пояснювальні слова, подання факультативних і варіантних компонентів фразеологічних одиниць, що становлять базові складові мікроструктури цього словника задовольняють вимоги до нормативної фразеографічної праці. Пор., наприклад, словникові статті: *возити воду на кому возить воду на ком* [ВСРУУРС: 46], *лавры не дают спать* кого, чьи, кому *лавры не дают спать* кого, чий, кому [ВСРУУРС: 451], *негативно ставитися до кого, чого отрицательно относится к кому, чему* [ВСРУУРС: 170], *волею долі книж. волею судеб* [ВСРУУРС: 46], *як в аптеці жарг. как в аптеке* [ВСРУУРС: 324], *як горохом об стіну розм. как горохом об стену* [ВСРУУРС: 325], *ласточкин хвост строит. ластівчин хвіст; сковородень* [ВСРУУРС: 451]. А також: *купатся в золоте перен., разг. купатися в золоті (розкошах); розкошувати* [ВСРУУРС: 450], *як сорока на тину (кілку) [вертиться, крутится]* розм. *как сорока на колу [вертится, крутится]* [ВСРУУРС: 330], *як теля (баран,*

цан) на нові ворота [дивитися, вступити очі, витріщити очі] розм. как баран на новые ворота [смотреть, уставиться] [ВСРУУРС: 330] та ін.

2.2.2. Українсько-іншомовні фразеологічні словники

Нагадаємо, що у 70-х роках ХХ ст. розпочався якісно новий етап дослідження фразеології й фразеографії в Україні, пов'язаний із систематизацією фразеологічного матеріалу з урахуванням структурно-семантичних, граматичних і стилістичних параметрів. Цей період характеризується не лише зростанням кількості фразеографічних праць в Україні, а й удосконаленням засад укладання різних типів словників, зокрема перекладних двомовних і багатомовних.

За нашими спостереженнями, в українській фразеографії при укладанні перекладних українсько-іншомовних словників переважно відбувається попарне зіставлення реєстрів основної мови і мови перекладу з метою якомога детальнішої інформації про специфіку аналізованих фразеологічних систем. Поєднання реєстрів українсько-іншомовних фразеологічних словників з іншомовно-українськими в одній фразеографічній праці вказує на важливість прикладного моменту їх використання.

Одним із перших попарно сформованих перекладних фразеологічних словників досліджуваного періоду став **«Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник»** (УРРУФС1) І. С. Олійника, М. М. Сидоренка (1971). На початку 80-х років ХХ ст. цей словник став одним із найбільших перекладних фразеологічних словників за обсягом: у його макроструктурі українсько-російська частина містить близько 7000, російсько-українська частина – 6500 фразеологізмів з найуживанішими лексико-граматичними варіантами, вказівкою на функціонально-стилістичні та емоційно-оцінні характеристики.

У науковій практиці укладання українсько-іншомовних фразеологічних словників ця праця стала першою спробою реалізації попарного зіставлення реєстрів досліджуваних мов і паралельного формування словникових статей із

врахуванням спорідненості фразеологічного фонду слов'янських мов. На рівні макроструктури словника варто відзначити особливості його побудови. Словник складається з двох частин, кожна з яких має власний реєстр, що послідовно співвідноситься з одним чи кількома відповідниками з іншої східнослов'янської мови.

Реєстр обох частин словника (спосіб розташування матеріалу із заголовною літерою) в суворо алфавітному порядку не тільки літер першого слова, а й наступних) охоплює найуживаніші фразеологізми української чи російської мови, які функціонально співвідносяться із словом, а також найпоширеніші одиниці типу стійких фраз (*прислів'я, приказки, крилаті вислови*). Наприклад: *ке́пська (пога́на) спра́ва; кері́вни́цтво до ді́ї; кермо́ (стерно́) вла́ди книжн.; кива́ти па́льцем у чо́боті; кídaє в піт; кídaти вогне́м-блискави́цею; кídaти гро́ші на ві́тер* і т. д. [УРРУФС1: 71].

Такою ж мірою це стосується і російської частини словника: *одна́ головня́ и в печи́ гаснет, а две́ и в чи́стом по́ле дымя́т; одна́ ко́жа да ко́сти; одна́ ла́сточка весны́ (пого́ды) не де́лает; одна́ нога́ здесь, [а] друго́я там; одна́ тень оста́лась* от ко́го та ін. [УРРУФС1: 280].

Вказівка на інші елементи мікроструктури відбувається за допомогою відповідного ремаркування фразеологізмів, визначається їх стилістичне використання, сфера поширення, граматичні особливості; біля багатьох зворотів подано відмінкові запитання. У передмові автори наголошують на прикладному моменті, зазначаючи, що такий словник покликаний допомогти найточніше передати різні типи українських фразеологічних зворотів (включаючи прислів'я та приказки) російською мовою і навпаки, вказуючи на відсутність у деяких фразеологізмів фіксованого порядку слів.

Взаємопов'язаність мікроструктурних елементів словника певною мірою ускладнюється тим, що при його укладанні автори здійснили суб'єктивний підхід до найбільш типового порядку слів-компонентів, і у зв'язку з тим розміщення їх за алфавітом часто утруднює розшуки потрібного фразеологізму (принцип, запроваджений у «Фразеологическом словаре русского языка» за

редакцією А. І. Молоткова [238: 27]). Широке авторське розуміння фразеологічних одиниць дозволяє невмотивовано включати до реєстру різні типи сталих словосполучень, як-от: власне фразеологізми: *виробля́ти ко́ники* [УРРУФС1: 25], *водо́ю не розлі́ти* [УРРУФС1: 31], усталені порівняльні звороти: *вільний, як вітер* [УРРУФС1: 45], *как на иголках* [УРРУФС1: 68], прислів'я та приказки: *виріс, а ума не виніс* [УРРУФС1: 36], *на битой дороге трава не растет* [УРРУФС1: 74], крилаті вирази: *піррова перемога* [УРРУФС1: 89], *путевка в жизнь* [УРРУФС1: 91] тощо. Більше того, автори невмотивовано залучають до реєстрів прийменниково-іменні сполуки: *на око* [УРРУФС1: 57], *до упаду* [УРРУФС1: 25], формули ввічливості: *від душі радий* [УРРУФС1: 31], *здравия желаю* [УРРУФС1: 45], стандартні описові звороти мови, модальні слова та ін.

У реєстрі словника зафіксовано також діалектні фразеологізми (*га́рбати о́гребом* [УРРУФС1: 33], *де не горі́ть, там ся не курі́ть* [УРРУФС1: 40], *на́йде́ться і на ту́ра шу́ра* [УРРУФС1: 88]) та деякі застарілі фразеологізми (*до грéческих калéнд* [УРРУФС1: 226], *иерихо́нская труба́* [УРРУФС1: 241], *прописа́ть ѓжицу* [УРРУФС1: 305] та ін.).

Важливим елементом мікроструктури цього словника є подання у лівій частині словникової статті спеціальних позначок- *ремарок*, що вказують на особливості стилістичного чи граматичного характеру, зокрема основні позначки рос. та укр.: *книжн.*, *устар.*, *фолькл.*, *поэт.*, *редко*, *реж.*, *ирон.*, *шутл.* вказують на стилістико-функціональні та емоційно-оцінні особливості зворотів, а граматичні позначки (відмінкові питання) *кого*, *чого*, *в чому*, *от чего*, *у кого*, *на кого*, *за что* та ін. – визначають зв'язок фразеологізмів з іншими словами: *братъ в оборо́т (в рабо́ту) ко́го* [УРРУФС1: 189], *дава́ть (да́ть) пи́щу че́му* [УРРУФС1: 220], *не по́мнить себя́ о́т че́го* [УРРУФС1: 272] та ін.

Позитивом словника вважаємо також фіксацію синонімічних відношень, коли автори пропонують кілька відповідників іншою мовою: *ёсли горá не идёт к Магомéту, Магомéт идёт к горé – не прийшла́ горá до Магомéта, то*

прийшо́в Магомéт до горí; не я́сла до ко́ней хóдять, а ко́ні до я́сел; як захóче коза́ сíна, то до во́за прій́де [УРРУФС1: 230] та ін.

Для макроструктури цього словника важливими складниками є також наявність спеціального розділу «Як користуватися словником», подання українського алфавіту на початку словника і російського алфавіту перед реєстром основної російської частини, послідовне наголошування на кожному компоненті фразеологізму, уміле використання шрифтів, дужок, інтервалів, що робить словник зручним для користування. Якщо реєстрові відповідники мають різне стилістичне забарвлення, різну сферу вживання, то для перекладу вибирають такий відповідник, який найбільше відповідає фразеологізму другої мови в конкретній сфері вживання: *ні па́ри з уст (з ро́та) – ни гу́гу; ни сло́ва не говоря́; ни гла́са ни воздыха́ния* [УРРУФС1: 102], *без ві́димой причи́ны – без ві́димой причи́ни; з до́брого ду́ва* [УРРУФС1: 186] та ін.

На думку Н. А. Москаленко, така повнота словника заслуговує на схвалення, особливо враховуючи наявність у реєстрі зовсім нових фразеологізмів: *ві́йти на орбі́ту* [УРРУФС1: 24], *ві́мушена поса́дка* [УРРУФС1: 25], *не той тепе́р Ми́ргород* [УРРУФС1: 100], *без п'яти́ мину́т к т о* [УРРУФС1: 187], *часы́ ник* [УРРУФС1: 343] і т. д. [129, с. 91]. У передмові до словника відзначається, що укладачі використали численні лексикографічні та фразеографічні джерела, зокрема, крім української і російської мов, використовували ще й англійські, болгарські, польські збірки прислів'їв і приказок, крилатих слів і т. ін.

Серед недоліків словника рецензенти відзначають, зокрема, недостатню увагу до полісемії фразеологізмів. Водночас, у тих випадках, коли в одній з мов фразеологізми мають кілька значень, при перекладі всі значення розмежовуються й витлумачуються. Пор., напр.: *зада́ть чёсу* 1. (*высечь, наказать*) *да́ти (завда́ти) чо́су; усипа́ти*; 2. (*поспешно убежать*) *да́ти дра́чки; п'ятами накива́ти* [УРРУФС1: 234] та ін.

У другому виданні цього словника 1978 року автори уточнили й доповнили реєстр фразеологічних одиниць, звернули більшу увагу на добір відповідників, переглянули граматичну та стилістичну характеристики фразеологізмів. Реєстр другого видання складає понад 10000 українських фразеологічних одиниць разом з їх російськими відповідниками; російсько-українська частина словника містить близько 10000 російських фразеологізмів, переданих українською мовою. Укладачі врахували деякі зауваження рецензентів, що стосувалися переважно макроструктурних характеристик словника, зокрема, дали визначення фразеології, вказали на її завдання та необхідність вивчення, торкнулися труднощів дослівного перекладу та ін.

Однак, аналізуючи друге видання «Українсько-російського і російсько-українського фразеологічного словника» (УРРУФС2) (1978), В. Д. Ужченко зауважує, що створюється враження, що на цей раз укладачі керувалися не доцільністю відбору органічно властивих нашій мові фразеологічних одиниць у лівій частині, а виразними російськими відповідниками [184, с. 420].

Через десятиліття автори аналізованого перекладного фразеологічного словника об'єднали його завдання із завданнями тлумачного словника і надали словниковим статтям змісту і форми обох типів словників. Таке поєднання реалізовано в **«Українсько-російському і російсько-українському фразеологічному тлумачному словнику»** (УРРУФТС) (1991), виданому в Харківському видавництві «Прапор» із попарними реєстрами близькоспоріднених слов'янських мов за авторством І. С. Олійника та М. М. Сидоренка. Понад 6000 найуживаніших у сучасній українській мові фразеологізмів з їх російськими відповідниками складає реєстр першої частини словника і приблизно стільки ж – друга, російська частина з українськими відповідниками. Укладачі зауважують, що за своїм типом словник тлумачний [УРРУФТС: 4].

Оскільки аналізований словник є комбінованим типом фразеологічного словника, то в ньому вперше поєднано базову мікроструктуру перекладного та тлумачного типів, зокрема визначальними елементами якої є переклад

реєстрових одиниць і формула тлумачення, як найважливіші складники структури.

Структура цього словника не зазнала особливих змін порівняно з попередніми працями цих же авторів. В українсько-російській частині при кожному українському фразеологізмі подається його тлумачення, а потім переклад. Такий порядок подання відповідників спостерігаємо і в російсько-українській частині. Фразеологічні одиниці у словнику розташовані за алфавітом з урахуванням не лише літер першого слова, а й літер наступних слів, що входять до складу фразеологізму. У першій частині словника подано алфавіт українською, а в другій – російською мовою.

Суттєвих змін зазнав хіба що реєстр словника. За підрахунками В. Д. Ужченка, із 71 словникової статті видання 1978 р., наприклад, на літеру «А» в тлумачному словнику залишилося лише 27 [184].

При формуванні мікроструктурних характеристик словника звертає на себе увагу формула тлумачення. Вказуючи на можливість полісемії, автори подають фразеологізми зі спільним основним значенням в одній словниковій статті й наводять одне тлумачення. За наявності двох фразем вони поєднуються сполучником *і*, а якщо більше, тоді перший від другого і т. ін. відокремлюються крапкою з комою, а останній фразеологізм приєднується сполучником *і*. Укладачі дотримуються правил перекладної фразеографії, за якими тлумачення фразеологізму та відповідник подаються іншою мовою. Наприклад: **було та загуло; було та сплигло; було та за водою (за вітром) пішло і димом догори пішло** “давно зникло, безповоротно втрачено”. – **было да [и] былъём поросло; было да сплыло** [УРРУФТС: 36]. Після цього подано російський відповідник (або відповідники). Серед мікроструктурних елементів варіантність фразем згідно з лексикографічними правилами позначається круглими, а факультативність – квадратними дужками.

Водночас відсутній ілюстративний матеріал, який у власне тлумачному словнику є обов’язковим елементом мікроструктури, що підтверджує значення фразеологізмів чи їхніх відтінків.

Спорадично у словниковій статті наводяться ремарки, що вказують на граматичні особливості, стилістичні характеристики, сферу поширення, частоту вживання. При цьому позначки наводяться після реєстрового слова українською або російською мовою відповідно до мови фразеологічних одиниць: *за образом і подобою* ч и є ю *і на образ і подобу* ч и ю. *Застар., жарт.* “за якимось зразком, взірцем, беручи в приклад кого-небудь, що-небудь”. – *по образу и подобию* ч ь є м у [УРРУФТС: 55], *душі не чаять* в к о м. Сильно любить, не нарадоваться. – *душі не чути* в к о м у; *дух роніти* з а к и м; *упадати всією душею* к о л о к о г о с ь [УРРУФТС: 259].

Автори дотримуються вузького розуміння фразеологічних одиниць і тому принципово відносилися до формування реєстру цього словника (1991), наголошуючи на тому, що до його складу не вносилися сталі словосполучення, у яких відсутнє метафоричне або метонімічне переосмислення; прислів'я; приказки; усталені порівняння; крилаті вирази [СФУМ: 4].

У 2000 р. когорті українсько-іншомовних словників поповнив попарний перекладний «Українсько-французький і французько-український фразеологічний словник» (УФФУФС) М. А. Венгрєнівської, Г. Ф. Венгрєновської, Т. Б. Оратовського, який став авторською спробою лексикографування фразеологічного багатства слов'янської і романської мов і створення нормативного українсько-французького фразеологічного словника.

Макроструктуру словника фактично сформовано з двох окремих словників із реєстром понад 6000 фразем у кожній частині, на початку яких подаються відповідно український чи французький алфавіти.

Макроструктурні характеристики формування реєстру словника подаються з дотриманням алфавітного порядку (із заголовною літерою) з урахуванням не тільки літер першого слова, а й літер наступних слів, що входять до складу фразеологічного словосполучення. Наприклад: *аби день до вечора* tellement quellement; *працювати аби день до вечора* travailler au mètre (à la toise); tant bien que mal; *або дощ, або сніг, або буде, або ні* qu'il pleure ou qu'il bruine [УФФУФС: 8]. Пор. також приклади з французько-української частини цієї

праці: **AMI** п.м. *amis comme cochons* розм. нерозлий-вода, нерозлучні друзі; *les vieux amis et les vieux écus sont les meilleurs* prov. краще друга старого нема в світі нікого. **AMIRAL** п.м. *c'est un amiral suisse* сухопутний моряк; він і не нюхав моря [УФФУФС: 105] та ін.

Окрім перекладу з української мови на французьку та з французької на українську, у словнику при невідповідності вимови слів від загальноприйнятих правил читання подано фонетичну транскрипцію: *яйця виїденого не варте* cela ne vaut pas [la tête d'] une épingle; il n'y a pas de quoi fouetter le chat; c'est une misère [УФФУФС: 94], *як рак [червоний]* [rouge] comme une écrivisse [cuite]; comme un homard [УФФУФС: 96] та ін.

Як позитив словника варто відзначити фіксацію варіантності реєстрових фразеологізмів, близьких за своїм значенням, але різних за своїм складом, яка подається в дужках або за допомогою сполучника *і* в одній статті: *без одного цигана ярмарок буде і без Василя обійдеться весілля* [УФФУФС: 78]; варіанти можуть подаватися також окремо з дотриманням алфавітного порядку: *у нього руки на всі штуки* див. *майстер на всі руки* [УФФУФС: 98], *аж курява до неба* див. *аж пір'я летить* [УФФУФС: 46].

Змістовою специфікою цього словника є семантичний переклад, який враховує як власне зміст, так і стильову відповідність фразеологізмів в українській та французькій мовах. У словнику реалізуються три основних категорії перекладних відповідників: еквіваленти, варіантні відповідники, описовий переклад, з яких останній подається дуже рідко.

Серед мікроструктурних характеристик словників визначальними для укладачів виступають стилістичне використання фразем, сфера їхнього поширення, граматичні особливості.

Друга частина праці, яка називається «Французько-український фразеологічний словник» фактично дублює зміст вже згаданого перекладного словника двох із цих авторів, виданого у 1987 р.

2004 року вийшов друком попарний перекладний «Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник» (УРРУФСЗ)

Л. Г. Савченко. Макроструктура цього словника складається з двох частин – українсько-російської і російсько-української, з реєстром 1200 фразеологічних одиниць (уміщує близько 6000 найбільш уживаних у сучасній українській мові фразеологізмів з їх російськими відповідниками і стільки ж російських із перекладом українською мовою), укладених за алфавітним принципом.

На рівні мікроструктурних характеристик словника простежується той факт, що для перекладної частини словникової статті автор використовує найчастіше варіантні відповідники із зіставляваних мов, рідше фіксуються випадки еквівалентних структур чи описового перекладу, пор.: *іти на дно* – *идти на дно* [УРРУФСЗ: 125], *правда очі коле* – *правда глаза колет* [УРРУФСЗ: 278], *печені голуби не летять до губи* – *без труда не вынешь рыбки из пруда* [УРРУФСЗ: 249], *працювати як мокре горить* – *работать спустя рукава* [УРРУФСЗ: 279] та ін.

Деякі фразеологізми, зафіксовані у аналізованому словнику, не супроводжуються вказівкою на стилістичні ознаки емоційності чи експресивності, більшість же, окрім того, що втратили семантичний зв'язок із своїми складниками, є образними сполученнями. Адже одна справа сказати: *трохи перекусити; пристосуватися до оточення чи даремно шукати щось* – і зовсім інша: *заморити черв'яка* [УРРУФСЗ: 134], *з вовками жити, по-вовчому й вити* [УРРУФСЗ: 146] чи *шукати вітра в полі* [УРРУФСЗ: 147].

У структурі словникової статті автор дотримується нормативних вимог до її елементів, щоправда не паспортизуючи ілюстративний матеріал. Пор.: *а Мúрий їсть собі та їсть / а кіт ковба́ску умина́є, ненáче й не до ньóго річ. Один говорить, а іниий не звертає на ньóго ніякої уваги – про марність умовляння безсовісних людей. – а Ва́ська слúшает да ест* [УРРУФСЗ: 12] чи *ані чу́тки [не] чувáти [áні ві́дом не видáти]*. 1. Неві́домо ні́чого про ко́го-небу́дь, що-небу́дь. 2. Не ма́ти уявле́ння про ко́гось, про що́сь. – *слы́хом не слы́хивать (не слы́хивать, не слы́хано)* [УРРУФСЗ: 12].

На рівні макроструктури словник Л. Г. Савченко фактично є поєднанням двох окремих словників, у яких перекладний елемент змінюється, адже в

українській частині подано витлумачення українською мовою і російський переклад, а в російській – витлумачення по-російськи і, відповідно, український переклад. Крім того, на початку словника подається український алфавіт (перед українською частиною словника), а пізніше російський алфавіт (перед російською частиною словника). Як позитив словника відзначаємо також послідовність наголошування компонентів фразем у російській і українській частинах.

Помітною подією слов'янської фразеографії став вихід у світ **«Українсько-болгарського фразеологічного словника»** (УБФС) Катерини Потапенко-Калоянкової (2011) з реєстром 3000 фразеологічних одиниць. Як позитив відзначаємо відсутність у реєстрі аналізованого словника прислів'їв, приказок, крилатих виразів, хоча укладачка наводить іноді серед болгарських відповідників діалектні фразеологізми з позначкою *діал.*

Через обмеженість обсягу словника укладач залучила до свого реєстру найбільш уживані фразеологізми української мови. У болгарській частині подаються тільки ті відповідники, які вважаються достатніми для передачі змісту української фраземи болгарською мовою.

Автор намагається поєднати у структурі цього словника завдання перекладного і тлумачного словників, про що свідчить побудова словникової статті, коли в лівій частині подається відповідна формула тлумачення, пор.: **горód** **городіти**. *Починати будь-яку справу. – Залáвям се за някаква рáбота* [УБФС: 88], **госпóдар** **станóвища**. *Той, хто має можливість діяти, управляти чим-небудь і т. ін. на свій розсуд. – Господàр на положèнието* [УБФС: 88] або **недрéмне (невсипúще) óко**. *Пильний, ретельний, неослабний, уважний погляд з боку кого-небудь. – Будного окò* [УБФС: 204] та ін.

Важливим елементом макроструктури цього словника є два додатки: «Українські постійні народні порівняння» (660 порівнянь) та «Български устойчиви сравнения» (485 фразеологізованих порівняльних зворотів), що розраховані на можливість детального зіставлення фразеології споріднених слов'янських мов.

Реєстрові одиниці словника подаються з найбільш типовим порядком слів, за алфавітом – з урахуванням буквених знаків не тільки першого слова, а й усіх компонентів, у тому числі й тих, що наводяться в круглих чи квадратних дужках, напр.: *брати / взяти на себе відповідальність* [УБФС: 12] або *брати / взяти ноги на плесі (в руки, за пояс)* [УБФС: 16].

При укладанні словника автор дотримується нормативних вимог до базових елементів його мікроструктури, зокрема, після реєстрового фразеологізму світлим курсивом позначає найбільш типові чи єдино можливі граматичні зв'язки фразеологізму з контекстом: *зігнути (скрутити) в баранячий ріг кого* [УБФС: 76], *дурити голову кому* [УБФС: 57]. Так само це робиться і в перекладі (після болгарських відповідників): *на умі́ у кого і без додатка. У думках, у помислах чийх. – В умà ми є някой, нещо; имам на ума си нещо* [УБФС: 174].

Якщо не знайдено болгарського еквівалента до українського фразеологізму, використовуються лексичні відповідники (однослівні або короткі вільні словосполучення), які зафіксовані у лексикографічних джерелах, наприклад, у словниковій статті *ламатися як (мов, ніби і т. ін.) гречаний бублик. Неспішно реагувати на чиєсь прохання, чийсь пропозицію і т. ін.; навмисне вагатися, упиратися, зволікати. – Кълча се* [УБФС: 56].

Аналіз макроструктурних і мікроструктурних характеристик цього словника свідчить про достатньо високу обізнаність автора з вимогами сучасної фразеографічної теорії до укладання перекладних словників.

Узагальнюючи, можна констатувати, що переважна більшість українських перекладних фразеологічних словників є *двомовними* (в яких реєстрове чи заголовне слово в різних значеннях перекладається за допомогою аналога, еквівалента або описового перекладу іншої мови). Крім того, на сьогодні в перекладній фразеографії існує також кілька *багатомовних словників*, де зіставляються фразеологічні скарби української та інших, зокрема слов'янських мов. Відомими користувачам є «Hrvatskosrpsko-rusko-ukrajinski frazeoloski rječnik» А. Менац і Р. Тростинецької (1985), «Русско-украинско-венгерский

фразеологический словарь» В. І. Лавера, І. В. Зиканя (1985), «Українсько-англо-російський ілюстрований фразеологічний словник» І. Є. Намакштанської, О. В. Романової, О. Ф. Курочкіної (2007), «Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнянь» О. П. Левченко (2011) та ін.

Висновки до Розділу II

В історії формування української тлумачної та перекладної фразеографії можна виділити кілька періодів, які характеризуються різною активністю дослідження цієї проблеми у науковій літературі, зокрема питань добору реєстру словників, формування словникової статті, вибору оптимальної формули тлумачення, принципів структурування складових елементів фразеологічного словника та ін.

Якщо в українських фразеологічних словниках, що побачили світ у кінці 50-х – на початку 80-х років XX століття, простежуються різні підходи до формування реєстру й словникових статей та інших елементів структури словників, то пізніше у фразеографічну практику впроваджуються вимоги науково обґрунтованої теорії лексикографування фразеологізмів, серед яких вирізняють нормативність і досконалість дефініцій, взаємодію складових елементів структури словників, обов'язковість наведення ілюстрацій із творів художньої літератури, рідше – публіцистики.

З 90-х років XX ст. в українській лінгвістиці активізувалася робота над укладанням фразеологічних словників тлумачного і перекладного типів, що пояснюється виробленням вітчизняної теорії наукового лексикографування фразеологічних одиниць. Так, фразеологічні словники тлумачного типу цього періоду демонструють не тільки велике фразеологічне багатство літературної мови, а й використовують спорадично зразки діалектної та індивідуально-авторської фразеології. Одними з кращих серед тлумачних фразеологічних словників вважаємо академічні «Фразеологічний словник української мови» (1993) у 2-х книгах та «Словник фразеологізмів української мови» (2003),

автори яких реалізували на практиці новий підхід до укладання фразеографічних праць тлумачного типу.

У передмовах до тлумачних фразеологічних словників обґрунтовується вибір принципів лексикографування фразем із відповідним авторським тлумаченням фразеологічної одиниці, вказується призначення словника, аргументується вибір дефініцій до словникових статей і необхідність фіксації нормативного наголошування реєстрових одиниць.

Для перекладних фразеологічних словників цього періоду теорія укладання тільки розроблялась, що пізніше було враховано при визначенні принципів формування реєстру та лексикографічних параметрів відповідників у зіставляваних мовах, залученні до структури словників передмови чи вступної статті з інформацією про мету та завдання конкретного словника, його складові елементи, способи й засоби лексикографування.

Автори сучасних українських фразеографічних праць, виходячи із потреб користувачів та враховуючи здобутки слов'янської лексикографії, впроваджують у практику рекомендації щодо покращення інформативності словників. Тому в їх макроструктурі часто подаються історичні та етимологічні коментарі-довідки, обов'язковим є також подання алфавіту, відповідних відомостей про структуру словника, специфіку ремаркування.

РОЗДІЛ III

ЛЕКСИКОГРАФУВАННЯ СИСТЕМНИХ ВІДНОШЕНЬ І ЯВИЩ В УКРАЇНСЬКІЙ ТЛУМАЧНІЙ І ПЕРЕКЛАДНІЙ ФРАЗЕОГРАФІЇ

Теоретичні та практичні аспекти української фразеології вже давно привертають увагу багатьох дослідників фразеологічного багатства слов'янських мов. Загальним питанням української фразеології присвячено праці М. Ф. Алефіренка, М. Т. Демського, А. О. Івченка, В. Д. Ужченка та ін.

Історію української фразеології досліджували в наукових працях І. К. Білодід, Л. В. Венєвцева, Л. І. Коломієць, Н. А. Москаленко, О. С. Юрченко та ін.

Компаративну фразеологію, зокрема на матеріалі слов'янських мов, вивчали М. А. Алексєєнко, Л. І. Даниленко, А. О. Івченко, К. І. Мізін, І. М. Тепляков та ін. Структурно-семантичні, функціонально-стилістичні особливості фразеологічних одиниць розглядали А. М. Архангельська, В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, М. Т. Демський, Ю. Ф. Прадід, В. Д. Ужченко, Г. В. Штемпель та ін.

Проблеми словникового опрацювання фразеологічного складу української та інших слов'янських мов перебували в центрі уваги В. М. Білоноженко, В. П. Жукова, В. М. Мокієнка, О. І. Молоткова, Ю. Ф. Прадіда, Л. Г. Скрипник та інших дослідників, що свідчить про надзвичайну актуальність вивчення проблеми лексикографування фразеологічних одиниць.

Спроби систематизації фразеологічного матеріалу в спеціальних словниках, у яких вже закладалися основи української фразеографії, спостерігаємо в наукових працях Г. М. Удовиченка, М. А. Грицака, А. А. Бурячка та інші.

У сучасній лінгвістичній науці одним із основних аспектів дослідження мовної одиниці стає принцип с и с т е м н о с т і, визначення функціонального статусу мовної одиниці в системі, зокрема вивчення її в межах тематичних і

фразеологічно-семантичних груп. Виразно це представлено у відношеннях та опозиціях фразеологічних одиниць, що виявляються в явищах їх *багатозначності, синонімії, антонімії, варіантності, омонімії*. Деякі із системних відношень у фразеології представлені широко, це – багатозначність (полісемія), синонімія, варіантність, антонімія, інші мають практично одиничні вияви, наприклад, фразеологічна омонімія.

До сучасних спеціальних фразеологічних словників, у яких було застосовано принцип системності, належать: «Словник фразеологічних синонімів» М. П. Коломійця й Є. С. Регушевського (1988), у якому подано також аналіз явища варіантності у фразеологічній системі української мови, а також «Словник фразеологічних антонімів української мови» В. С. Калашника й Ж. В. Колоїз (2001), який не лише тлумачить значення фразеологічних антонімів, але й подає синонімічні відповідники до них.

На початку ХХІ ст. серед українських зібрань почали з'являтися *семантико-парадигматичні* фразеологічні словники у яких поєднувалися вимоги до укладання перекладних словників із врахуванням специфіки семантичних відношень у межах фразеологічних систем зіставляваних мов. Питання системності фразеологізмів розглядалося у наукових працях Л. Г. Авксентьева, Я. А. Барана, В. І. Кононенка, Л. М. Полюги та інших фразеологів.

3.1. Лексикографування фразеологічної полісемії

Системне вивчення явища багатозначності фразеологізмів спостерігаємо з другої половини ХХ ст., коли науковці обґрунтували засади розрізнення лексичної й фразеологічної полісемії та почали фіксувати полісемію у лексикографічних працях. Автори українських фразеологічних словників кінця ХХ – початку ХХІ ст. враховували призначення словника, добір реєстрових фразем, різні принципи укладання словників та повноту розробки питання полісемії у фразеології.

Аналіз наукової літератури з цього питання показує, що у лінгвістиці фразеологічна полісемія перебувала у центрі уваги багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників. Наукова дискусія та теоретичне осмислення цього питання подані у працях Л. Г. Авксентьєва, Н. Д. Бабич, О. М. Бабкіна, Л. Е. Біновича, Ю. Р. Гепнера, М. Т. Демського, О. І. Єфімова, В. П. Жукова, І. Я. Лепешева, О. В. Куніна, В. І. Лавера, Б. О. Ларіна, Ф. П. Медведєва, В. М. Мокієнка, В. Ф. Рудова, Л. Г. Скрипник, В. М. Телії та інших.

Незважаючи на те, що багато мовознавців вивчали проблему фразеологічної полісемії, досі залишається чимало нез'ясованих питань, що стосуються правил і вимог лексикографування багатозначності у фразеологічних словниках. Серед них такі: як укладачі розуміють саме явище полісемії; якими теоретичними розробками автори послуговуються при виділенні й тлумаченні багатозначних фразеологічних одиниць; які критерії укладачі беруть за основу при розмежовуванні однозначних і багатозначних фразеологічних одиниць; які практичні прийоми використовують автори при виділенні окремих значень у багатозначних фразеологічних одиницях; залишаються нез'ясованими ряд питань про внутрішню впорядкованість значень полісемантичних слів, що належать до різних частин мови. Висвітленню цих та інших питань і присвячений цей підрозділ дослідження.

Відомі твердження, що витoki полісемії лежать у взаємозв'язку мови й мислення та протиріччя, з одного боку, між безмежністю реальної дійсності та безмежністю людського пізнання і, з іншого боку, обмеженістю пам'яті та мовних ресурсів [32, с. 180–181]. На думку Р. О. Будагова, шляхи виникнення цього явища лежать в обмеженості можливостей людської пам'яті та словникового складу мови [26]. Х. Касарес зазначав, що “полісемія є неминучим наслідком диспропорції, яка існує між кількістю знаків мовлення і великою кількістю понять, які шукають вираження у мові” [80, с. 70].

Як відомо, термін «*полісемія*» увів у лінгвістичну науку Мішель Бреаль. У своїй роботі “Нарис семантики” він, фактично, дав перше визначення полісемії. У міру того, як слову надаються нові значення, воно ніби

“розмножується і породжує нові одиниці, подібні за формою, але відмінні за суттю” [211, с. 143–144]. Далі М. Бреаль додає, що нове значення, яким би воно не було, не заперечує старе, обидва вони існують поряд. Те саме слово може вживатися в прямому та переносному, вузькому та більш широкому, абстрактному та конкретному значеннях. “Ці значення не суперечать одне одному. Слова перебувають кожного разу в середовищі, яке визначає їх значення” [211, с. 154–157].

У східнослов'янській лінгвістиці дослідження взаємозв'язків значень у структурі багатозначного слова не привели до однозначного розв'язання цієї проблеми. Так, у лінгвістичній науці відома теорія, за якою слова можуть мати лише одне значення. Кожне лексичне значення однозначного слова представлене у вигляді незалежних, рівноправних лексико-семантичних варіантів. Цим самим науковці заперечували явище багатозначності. Прихильниками такої теорії є відомі українські і російські мовознавці О. О. Потебня, І. К. Білодід, Л. В. Щерба, М. Я. Плющ, М. А. Жовтобрюх, М. І. Задорожний, М. П. Івченко, К. С. Аксаков, Н. П. Некрасов, О. О. Селіванова, В. А. Звягінцев та інші. Зокрема, О. О. Потебня вважав багатозначність поняттям хибним: де два значення, там і два слова [141, с. 33]. Інші дослідники полісемією називали здатність слова вживатися одночасно в різних значеннях. Так, М. П. Івченко стверджував, що у багатозначному слові є основне, або стрижневе, значення і додаткові значення. Додаткові значення семантично зв'язані з основним і об'єднуються навколо нього [76, с. 36].

Треба відзначити, що поняття полісемії стосується як лексичного, так і фразеологічного рівнів мови. На сьогодні у східнослов'янському мовознавстві досить ґрунтовно досліджено полісемію лексичну (лексичне значення має конкретніший, індивідуальніший характер порівняно з іншими типами мовного значення, відповідно, їх більшою кількістю та різноманітністю) [236: 524]. Специфіка лексичної полісемії полягає у тому, що кожне значення багатозначного слова тією чи іншою мірою пов'язане з основним, первинним. І саме до основного, стрижневого значення полісемантичного слова тяжіють усі

переносні, вторинні значення, хоч міра близькості їх, звичайно, не однакова [52, с. 38]. Тобто, лексична багатозначність передбачає єдність загального значення слова при наявності його семантичної різноманітності. В. А. Звягінцев зазначав, що лексичне значення у слові одне, але може являти собою сукупність лексико-семантичних варіантів [70, с. 125–126].

В. В. Виноградов, В. В. Левицький, Є. Р. Курилович, Р. О. Будагов, І. С. Олійник, В. П. Конецька, В. Шмідт, Ж. П. Соколовська та їхні послідовники дотримуються іншої думки, вважаючи, що багатозначність існує об'єктивно, адже значення багатозначного слова є одиницями мовної системи і перебувають у складних ієрархічних відношеннях [108, с. 13].

Дослідники полісемії вказували на існування певної кореляції між типами значень, а саме: основне (головне) значення найчастіше виступає прямим, стилістично нейтральним і незв'язаним, натомість другорядні значення найчастіше є переносними, стилістично забарвленими і фразеологічно зв'язаними [90, с. 27; 218, с. 26].

По-іншому розглядають специфіку полісемії представники третього погляду на проблему, зокрема, М. П. Муравицька [130], Д. М. Шмельов [204, с. 24], В. Г. Гак [37, с. 4], М. В. Нікітін [133, с. 14] та інші вважали, що у семантичній структурі багатозначних слів існують як ієрархічно пов'язані, так і незалежні відношення. Мовознавці розширили проблематику, а також систематизували методику опису явища полісемії.

О. О. Тараненко в енциклопедії «Українська мова» наводить таке визначення полісемії: *“Полісемія, багатозначність, полісемантизм – наявність у семантичній структурі мовної одиниці двох і більше значень, тобто віднесеність її до двох чи більше об'єктів позначення”* [236: 524].

Спроби вирішити питання багатозначності знаходимо у працях М. Г. Арсеньєва [9], В. Л. Архангельського [10], А. М. Бабкіна [15], Ю. Р. Гепнера [39], В. П. Жукова [65], В. А. Звягінцева [70], Є. А. Іваннікова, М. А. Кірсанової [82], Т. В. Строева [9], М. Н. Телії [176], А. П. Хазанович [9] та інших. Однак проблема багатозначності фразеологічних одиниць

залишається актуальною і на сьогодні й тому перебуває в центрі уваги багатьох дослідників лексичного і фразеологічного рівнів мови.

Варто відзначити, що у лінгвістичній науці довгий час популяризувалося твердження, за яким, на відміну від слова, фразеологізми не могли бути багатозначними. Так, Ю. Р. Гепнер, О. І. Єфімов, В. Ф. Рудов та інші ставили під сумнів наявність кількох значень фразеологізму, стверджуючи, що образна семантика фразеологічної одиниці не допускає варіації значення. На думку М. Т. Демського, невизнання фраземної полісемії, зумовлювалося, по-перше, тим, що в багатьох випадках значення багатозначних фразем, як і багатьох слів, має дифузний характер, по-друге, тим, що багатозначних фразем порівняно мало [52, с. 36].

На наш погляд, мовознавчі праці Л. Г. Авксентьєва, О. М. Бабкіна, Л. Е. Біновича, В. П. Жукова, О. В. Куніна, М. І. Сидоренка, Л. Г. Скрипник, В. М. Телії та інших дослідників, а також практичне опрацювання фразеологізмів у словниках доводять здатність фразеологізмів мати декілька значень. Особливо це стосується тих фразеологізмів, які функціонально співвідносяться зі словом.

У фразеології явища багатозначності, антонімії, синонімії, варіантності тощо представлені досить широко, що переконує в необхідності їх системної фіксації в сучасних фразеологічних словниках.

Відомо, що полісемія фразеологічних одиниць не так часто фіксується у лексикографічних працях, як лексична полісемія. На відміну від слова, фразеологізм рідше набуває нового значення. Пояснюється це складною структурною організацією фразеологічних одиниць, природою їх значень, специфікою метафоричного переосмислення багатокomпонентного вільного словосполучення, призначенням і вживанням фразеологічних одиниць у мовленні [65, с. 193; 199, с. 42–43; 123, с. 317; 161, с. 208–209].

М. Т. Демський пояснює певну обмеженість фраземної полісемії (як щодо загального обсягу, так і щодо кількості значень окремих фразем) тим, що природа значення фраземи (її метафоричний здебільшого характер, високий

ступінь абстракції) перешкоджає переносові [52, с. 37]. Крім того, розвиток полісемії у фраземі гальмується її структурно-граматичними особливостями, а також призначенням і вживанням у мовленні як засобу для вираження образно-експресивної характеристики предмета, що зумовлює більш низьку частоту вживання в порівнянні зі словом [161, с. 208–209].

Перші факти семантичного розгалуження фразеологічних одиниць зафіксовано в лексикографічних працях XIX – початку XX ст. Випадки подвійної семантики окремих сталих зворотів спостерігаємо у «Словнику української мови» П. Білецького-Носенка, «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка, також знаходимо у збірці І. Я. Франка «Галицько-руські народні приповідки» та інших лексикографічних джерелах. Полісемічні фразеологізми лексикографовані також у академічному «Словнику української мови» в 11-ти томах (1970–1980).

На сьогодні ґрунтовне дослідження явища полісемії у фразеології, зокрема, особливостей семантики фразеологічних одиниць, поява нових типів значень, встановлення відмінностей багатозначних слів і фразеологічних одиниць, розрізнення явищ полісемії й омонімії у фразеології т. ін. стало однією з перспективних наукових проблем у сучасній східнослов'янській лексикографії. У зв'язку з цим заслуговують на увагу наукові праці Л. Г. Авксентьєва “Полісемія фразеологічних одиниць сучасної української літературної мови” (1972) [2], “До характеристики полісемічних фразеологічних одиниць в українській та російській мовах” (1982) [1], М. Т. Демського “Системні зв'язки у сфері фраземіки” (1991) [52] та інші.

Узагальнюючи результати досліджень інших східнослов'янських учених Л. Е. Біновича, В. П. Жукова, М. І. Сидоренка, В. М. Телії, Л. Г. Авксентьєв відзначає, що вивчення багатозначності фразеологізмів розширює уявлення про семантичні межі стійких словосполучень і має велике теоретичне і практичне значення, зокрема для укладання словників [2, с. 108]. Крім того, дослідник вважає, що серед актуальних завдань залишаються проблеми з'ясування відмінностей між багатозначністю фразеологізмів і лексем, встановлення

зв'язку багатозначності з типами значень фразеологічних одиниць і визначення основних факторів багатозначності стійких словосполук.

Варто зауважити, що в російській лінгвістиці низку конкретних прийомів розрізнення значень полісемічних фразеологізмів було обґрунтовано у працях В. М. Глухова “Вопросы многозначности фразеологических единиц и их решение в «Фразеологическом словаре русского языка» под. ред. А. И. Молоткова” (1968) [40], В. П. Жукова “О сопоставлении многозначности фразеологической единицы с многозначностью слова” (1968) [65], М. І. Сидоренка “Типы различий между семемами многозначных фразеологических единиц” (1968) [161], Д. І. Квеселевича “О некоторых критериях выявления полисемии и омонимии фразеологических единиц (ФЕ) в лексикографической практике (на материале русско-английского фразеологического словаря)” (1972) [81] та інших.

Зокрема, М. І. Сидоренко наголошує, що одним із важливих питань проблеми системності в середині смислової структури багатозначного фразеологізму є питання про семемні відмінності. Аргументовано відзначаючи, що значення фразем відрізняються одне від одного, перш за все, своїм предметно-логічним змістом, яке специфічне для кожної з них [161, с. 202], російський фразеолог поділяє відмінності між семемами фразеологічних одиниць на дві групи. У першій групі вчений фіксує семемні відмінності, до яких належать: а) відмінності за абстрактністю-конкретністю і за ступенем абстрактності; б) відмінності за наявності-відсутності додаткового відтінку; в) відмінності ієрархічного порядку. А до другої – семемно-десигнаторні відмінності: а) різноманітна валентність; б) виконання різних синтаксичних функцій; в) належність до різних стилів; г) різне емоційно-експресивне забарвлення; г) належність до двох або декількох синонімічних і антонімічних рядів [161, с. 203–208].

Д. І. Квеселевич приходить до висновку, що ступінь узуального розходження фразеологічної одиниці з однаковою структурно-графічною формою можна узагальнити у вигляді наступних градацій: багатозначність

фразеологізму, тобто лексико-семантичне варіювання в межах стрижневого значення фразеологічної одиниці, а також багатозначність фразеологізму, тобто лексико-семантичне й логіко-граматичне варіювання в межах тотожності фразеологічної одиниці. Учений наголошує, що при укладанні фразеологічних словників дуже важливо знайти доцільний критерій виявлення багатозначних і омонімічних фразеологічних одиниць і розмежування їх значення. Для цього на матеріалі російської мови автор розробив класифікацію багатозначних фразеологізмів за типами відмінностей між їхніми семемами, виділяючи типи таких відмінностей, а саме: власне-семемні відмінності, семемно-валентні, семемно-парадигматичні, семемно-синтаксичні й семемно-стилістичні.

У межах семемних характеристик фразеологізмів Д. І. Квеселевич установлює певну ієрархію. Так, власне семемні відмінності поділяються на підтипи: а) за ступенем зростання абстрактної образності значення; б) за наявністю (відсутністю) додаткового значення; в) за вираженням категорії істот (неістот); г) за належністю до різноманітних синонімічних або варіантних рядів, за наявністю – відсутністю синоніма або антоніма. Семемно-валентні відмінності класифікуються за різноманітною валентністю семем (широка чи вузька валентність), тоді як семемно-парадигматичні відмінності – за обмеженістю / необмеженістю парадигми.

Семемно-синтаксичні відмінності Д. І. Квеселевич диференціює на: а) за виконанням різноманітних синтаксичних функцій; б) за замкненістю – (незамкненістю) семем; в) за різним керуванням, за наявністю – відсутністю керованих слів. А семемно-стилістичні відмінності – за належністю до різних стилів мови, за активністю використання в сучасній російській мові; за різноманітним емоційно-експресивним забарвленням [81, с. 137–139].

На думку О. О. Селіванової, з'ясування суті фразеологічної полісемії слід починати з вияву психокогнітивних зв'язків у структурі етносвідомості, що опосередковують наявність в одного звороту кількох концептуальних проекцій. Дослідниця виокремлює два типи таких зв'язків: міжконцептуальний (метафоризація первинного змісту ґрунтується на поєднанні двох

концептосфер, одна з яких є знаком на позначення іншої), і внутрішньоконцептуальний (розвиток значень фразеологізму відбувається в межах однієї концептуальної сфери) [158, с. 23].

У наукових працях О. І. Молоткова, Т. М. Варлакової, Л. Г. Скрипник [170, с. 194], М. Я. Олійник [135, с. 43] та інших фразеологів визначено два основні шляхи набуття фразеологізмами багатозначності:

1) Семантичний процес, який включає в себе вторинну метафоризацію, тобто повторне переосмислення значення фразеологічної одиниці. Проте І. І. Чернишова зауважує, що розвиток багатозначності у фразеологічних одиниць може виникати не обов'язково при вторинному переосмисленні фразеологічної одиниці. Іноді джерелом декількох значень може бути первинне переосмислення, яке виникає внаслідок різних асоціацій при метафоризації омонімічного вільного словосполучення [196, с. 107].

2) Різні переосмислення вільного словосполучення, так зване “паралельне переосмислення” або “паралельна метафоризація”. На думку В. П. Жукова, скільки значень має фразеологізм, стільки етапів метафоризації своїх значень він проходить [65, с. 195–202].

Відомо, що полісемію фразеологізмів зумовлюють різні значення слів, які входять до їх складу. Семантична структура багатозначного фразеологізму набуває певної однорідності своїх окремих значень, і, як наслідок, іноді важко або зовсім неможливо визначити основне значення і похідне, наприклад: **як м'іша в п'ясті**. 1. У безвихідному становищі; в небезпеці. 2. Безладно, розгублено, панічно і т. ін. семи “опинитися” та “метушитися” [СФУМ: 390]. А також: **ледве совати ногами**. 1. Дуже повільно йти. – *Балабуха, ледве соваючи ногами, посунув до хати* (І. Нечуй-Левицький). 2. Бути надзвичайно слабим, кволим від втоми, хвороби, старості. – *Горіли городи, зникали цілі села. Хоч хто й живий zostавсь, то ледве совав ноги* (Леся Українка) [СФУМ: 675].

Іноді в одній фраземі можуть поєднуватися різні типи переосмислення, напр.: **кидатися на всі (в усі) боки**. 1. Робити одночасно кілька справ. 2. Намагатися вийти зі складної ситуації, допомогти, зарадити комусь

[ФТБХ: 39], *на всю губу* 1. У великій мірі, дуже. 2. Голосно [ФТБХ: 128], *вогнем палити* 1. Безжалісно знищувати кого-, що-небудь. 2. Викликати значне підвищення температури тіла (про хворобу). 3. Завдавати морального страждання; дуже мучити [ФУТБЛ: 30], *альфа і омега* чого, книжн. 1. Початок і кінець чого-небудь. 2. Головне в чомусь, суть чого-небудь [СФСУМ: 31] та ін. Тому в таких випадках однозначно вказати тип утворення нових значень фразеологізмів неможливо, що і спостерігається нерідко.

Фразеологічна полісемія по-різному лексикографується у різних типах словників. Так, у одномовних словниках фразеологізми формують реєстри тлумачних, діалектних, індивідуально-авторських словників, у двомовних і багатомовних – термінологічних, перекладних і т. ін. Хоча лексикографування полісемії в українських фразеологічних словниках спостерігається з кінця ХХ ст., теорія і практика лексикографування фразеологічної полісемії у сучасному українському мовознавстві постійно удосконалюються.

Для виявлення та розмежування фразеологічних значень одного й того самого сталого словосполучення, які відрізняються одне від одного предметно-логічним змістом і різними граматичними характеристиками, фразеографи виробили різні методи, способи та засоби фіксації диференційних ознак полісемічних фразеологізмів. Зокрема, для розрізнення однозначних і багатозначних фразеологічних одиниць науковці рекомендують використовувати: а) метод смислової підстановки (або метод підстановки смислового еквівалента); б) метод синонімічної субституції; в) метод підстановки антонімів під окремі значення фразеологізму; г) метод ідентифікації [40, с. 325–326]. Водночас важливими розрізнявальними значеннєвими ознаками виступають зв'язки із зовнішніми мовними елементами, “словами-супровідниками” певних семантичних груп, стилістична маркованість фразеологічних одиниць та ін. [184, с. 90; 25, с. 42].

Дослідники фразеологічних словосполучень одностайні у тому, що на синтаксичному рівні найважливішими властивостями фразеологізму є його синтаксична роль у реченні, трансформації синтаксичного зв'язку, здатність

вживатися з різними прийменниковими конструкціями [170, с. 199–206; 110, с. 67–73].

Іноді, як зазначалося вище, єдиним засобом виявлення та розмежування полісемії фразеологізмів є широкий контекст. Саме контекст, те словесне оточення, в якому може вживатися той чи інший фразеологізм, виступає основним критерієм, засобом виділення й актуалізації певного значення [1, с. 190; 25, с. 33; 211, с. 154–157]. На вирішальну роль контексту в з'ясуванні полісемантичності фразеологізму також вказують М. І. Сидоренко [161], В. М. Глухов [40], В. П. Жуков [65, с. 196].

За нашими спостереженнями, автори фразеологічних праць по-різному фіксують полісемічні явища, характерні для українських фразеологізмів, з тих чи інших причин уникаючи системності подання багатозначних фразем. Так, у **«Фразеологічному словнику української мови»** (ФСУМ3) В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченка (1998) з реєстром 3227 фразеологізмів, багатозначність є характерною для 194 фразем (~6%). З них 175 фіксує два значення (~5,5%), 18 – три значення (~0,6%), 1 – чотири значення (~0,03%). А в академічному **«Словнику фразеологізмів української мови»** (СФУМ) (2003) з реєстром 7922 фразеологізмів, 1444 становлять багатозначні фраземи (~18,3%). Серед них: 1146 із двома значеннями (~14,5%), 232 із трьома (~3%), 51 фразема є чотиризначними (~0,6%), 12 – п'ятизначні (~0,15%), 2 – шестизначні (~0,025%), 1 фразема фіксує сім значень (~0,012%).

На тлі інших перекладних фразеологічних словників найбільшою увагою до багатозначних фразеологізмів вирізняється перекладний **«Англо-український фразеологічний словник»** (АУФС1) К. Т. Баранцева (1969) з реєстром близько 30000 англійських фразеологізмів, який послідовно дає змогу користувачеві як найточніше відтворити в перекладах усю семантичну специфіку мови-оригіналу. Пор., наприклад, ***made man, a*** 1) цілком сформована людина; 2) людина, що досягла солідного становища в суспільстві [АУФС1: 628] або ***off the rails*** 1) що зійшов з рейок; 2) *перен.* вибитий з колії, дезорганізований; що збився з пуття; 3) *перен. розм.* не при своєму розумі

[АУФС1: 707]. Зокрема, в реєстрі «Англо-українського фразеологічного словника» К. Т. Баранцева (2005) майже 15% становлять багатозначні фраземи – 378. Серед них: 216 двозначні (~10%), 112 тризначні (~8%), 89 чотиризначні (~6%), 12 п'ятизначні (~0,03%), 1 семизначна (0,002%), 1 десятизначна (0,002%).

Таким чином, практично у всіх проаналізованих словниках різних типів найчастіше фіксуються фраземи з двома, трьома, рідше – з чотирма й більше значеннями. Серед аналізованих словників лише академічний загальномовний фразеологічний та перекладний фразеологічний словники містять п'ятизначні, шестизначні, семизначні та десятизначну фраземи.

За нашими спостереженнями, полісемія притаманна багатьом семантико-структурним типам фразеологізмів. Переважна більшість побудована як словосполучення, найбільше дієслівні (2, 3 компонентні), іменні, речення, сполуки з одним повнозначним словом. Наприклад: *в лоб* [СФУМ: 349], *гострі́ти зúби* [СФУМ: 164], *круті́ти хвостом* [СФУМ: 317], *п'ятами накива́ти* [УРРУФС: 234], *кат його (її) [ма́му] бері́ / взяв* [СФУМ: 288] та ін.

Засвідчена полісемія й у фразеологічних одиницях, які організовані як незамкнені структури, та замкнені структури, що мають два- і більше значення, наприклад: *на всю зубу́*. 1. Великий, значний. 2. Розкішно, багато, без обмежень. 3. Дуже, у великій мірі [СФСУМ: 157], *у ко́лісці*. 1. У початковій стадії заснування, організації і т. ін. 2. Хто-небудь малолітній, ще зовсім дитина [ФСУМ2(І): 386], *життя́ нема́є кому*. 1. Кому-небудь доводиться зазнавати великих неприємностей від кого-небудь, чого-небудь. 2. Кому-небудь важко, неможливо жити без когось [УРРУФТС: 49], *ру́ки не дохо́дять*. 1. За іншими справами ніколи зробити що-небудь. 2. Немає можливості повністю охопити що-небудь [УРРУФТС: 150], *як (мов, неначе) неживий*. 1. Дуже повільно, мляво без жвавості, без бадьорості. 2. Позбавлений життєвої енергії, бадьорості, дуже слабкий фізично. 3. Нерухомо, без зміни положення. 4. Приголомшений чимсь, дуже наляканий, вражений, заціпенілий [СФУМ: 429], *обома́ рука́ми*. 1. Повністю. 2. Охоче, без зайвих розмов

[СФСУМ: 464]. А також замкненні: *замовляти зуби* кому. 1. Відвертаючи увагу, говорити про те, що не стосується справи. 2. Обдурювати когось [СФСУМ: 229], *мати під ногами ґрунт*. 1. Почувати себе впевнено в чому-небудь. 2. Бути обґрунтованим, виправданим [УРРУФТС: 85], *зайти в глухий кут*. 1. Опинитися в складному, безвихідному становищі. 2. Припиняти свій розвиток, не мати логічного продовження [СФУМ: 254] та ін.

Досить поширеною у тлумачних «Фразеологічному словнику» (ФС) Н. О. Батюк (1966), «Словнику українських ідіом» (СУІ) Г. М. Удовиченка (1968), «Фразеологічному словнику української мови» (ФСУМЗ) В. Д. Ужченка і В. Д. Ужченка (1998) є фіксація фразеологічної полісемії, яка фіксує наявність двох значень, рідше – трьох. Кожне із значень нумерується арабською цифрою й отримує окреме граматичне й семантико-стилістичне опрацювання. Наприклад: *в'язи собі скрутіти*. 1. Покалічитися, загинути. 2. Зазнати поразки, не справитися з роботою [СУІ: 69], *держати слово*. 1. Виголошувати промову, говорити. 2. Виконувати обіцянку [ФС: 39], *побувати в бувальцях*. 1. Багато бачити, зазнавати в житті. 2. Мати непривабливий вигляд [ФСУМЗ: 13].

Проте трапляються випадки з трьома й більше значеннями, які автори тлумачних словників обов'язково підтверджують ілюстративним матеріалом. Причому, по-різному подається ілюстративний матеріал. В одних тлумачних словниках ілюстрація розташована після тлумачення значення, в інших – після наведення усіх значень полісемічного фразеологізму. Наприклад: *аж гуде (загуло) в ролі обст., прис.* – 1. про ознаку, стан, дію, які досягли найвищого ступеня свого виявлення. – *Дивлюсь, цар підходить До найстаршого... та в пику його як затопить!... Облизався неборака; Та меншого в пузо – Аж загуло!..* (Т. Шевченко). 2. про відсутність чого-небудь (грошей тощо). – *В кишені ж пусто, аж гуло* (І. Котляревський). 3. про дуже велику кількість чого-небудь (людей тощо). – *Аж гуде, З усіх усяд народу йде, Та щось шепочуть про отруту І судових неначе ждуть* (Т. Шевченко). 4. про перевтому. – *Та понад тиждень, може, й два, не бачив жоден (хлопець) Ганни. В шахту йдуть у*

вранішню годину, вона ще спить, її не чуть, а, закінчивши зміну, вертались – тіло аж гуло, незвичні м'язи кволі, – її ще дома не було: то в подруг, то у школі (П. Дорошко) [СУІ: 12].

А також **на нóги поста́вити (підня́ти)**. 1. Виростити, виховати, допомогти стати незалежним. 2. Вилікувати. 3. Примушувати діяти, турбувати. – 1. *Що ми, послідні які, що вона поносить нас? Ми її з калюжі витягли, на ноги поставили* (Панас Мирний, II). 2. *Так це ви, значить, підняли всіх на ноги?* (Ю. Шовкопляс, XI). 3. *Всіх поставить на ноги, щоб тільки захистити дочку* (О. Гончар) [ФС: 102].

У перекладному «Російсько-українському фразеологічному словнику» (РУФС) І. О. Виргана, М. М. Пилинської (1959–1971) спостерігаємо також спроби лексикографування полісемічності фразеологізмів при укладанні словника, хоча семантика багатозначних російських фразеологізмів враховувалася непослідовно, спорадично. Та все ж такий підхід позитивно вплинув на ширші можливості користувача, адже різні значення фразеологізму з мови-оригіналу часто перекладали кількома відповідниками. Наприклад: **идти, пойти ко дну** – 1. (розм.) – пускáтися, пуститі́ся (іті́, піті́) на дно, тонúти, потопáти, потонúти; (образн.) – ловíти рáки, наловíти рáків; 2. (перен., розм.) – іті́, піті́ на дно; гíнути, загибáти, загíнути (погибáти, погíнути); пропадáти, пропáсти [РУФС(1959): 45], **пушкой не прошибешь (не пробьешь)**. – 1) і києм не протíснеш; і лопáтою не прогóрнеш; хоч грéблю гаті́; ні́де (нема́ де) й гóлки встромíти; 2) хоч кіл на головí теши́; упéрся – як на пень з'їхав [РУФС(1970) : 110], **разлив[ан]ное море чего** (розм., жарт.) – 1) розливне́ мо́ре чо́го; наддостáток чо́го; 2) пияті́ка [РУФС 1970: 109], **раскидывают глаза (глазами)** (розм.) – 1) кíдати óком (очíма); 2) прýсти очíма [РУФС 1970: 112] тощо.

В інших випадках укладачі фіксували багатозначність ключових слів, після яких в алфавітному порядку йдуть основні фразеологічні одиниці, пов'язані зі стрижневим словом. Наприклад: **ЕСТЬ¹. Есть борщ; есть глазами кого, что-либо** (шутл.); **есть досыта; есть поедом кого** (разг.); **есть больше, а говори**

меньше; сильно есть хочется та ін. [РУФС(2000): 299] і *ЕСТЬ*². *Вот то-то и есть, что...; всё что ни есть* (разг.); *говори как есть; есть, да не про вашу честь; есть такое дело!* (разг.); *что есть силы, что есть духу бежать* та ін. [РУФС(2000): 300]. Також *ПРОПАСТЬ*¹. *Быть, стоять на краю пропасти; пропасти нет на кого* (разг., лайл.); *тьфу [ты] пропасть* [РУФС(1970): 110] і *ПРОПАСТЬ*². *Чертова пропасть кого, чего* (розм.) [РУФС(1970): 110] або *СВЕТ*¹. *В ложном свете (видеть, представлять); ни свет ни заря* (разг.); *свет (светик) мой!; ученье – свет, а неученье – тьма. СВЕТ*². *Белый (Божий) свет; не близкий (близок, ближний) свет* (разг.); *ни за что на свете; шататься по свету* [РУФС(1971): 123] та інші.

У перекладному фразеологічному словнику І. С. Олійника, М. М. Сидоренка «Українсько-російський і російсько український фразеологічний словник» (УРРУФС1) (1971) полісемія також фіксується спорадично, переважно у тих випадках, коли в одній з мов фразеологізми мають кілька значень. При зіставленні фразеологічних систем споріднених слов'янських мов всі значення розмежовуються й витлумачуються, наприклад, *зада́ть чёсу* 1. (*высечь, наказать*) дати (завдати) чо́су; усіпати; 2. (*поспешно убежать*) дати дра́чки (дра́ла); п'ятами накива́ти [УРРУФС1: 234]. При цьому не завжди достатньо аргументованим виглядає порядок розташування відповідників. Наприклад, у виразі *борода́ вь́росла, а ума́ не вь́несла – борода́ до по́яса, а ро́зumu ні во́лоса; борода́ по ко́ліна, а ро́зumu, як у дити́ни; шовко́ва боро́дка, та ро́зumu ри́дко* [УРРУФС1: 189] або *как в во́ду опу́щенный*, маємо такий порядок перекладу: *на́че курча́ в во́ду впусти́в; як у во́ду опу́щенный* [УРРУФС1: 246].

Г. Ф. Венгренівська й М. А. Венгренівська у перекладному «Французько-українському фразеологічному словнику» (ФУФС) (1987) також намагаються якомога ширше відобразити явище фразеологічної полісемії у французькій мові, зіставляючи його з українськими відповідниками. У випадках, коли фразеологізми мають кілька значень, у перекладі вони всі розмежовуються й розтлумачуються. Якщо вираз має кілька значень, то

фразеологічні одиниці позначаються літерами українського алфавіту в дужках і розміщуються, як правило, в такому порядку: від конкретного – до абстрактного, від загального – до одиничного, наприклад: ***ne pas peser un grain*** а) бути легким на підйом, спритним; б) бути незначним, малоцінним [ФУФС: 78], ***allonger le nez*** а) принохуватися; обнюхувати; б) скривитися як середа на п'ятницю; в) понурити голову [ФУФС: 149] та ін.

Серед основних **способів лексикографування** полісемічних фразеологізмів одним із часто застосованих є подання у словнику так званих ***супровідних слів***, які використовують для уточнення семемних характеристик реєстрової одиниці. Найчастіше супровідне слово позначають поруч із фразеологізмом після коми прямим світлим шрифтом врозрядку, фіксують з наголосом, але не тлумачать. Якщо фразеологізм функціонує з кількома супровідними словами, переважно одного семантичного ряду, подають лише найуживаніші з них; замість усіх інших використовують ремарку *і т. ін.* або *і под.* Наприклад: ***не чу́ти / не відчува́ти (під собо́ю) ніг*** зі слов. і́ т і́, б і́ г т и і т. ін. 1. Дуже швидко. 2. Рухатися легко, відчуваючи радість, щастя і т. ін. [СФСУМ: 349], ***кра́єм (кра́єчком) о́ка*** зі слов. п о м і ч а́ т и, б а́ ч и т и і т. ін. 1. Не повертаючи голови. 2. На короткий час [СФСУМ: 363]. Як от: ***із кутка́ в куто́к; із кута́ в кут***, зі сл. т и н я́ т и с я, х о д і́ т и, б і́ г а т и і т. ін. 1. У різних напрямках. 2. Усюди, скрізь [СФУМ: 321]. А також: ***під (за) трьома́ (сімома́) замка́ми***, зі сл. д е р ж а́ т и, т р и м а́ т и і т. ін. 1. Дуже надійно. 2. Під особливим наглядом, охороною (про ув'язнених). 3. Зовсім недоступний, незрозумілий [ФСУМЗ: 60] та ін.

Зберігаючи лексичне значення супровідних слів, які перебувають поза межами фразеологічної одиниці, виступаючи засобом розмежування кількох фразеологічних значень, укладачі послідовно подають тлумачення кожного з таких значень. Наприклад: ***на всю губу*** (рідко *губу́*). 1. зі сл. п а н, г о с п о́ д а р, п а́ н і і т. ін. Великий, значний, справжній і т. ін. 2. зі сл. ж і́ т и, п а н у в а́ т и і т. ін. У розкошах, багатстві, заможності. 3. ч о г о. Багато, повно і т. ін. 4. зі сл. л а́ я т и с я, л а́ я т и, в е р е щ а́ т и і т. ін. Голосно,

непристойно, дуже сильно. 5. *зі сл. п і т и, з а п і т и і под.* Нестримно, дуже сильно [СФУМ: 173], *в лоб.* 1. *зі сл. г о в о р і т и, с к а з а т и і т. ін.* Прямо, без натяків; відкрито, відверто. 2. *зі сл. і т і, п і т і і под.* Не вдаючись до обхідного маневру; безпосередньо, назустріч. 3. *перев. зі сл. в з я т и.* З передньої частини чого-небудь; спереду [СФУМ: 349].

Специфіку лексикографування фразеологічної полісемії в цьому словнику підтверджують ще кілька зразкових словникових статей, напр.: *ма́ти за плечі́ма (за спі́ною) що.* 1. *із сл. ро к і, лі та́, десятилі́ття і под.* Прожити якусь частину життя. 2. *перев. зі сл. д о с в і д.* Набути, здобути і т. ін. [СФУМ: 373], *у но́ги.* 2. *зі сл. по кл о н і т и с я, к л а н я т и с я і под.* Дуже низько, до землі, шанобливо [СФУМ: 439]. А також: *на всі бо́кі.* 1. *з сл. ла́ я т и, х ва л і т и і т. ін.* Дуже, сильно [ФСУМ3: 11], *як з [порóжньої] бо́чки.* 1. *з сл. г о в о р і т и, гу д і т и і т. ін.* Дуже гучно, голосно. 2. *з сл. лі́ т и, і́ т и і т. ін.* Дуже сильно, потоками (про дощ) [ФСУМ3: 13] та ін.

За нашими спостереженнями, цієї специфіки лексикографування полісемії фразеологічних одиниць не завжди дотримуються укладачі відомих словників. Пор., наприклад, словникові статті, де значення багатозначних фразем подається без наведення супровідних слів: *лю́бо гля́нути* [ФПМЛ: 232], *стати на ноги* [ФТБХ: 352], *колоти очі кому* [РУУРФТС: 107; 169], *око в око в ролі обст.* [ФСУМ1(II): 100] та ін. Зразок словникової статті:

ВОГОНЬ вогнем палити 1. Безжалісно знищувати кого-, що-небудь. 2. Викликати значне підвищення температури тіла (*про хворобу*). 3. Завдавати морального страждання; дуже мучити (ФСУМ, 2: 604). *І болю, і жаги, бо жага пекучіша ще від болю, язик до піднебіння прилип, у грудях вогнем палить.* 3-під Полтави до Бендер [ФУТБЛ: 30].

Ще одним важливим способом лексикографування фразеологічної полісемії є використання спеціальних *ремарок* для виявлення нових значень фразеологічних одиниць. Зокрема, у фразеологічних словниках тлумачного типу використовується система ремарок, які вказують на *стилістичну характеристику* фразеологізмів, зокрема позначки *грубо, вульг., жарг.,*

зневажл., лайл., заст., несхв., фам. тощо. Наприклад: *насі́пати со́лі на хвіст кому, грубо* [СФУМ: 425], *на ара́па*, зневажл. [СФУМ: 21], *жува́ти (пережовува́ти) жу́йку*, зневажл. [СФУМ: 237], *вра́жий син*. 1. лайл. [СФУМ: 646], *під ари́їн*, заст. [СФУМ: 21], *ні (а́ні) бе ні (а́ні) ме*, зневажл. [ФСУМ3: 9].

Не менш активно укладачі фразеологічних словників використовують стилістичні ремарки *ірон.*, *жарт.*, *діал.*, *книжн.*, як от: *як (мов, ні́би і т. ін.) з кльо́ччя баті́г*, *ірон.* [СФУМ: 23], *леті́ти / полеті́ти сторч голово́ю (сторчака́)* *ірон.* [СФСУМ: 132], *як (колі́, до́ки, по́ки) рак сві́сне / засві́ще*, *ірон.* [ФСУМ3: 164], *лі́зти (поспіша́ти, ква́нітися і т. ін.) поперед ба́тька в пе́кло*, *жарт.* [СФСУМ: 42], *ба́йдики (ба́йди, діал. га́ндри) бі́ти* [СФУМ: 27], *бі́ла пля́ма* в ролі дод., *книжн.* [ФСУМ1(I): 54], *а́льфа і оме́га чо́го*, *книжн.* [ФСУМ3: 7].

У деяких випадках лексикографування багатозначності фразеологізмів відбувається за рахунок стилістичних позначок не до реєстрового фразеологізму в цілому, а до одного з його значень, наприклад: *на оді́н ари́їн*. 1. перев. з дієсл., *несхв.* За тим самим зразком; однаково [СФУМ: 21], *кла́цати зуба́ми*. 2. на кого, *грубо*. Вороже, недобррозичливо і т. ін. ставитися до кого-небудь. 3. *фам.* Прагнути домогтися, досягти і т. ін. чого-небудь [СФУМ: 300], *ма́тері (бі́сові) його́ (їх, її і т. ін.) кові́нька (ко́рінь)*. 1. лайл. Уживається для вираження незадоволення, обурення і т. ін. з приводу чого-небудь [СФУМ: 302], *морóчити го́лову*. 6. кому, *жарт.* Несерйозно, легковажно ставитися до когось, приваблювати до себе, закохувати в себе [СФУМ: 408].

Цілком умотивовано укладачі словників подають до одного із кількох тлумачень стилістичні позначки і в таких фразеологізмах, як: *роззявля́ти (розкрива́ти) / роззя́вити (розкри́ти) рот (ро́та)*. 2. на кого і без додатка, *грубо*. Починати лаяти кого-небудь, кричати на когось. 7. Рватися, зношуватися (про взуття), *жарт.* [СФУМ: 609]. А також: *будь здоро́в* у ролі виг. 2. з позит.-оцін. знач. гарний, красивий, здоровий [ФСУМ1(I): 72], *від горшкі́ два вершкі́* в ролі означ., прис. 2. *зневажл.* Про недосвідчену людину [ФСУМ1(I): 102].

Відомо, що більшість фразеологізмів характеризується стилістичною однорідністю (зазвичай є розмовними) [110, с. 63]. Такі характеристики фразем дозволяють деяким укладачам уникати стилістичних позначок, пояснюючи це тим, що подібні ремарки носили б суб'єктивний характер. Пор., наприклад: *ось де <отут> сидить* [РУУРФТС: 111], *стояти / стати поперек горла* [РУУРФТС: 114], *як холодною водою обдати* [РУУРФТС: 124], *їдять <тебе (його і т. ін.)> мухи!* [РУУРФТС: 125], *не знаходити / не знайти <собі> місця* [РУУРФТС: 137], *ні живий ні мертвий (ні вмерлий)* [РУУРФТС: 178]. А також: *збавляти / збавити віку (життя)* [СФУМ: 255], *ноги на плечі* [ФСУМ1(II): 90], *бувати / бути у бувальцях* [СФСУМ: 67] та ін.

Дуже важливим елементом лексикографування фразеологічної полісемії в аналізованих словниках тлумачного типу є використання також відповідних граматичних ремарок, таких як: *чим, кого, кому, з додатком, без додатка і т. ін. у ролі прис., dod., означ.*, наприклад, з додатком: *бабине літо* в ролі підм., dod., означ. 1. Сухі теплі дні (на початку осені). 2. Павутиння, що літає на початку осені [ФСУМ1(I): 35], *в баранячий ріг скрутіти (зігнути) кого, у ролі прис.* [СУІ: 37], *брати, взяти на зубок* кого [ФСУМ1(I): 66], *набити оскому чим, кому* [ФСУМ1(II): 4], *ходити ходо́ром* у ролі прис. [ФСУМ1(II): 242] і без додатка, напр.: *давати (задавати) / дати (дати) жа́ру* кому і без додатка. 1. Дуже лаяти, сварити кого-небудь. 2. Бити, громити кого-небудь [СФУМ: 182], *дивітися в рот* кому і без додатка. 1. Занадто уважно або улесливо слухати кого-небудь; прислухатися до чиїх-небудь слів. 2. Уважно, з великим інтересом стежити, як хто-небудь їсть [СФУМ: 197]. А також: *морочити го́лову*. 1. чим, над чим і без додатка. 2. чим, над чим і без додатка. 5. кому і без додатка [СФУМ: 408] і *даватися / датися взнакі* кому, чому і без додатка [СФСУМ: 75], *замовляти (заговорювати) / замовити (заговоріти) зу́би* кому і без додатка [СФСУМ: 229], *замовляти / замовити зу́би* кому і без додатка [ФСУМ3: 65], *не давати / не дати просві́тку* кому і без додатка [ФСУМ3: 159] та ін.

Ще одним позитивним кроком сучасної фразеографії стала фіксація *наголошування* полісемантичних фразеологічних одиниць. В академічних фразеологічних словниках тлумачного типу наголос ставиться на всіх компонентах, що входять до складу фразеологізмів, проте опорне слово залишається ненаголошеним. Воно наголошується лише при потребі розрізнення семантики фразеологічного вислову, наприклад: *ВІКИ на віки вічні* та *ВІКІ́ по вікові́чні вікі́* [СФУМ: 109], *ДУ́ХУ з усього́ ду́ху* і *ДУХУ́ як (мов, náче і т. ін.) на духу́* [СФУМ: 224]. В деяких випадках наголошуються тільки форми, що конкретизують певне поняття. Пор.: *ВИДА́ТИ сві́та не вида́ти* [СФУМ: 68], *ВИДУ́ на виду́* [СФУМ: 70], *ЗОРИ́ від зори́ до зори́* [СФУМ: 271] та ін.

Водночас у більшості інших одномовних фразеологічних словників із наголосом подається реєстровий фразеологічний вислів: *на ку́тні заспи́вати* [СУІ: 213], *ру́ки фэ́ртом* [ФС: 161], *на широ́ку но́гу* [СФУМ: 439], *підби́вати / підби́ти клинці́* [СФУМ: 505], *бра́ти, взя́ти на зубо́к* [ФСУМ1(I): 66], *зці́пивши / сті́снувши зу́би* [СФСУМ: 231], *бува́ти / побува́ти в бувальця́х* [ФСУМ3: 13], *медо́вий мі́сяць* [ФСУМ3: 115].

Крім того, наголошування всіх компонентів фразеологізмів спостерігаємо в деяких словникових статтях, коли заголовне слово реєстру фіксується без наголосу в зіставленні з однозначними фразеологізмами, наприклад: *МАХОМ одні́м ма́хом* [СФУМ: 382], *РИБА ні ри́ба ні м'ясо́* [СФУМ: 597], *ПОВЕРТАТИ поверта́ти / поверну́ти о́чі* [СФУМ: 524], *ЛАД дово́дити / довести́ до ла́ду* [СФСУМ: 290], *БОГ крий, Бо́же* [СФСУМ: 50], *ОКО обійма́ти о́ком (по́глядом і т. ін.)* [СФСУМ: 370], *ДУША ме́ртва ду́ші* [ФСУМ3: 55], *МОХ порості́ мо́хом* [ФСУМ3: 115].

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що полісемічні відношення спостерігаються як на лексичному, так і на фразеологічному рівнях мови. Укладачі по-різному фіксують явище фразеологічної полісемії у відповідних словниках: найчастіше в реєстрі зафіксовано фраземи з двома,

трьома, рідше – з чотирма й більше значеннями; фразеологічна багатозначність має свої особливості лексикографування.

Лексикографування фразеологічної багатозначності відбувається з урахуванням призначення словника, основних принципів укладання фразеографічних праць, дотриманням вимог відтворення системності української фразеології та специфіки побудови словникової статті, комплексного опису семантичних, граматичних і стилістичних характеристик реєстрових одиниць, а також наданням необхідної паспортизації й ілюстративного матеріалу. Дослідження свідчить, що співвідношення цих характеристик по-різному фіксується в проаналізованих словниках, хоча явище фразеологічної полісемії є елементом семантичної й граматичної структури мови, визначаючи її специфіку.

3.2. Лексикографування фразеологічної синонімії

Питання специфіки фразеологічних одиниць у системі літературної мови привертало увагу східнослов'янських лінгвістів ще в XIX ст., адже у відомих збірках О. П. Павловського [240], М. В. Закревського [223], М. Номиса [237] та інших було зафіксовано стійкі вислови зі спорідненою семантикою. Системне вивчення семантики українських фразеологізмів спостерігаємо з другої половини XX ст., коли серед інших важливих завдань фразеологів актуалізувалися питання про необхідність розрізнення лексичної й фразеологічної синонімії, побудови синонімічних рядів, встановлення специфіки синонімічних фразеологізмів та ін.

Результатами наукової дискусії та теоретичного осмислення цих питань і багатьох інших проблем стали наукові праці вітчизняних і зарубіжних фразеологів Л. Г. Скрипник [169], В. М. Мокієнка [122], Л. Г. Авксентьева [3], В. І. Лавера [104], М. Т. Демського [52], Л. І. Коломієць [87], М. П. Коломійця [89], В. П. Жукова [67], Н. Д. Бабич [12], Б. О. Ларіна [106], Ф. П. Медведєва [116] та інших. В останні десятиліття деякі дослідники, зокрема Ю. Ф. Прадід,

А. О. Івченко, В. Д. Ужченко, Н. Д. Коваленко, М. Я. Олійник та інші розглядають фразеологічні синоніми як складники варіантно-синонімічних рядів, що входять до ідеографічної структури фраземи.

При вивченні фразеологічної синонімії в системі української мови, що фіксується у фразеологічних словниках кінця XX – початку XXI ст., зосереджуємо особливу увагу на принципах упорядкування фразеологічних одиниць, їх структурно-семантичних особливостях, а також на доборі реєстрових фразем. Дослідження специфіки синонімічних відношень у фразеологічній системі мови важливе з огляду на потреби сучасної лексикографії, оскільки сучасні фразеологічні словники не можуть продемонструвати єдиного підходу до подання синонімів-фразеологізмів або й просто уникають цієї проблематики [165, с. 64].

Синонімічні можливості фразеологічного складу східнослов'янських мов надзвичайно великі. У передмові до «Словника фразеологічних синонімів» М. П. Коломійця та Є. С. Регушевського наголошується, що українська мова має величезну кількість фразеологізмів, які перебувають у синонімічних зв'язках. Ситуація з українською фразеологічною синонімією нагадує висновки В. П. Жукова, зроблені вченим на матеріалі російської мови, що близько 75% фразеологізмів охоплені явищем синонімії [СФС: 3]. У білоруській мові синонімічні зв'язки пронизують 62% від загальної кількості фразеологізмів (3600 одиниць) [110, с. 83].

Незважаючи на досить велику кількість наукових праць, у яких досліджуються питання фразеологічної специфіки української мови, природа та особливості фразеологічних синонімів поки що вивчені недостатньо. Серед учених досі немає єдиної думки про те, які фраземи можна кваліфікувати як синонімічні. У лінгвістичній науці поняття *фразеологічний синонім* чи *фразеосинонім* трактується мовознавцями по-різному. Більшість фразеологів констатує, що основними ознаками, на підставі яких фраземи слід розглядати як синоніми, є спільність їх значення, однакове категоріальне значення та однакова лексико-семантична валентність. Зокрема, Л. Г. Скрипник вважає, що

фразеологічні синоніми, позначаючи той самий предмет дійсності, виражають те саме поняття, відтіняючи різні його сторони, і при різній внутрішній формі та неоднаковому лексичному складі мають однотипне категорійне значення, однакову семантичну сполучуваність із словами оточення [170, с. 212].

У навчальному посібнику «Фразеологія сучасної української мови» В. Д. Ужченка й Д. В. Ужченка *фразеосиноніми* кваліфікуються як фразеологічні одиниці зі спільним загальним значенням, що співвідносні з однією частиною мови, але відмінні між собою образною основою, компонентним складом і семантико-стилістичними відтінками [184, с. 104]. В іншій монографії В. Д. Ужченко вже з Л. Г. Авксентьєвим послідовніше зосереджуються на *рисах*, притаманних більшості фразеосинонімів, а саме: однорідності моделі, співвіднесеності значення фраземи з відповідною частиною мови, своєрідній синтаксичній сполучуваності [180, с. 57].

Ю. Ф. Прадід розглядає *фразеологічні синоніми* як одиниці, які позначають той самий предмет, явище тощо навколишнього світу, співвідносяться з однією і тією ж частиною мови, збігаються частково (рідше – повністю) за семантичною сполучуваністю, але відрізняються відтінками значень, стилістичною забарвленістю [149].

М. П. Коломієць і Є. С. Регушевський вважають, що *фразеологічні синоніми* – це фразеологічні одиниці, що близькі (чи тотожні) за своїм основним значенням, але відрізняються образною структурою, значеннєвими відтінками, емоційно-експресивним забарвленням або належністю до того чи іншого функціонального стилю. Укладачі зазначають, що такі фразеологічні одиниці звичайно співвідносяться з певним словом загальномовного вживання, виконують однакові з ним синтаксичні функції й утворюють синонімічні ряди, які можуть складатися з двох, трьох, чотирьох і більше фразеологізмів [СФС: 4].

Під *фразеосинонімами* відомий російський фразеолог В. П. Жуков розуміє фразеологізми з близьким значенням, що позначають одне і те саме поняття, як правило, співвідносні з однією й тією самою частиною мови, частково

збігаються або (рідше) мають однакову лексико-фразеологічну сполучуваність, але відрізняються один від одного відтінками значення, стилістичним забарвленням, а іноді тим і іншим одночасно. Вчений зауважує, що найвищою синонімічністю характеризуються фразеологічні звороти, які, збігаючись за значенням, вільно заміщають один одного в будь-якому контексті [67, с. 116].

Нам імпонує визначення фразеологічних синонімів, яке сформулював М. Т. Демський, вважаючи *фразеологічними синонімами* одно- й різноструктурні фраземи, що належать до одного семантико-граматичного класу, мають тотожне (дублети) або спільне значення, характеризуються однаковою або подібною лексико-семантичною валентністю, але різняться або відтінками значень, або стилістичним забарвленням, внутрішньою формою та компонентним складом [52, с. 42].

У теорії східнослов'янської фразеології відомо кілька класифікацій синонімічних фразеологізмів, специфіка яких не завжди враховується укладачами лексикографічних праць. Так, на структурному рівні В. П. Жуков виокремлює т р и типи синонімічних фразеологічних одиниць: *одноструктурні* (однакова схема побудови), *різноструктурні* (різна побудова) та *схожоструктурні* (граматично опорний компонент виражений тією ж самою частиною мови, а всі інші компоненти розташовані у різній послідовності) [68, с. 5].

За нашими спостереженнями, особливості структури українських фразеологізмів не виявляються релевантними при визначенні специфіки синонімічних відношень у межах словникових статей. Переважну більшість фразеологічних синонімів складають *одноструктурні* фразеологічні вислови, побудовані за однаковою моделлю: граматично опорним компонентом є дієслово, яке вживається з іменником у знахідному відмінку. Наприклад: **ребро** – *полама́ти (переломі́ти) ре́бра; полоскота́ти ре́бра; облатáти бо́ки* [ФСУМЗ: 165], **бити** – (завдавати ударів кому-небудь) *частувати кулаками кого, зневажл.; стригти по спині кого, жарт.*; (бити когось різкими короткими ударами) *годувати штурханцями кого, жарт.; нагороджувати*

штовханами кого, *жарт.* [СФС: 14], *ганьбити* – *укривати ганьбою* кого; *закаляти болотом* кого; *виставляти на публіку* кого [СФС: 21], *варіти воду*; *вимотувати душу*; *віти ліни* [СФСУМ: 98], *вікинути (вітрусити) / викидати з голови* кого, *що* [ФСУМ2(І): 91]. Рідше за моделлю дієслово + іменник в орудному відмінку чи іменник у давальному відмінку: *наливатися жаром*; *заливатися кармазіном* [ФСУМ3: 164], (завдавати ударів кому-небудь) *наминати боки* кому, *зневажл.*; *давати духопелів* кому, *жарт.*; (бити по щоці долонею) *давати ляпавців* кому, *жарт.* [СФС: 14], *запаморочити* – (позбавити можливості ясно сприймати дійсність) *запаморочити голову* кому; *затуманити очі* кому [СФС: 51], *картати* – (гостро критикувати) *накручувати хвоста* кому, *зневажл.*; (дуже ганити, лаяти) *надавати прочухана* кому; *милити шию* кому; (виражати в гострій формі незадоволення чиймись вчинками) *давати нагінку* кому; *давати припарки* кому [СФС: 63], *замовляти / замовити зуби* кому; *відводити очі* [ФСУМ3: 65]. Як правило ці фрази мають незамкнену структуру, що організовані за структурою двоскладних речень.

Рідше зафіксовано приклади функціонування фразеосинонімів різноструктурної будови, що характеризуються різним розташуванням структурних компонентів. Наприклад: *не [дуже] густо; [як (мов) і т. д.]] кіт наплакав; котові (коту) на сльози нема (не вистачить); із заячий хвіст; на макове зерно; крапля в морі (в річці)* [СФС: 69], *класті зуби на поліцію; нема чого в рот покласти* [СФСУМ: 232], *[аж] іскри з очей полетіли; аж голова загула* [СФСУМ: 236], *завесті в глухий кут* кого; *заганяти на слизьке* [СФСУМ: 286]. Пор. також вислів з домінантою “обманювати”: *тільки й бачили* кого; *як вода зміла; сліду не лишилося* [ФСУМ3: 9]. А також *давніми часами; у давні давна* [РУФС: 51].

Не так часто лексикографується фразеологічна синонімія за допомогою схожої структурних моделей, напр.: *будувати повітряні (надхмарні) замки; жити в хмарах; ловити жар-птицю* [ФСУМ3: 60], *показати, де раки зимують; показати, де козам роги правлять; всипати по перше число*

[ФСУМ3: 164], *валѣти (клѣйти) дѹрня (дуракá і т. ін.)*; *ганѣти вѣтер по вулицях* [СФСУМ: 184], *лежѣти на смѣртному лѣжѣ*; *стояти однією ногою в могїлі*; *лишѣти свѣт*; *прощѣтися з життѣм* [ФСУМ2(1): 420], *знати, почому фунт лиха*; *узнати, де лихо живе* [УРРУФС3: 54]. Вислів *забивѣти / забїти бáки кому* має такі синоніми *бїтий жак*; *стрїляний горобѣць*; *бїта головá* [ФСУМ2(1): 297].

У теорії фразеологічної синонімії фраземи звичайно співвідносяться з певним словом загальномовного вживання, виконуючи однакові з ним синтаксичні функції, утворюючи синонімічні ряди, які можуть складатися з двох, трьох, чотирьох і більше фразеологізмів. Тому укладачі фразеологічних словників повинні враховувати той факт, що опорне, стрижневе слово, яке найточніше й найповніше виражає значення всього ряду, є його домінантою, а фраземи одного ряду мають бути синонімічними не тільки до домінанти, а й між собою. Крім того, фразеологізми можуть творити власні синонімічні гнізда [67, с. 119].

За нашими спостереженнями, цієї вимоги не завжди послідовно дотримуються деякі укладачі фразеологічних синонімічних словників на матеріалі інших слов'янських мов. Так, у «Словнику фразеологічних синонімів російської мови» (1987) В. П. Жукова, М. І. Сидоренка, В. Т. Шклярова за домінанту визначено *фразеологічну одиницю* і матеріал словника зорієнтовано на лексичну змістову домінанту. Такий же підхід спостерігаємо у «Словнику фразеологічних синонімів російської мови» (1997) О. К. Біріха, В. М. Мокієнка, Л. І. Степанової, де автори наголошують, що лексика й фразеологія мають багато спільного в своїй семантиці, надто на денотативному рівні, та констатують, що вибір принципу співмірності та співвіднесеності фразеологізму зі словом дозволив також значно розширити кількість синонімічних рядів і відповідно фразеологізмів, що стали в словнику об'єктом опису [119, с. 5].

Іншої точки зору дотримується білоруський лексикограф І. Я. Лєпешев. На його думку, домінантою (стрижневим, опорним висловом) синонімічного ряду

треба визнати найуживаніший фразеологізм, який має широку контекстуальну сполучуваність і, що особливо важливо, здатний більш-менш вільно замінювати в контексті інші синонімічні вислови [110, с. 88].

Фразеологічна синонімія значною мірою подібна до *лексичної*. Фразеосиноніми, як і лексичні синоніми, мають близьке значення, хоч і різні семантичні відтінки. Крім того, для дослідників фразем дуже важливо мати на увазі, що фразеологічна синонімія відрізняється від лексичної тим, що має власне значення та форму (оформляється у вигляді сполучення слів), а також має такі ознаки: а) належність переважно до стилістичної синонімії; б) меншу кількість абсолютних синонімів; в) труднощі при визначенні домінанти у фразеологічно-синонімічному ряді; г) у граматичному плані – іменні фразеологізми частіше обмежуються лише предикативною функцією. Фразеологічні синоніми функціонують переважно в одному ряді з лексичними (серед яких один виступає як домінанта), тобто у міжрівневій лексико-фразеологічній синонімії [236: 609].

Варто наголосити, що явище синонімії у фразеології української мови є досить поширеним. За спостереженнями Н. Д. Бабич, у своїй більшості синонімічний ряд утворюють фразеологізми загальнонародні, його можна продовжити діалектними фразеологізмами, напр.: літ. *жити, як сир у маслі* – буков. *жити, як горобчик на коловатниці* або літ. *масло каші не завадить* – буков. *гній ріллі не зашкодить* [12, с. 61–62]. Щодо варіантів фразеологічних одиниць, то їх найбільше виявляється при зіставленні шару діалектної фразеології із шаром загальнонародної [12, с. 61–62].

Якщо специфіка фразеологічної синонімії в українському мовознавстві перебувала в центрі уваги дослідників досить часто, то питання фіксації фразеосинонімів в українській фразеографії розглядалися тільки частково у деяких наукових працях. Тому на нагальній потребі створення словника фразеологічних синонімів української мови на початку 80-х років ХХ ст. неодноразово наголошувала Л. Г. Скрипник, стверджуючи, що для україністики, яка має певні успіхи у дослідженні лексичної синонімії,

зосередження уваги на синонімічних взаєминах саме між фразеологізмами на сучасному етапі здається цілком виправданим. Одна із складностей, на яку натрапляє дослідник фразеологічної синонімії української мови, – відсутність спеціальних словників, де були б відповідним чином систематизовані фразеологічні синонімічні скарби [170, с. 212].

Першим спеціалізованим українським словником, в якому по-науковому лексикографуються синонімічні відношення у фразеологічній системі мови став «Словник фразеологічних синонімів» (СФС) М. П. Коломійця та Є. С. Регушевського (1988). Реєстр словника містить більше 300 синонімічних рядів, що охоплюють 2000 фразеологічних одиниць, дібраних з творів українських письменників. Автори подають семантичні відтінки, емоційно-експресивне забарвлення, стилістичне використання фразеологізмів. Дуже важливим елементом структури цього словника став розширений лексикографічний опис фразеологізмів і їх синонімів з переконливою базою ілюстративного матеріалу. Наприклад: **засоромитися** – (почервоніти від сорому) *спекти рака (раків); сором залив обличчя (лице) ч и є*; (страждати від докорів совісті) *сором (виїдає, їсть) виїсть очі ко му; готовий (ладний, здатний і т. ін.) в (крізь) землю провалитися (пропасти) [із сорому (стида, стиду)]*. – *Дехто спік рака від тих гірких Грицькових докорів, а більше не додали ніякої ваги його речам* (Панас Мирний, 142) [СФС: 53] або **хвилюватися** – (від глибокого зворушення, душевного переживання) *захоплює (перехоплює) дух (подих) у кого, кому; запирає (затискує) дух (подих, дихання) [у грудях] кому, у кого*; (від несподіваного переляку, очікування чогось невідомого) *обливатися (холодним) потом; мороз іде (ішов, заходить, проходив і т. ін.) кому, у кого та інші*. – *Товаришам перехопило дух* (Гончар, 152) [СФС: 133].

Відповідно до обґрунтованої наукової теорії укладачі аналізованого «Словника фразеологічних синонімів» в один синонімічний ряд об'єднують тільки тотожні або близькі за значенням фразеологізми, співвідносні семантично й функціонально з однією і тією ж частиною мови. Наприклад:

фразеологізми *бути (побувати) в бувальцях; узнати (пізнати, скуштувати) почому (почім) ківш лиха; пройти і мідні труби і чортові зуби; бути на коні [бути] і під конем; пройти Крим і Рим [і мідні труби]; пройти (перейти) крізь сито й решето* [СФС: 11] мають процесуальне значення “багато всього зазнати”, співвідносяться з дієсловами і утворюють один синонімічний ряд. Фразеологізми *стріляна птиця; стріляний (обстріляний) птах; стріляний (старий) горобець; стріляний вовк; бита голова; битий жак* [СФС: 38] мають значення предметності, співвідносяться з іменниками, а тому й утворюють самостійний синонімічний ряд із домінантою-іменником. Таке трактування синонімічності фразем, на нашу думку, є цілком обґрунтованим, що дає змогу укладачам співвідносити фразеологізми з двома самостійними синонімічними рядами з дієслівним і іменниковим значенням, підтверджуючи однотипність їх граматичної структури.

Зазначимо, що М. П. Коломієць та Є. С. Регушевський подають словникові статті за алфавітом домінант, що дозволило близькі за значенням фразеологізми об’єднати в окремий синонімічний ряд. Якщо ж реєстрове слово служить домінантою для кількох синонімічних рядів, такі ряди подаються в одній словниковій статті як підгрупи, наприклад: **говорити**. 1. (усно повідомляти щонебудь) *вести мову (річ); (починати говорити) здійсмати річ; заводити мову; (продовжувати говорити) вести далі*. 2. (говорити невиразно, нерозбірливо, мимрити) *ковтати (жувати) слова; (гугнявити) балакати в ніс*. 3. (говорити щось незначне, несерйозне, пусте) *теревені правити*. Всього автори подають 15 підгруп [СФС: 23]. Стаття з реєстровим словом-домінантою **дивитися** має 5 підгруп [СФС: 33], а з домінантою **стежити** – 2 підгрупи [СФС: 120]. Кожна підгрупа оформлюється з абзаца, з порядковим номером замість домінанти, з поясненням відтінків значення, яке подається у круглих дужках після цифр, з переліком синонімів і цитат-ілюстрацій.

У зв’язку з тим, що синонімічні відношення між фразеологічними одиницями ускладнено змістовими відмінностями між фразеологізмами та ієрархічними зв’язками домінанти і одиниць синонімічного ряду, автори

«Словника фразеологічних синонімів» стверджують, що неможливо або дуже важко знайти такий зворот, який би в найзагальніших рисах виражав поняття, спільне для всіх членів синонімічного ряду, і виступав би опорним, заголовним виразом ряду – його домінантою [СФС: 4]. Тому укладачі у ролі домінанти синонімічного ряду використовують лексему, рідше – вільне словосполучення й тільки в деяких випадках – фразеологічну одиницю. Наприклад, синонімічний ряд з домінантою-лексемою **безвихідь** – (про почуття безсилля, безнадії, відчаю) включає такі фразеологічні вислови: *хоч з мосту та в воду; хоч вовком вий; хоч кричи [караул (пробі)]; хоч сядь та й плач; хоч головою об стіну бийся; хоч вішайся; хоч укороти собі віку; хоч у яму (домовину, могилу) лягай* [СФС: 12]. Синонімічний ряд з домінантою-вільним словосполученням: **далекий родич** – (перев. про дуже віддалену або сумнівну спорідненість): *родич у десятому (восьмому, сьомому) коліні; через дорогу (вулицю) навприсядки, жарт., ірон.; коваль бабі рідний швець, жарт.; на одному сонці онучі сушили, зневажл.; нашим воротам двоюрідний сарай, жарт., ірон., його мама і моя мама у одній воді хустки прали, жарт.* [СФС: 31] та ін.

Підтвердженням вищесказаного є також синонімічний ряд, домінантою якого є фразеологічна одиниця: **довести до смерті – віку вкоротити (збавити) кому; звести (згубити) з (зі) світу кого; звести (загнати) в могилу (в домовину, в землю, на той світ, діал. в гріб) кого** [СФС: 36], **наробити крику** “почати кричати, лементувати”– **здійняти (зчинити, підняти) галас; підняти (зчинити) гвалт; підняти галас та гвалт; збити (здійняти, зчинити) бучу; закрутити веремію; зчинити шарварок; зчинити хай, рідко, зневажл.** [СФС: 73] та інші.

Варто відзначити, що як до виходу спеціалізованого синонімічного словника, так і після нього українськими фразеографами проводилася й проводиться наполеглива копітка робота по відображенню синонімічних відношень у тлумачних та перекладних працях. Враховуючи специфіку поставлених перед лексикографами завдань, укладачі фразеологічних словників

почали фіксувати синонімічні явища як у реєстрах авторських словників, так і в академічних фразеологічних словниках.

Так, однакові за змістом вислови, що відрізняються компонентами-синонімами (чи компонентами однієї тематичної групи), автор «Фразеологічного словника» (ФС) Н. О. Батюк (1966) об'єднує в одну статтю. Наприклад, *бра́ти за чі́сту моне́ту, прийма́ти за чі́сту моне́ту – бра́ти (прийма́ти) за чі́сту моне́ту* [ФС: 37], *дава́тися визна́кі, дава́тися у по́мку, дава́тися у тя́мки – дава́тися визна́кі (у по́мку, у тя́мку, у тя́мкі)* [ФС: 37], *і́з шку́ри вила́зити, і́з шку́ри лі́зти, і́з шку́ри пну́тися – і́з шку́ри вила́зити (лі́зти, пну́тися)* [ФС: 69] та інші. При різних початкових компонентах кожний з таких фразеологізмів міститься на своєму алфавітному місці з відповідним посиланням на вислів, до якого дається пояснення: *кази́тися з жи́ру див. дурі́ти з жи́ру* [ФС: 70], *піти́ на дно див. іти на дно* [ФС: 140], *тре́ба і честь зна́ти див. порá і честь зна́ти* [ФС: 180] та ін. А також показати фразеологізми, які відрізняються від уже наведених одним компонентом: *голуба́ кров і блакі́тна кров* [ФС: 32], *го́рищик розбі́ти і глек розбі́ти* [ФС: 33], *мотузкі́ сукáти і вірьо́вки сукáти* [ФС: 96], *спуска́ти шку́ру і шку́ру дра́ти* [ФС: 171] або і порядком, і компонентом: *дава́ти пе́рцю і пе́рцю дава́ти* [ФС: 37], *ню́хом чу́ти і но́сом зна́ти* [ФС: 122], *як не перед добро́м і як перед погі́беллю* [ФС: 228].

Автор тлумачного «Словника українських ідіом» (СУІ) Г. М. Удовиченко (1968) фіксує випадки, коли в окремих фраземах один із компонентів може мати один або кілька синонімів. З двох синонімічних слів у дужки береться те, яке рідше вживається, напр.: *горба́того моги́ла ви́править (спра́вить)* [СУІ: 78], *до сьо́мого (десятого) по́ту* [СУІ: 104], *кі́сла мі́на (ві́раз)* [СУІ: 167], *прийти́ в се́бе (до пам'я́ті)* [СУІ: 314] тощо. Як слушно підкреслювала Є. Д. Чак, великі резерви таїть у собі відбита у словнику широка синоніміка порівняльних сполучників в українській мові, наприклад: *на́че вко́паний* [СУІ: 226], *ненáче вко́паний стоїть* [СУІ: 243], *як вко́паний* [СУІ: 398] [193, с. 85] та ін.

За умов синонімічності всіх компонентів звороту стаття розробляється так: фразеологізм дається в реєстрі з найуживанішим синонімом із відповідною лексикографічною розробкою й ілюстраціями. З нового рядка дається позначка *Пор.*, після чого подається ця фразема з іншими синонімами в такій послідовності – від більш до менш уживаних, наприклад:

Голова́ замакі́трилася у ко́го, в ро́лі прис. – про стан недомагання, розгубленості, приголомшеності (від перевантаження справами, турботами і т. п.). – *Були в мене друзі в Скрипалівській школі, була щира душа – Ящірочка, але, на свій сором, я забув про них. ...Голова замакітрилась, для мене весь світ, усе життя – Ярина...* (Ю. Збанацький).

Пор.: 1. *Голова́ кру́гом хóдить*. – *Одного разу цілий такий (холодний) день я перебула надворі. Увечері щось мене тре, мне, руки і ноги судомить, усю докучи зводить, а голова так кругом і ходить* (Панас Мирний).

2. *Голова́ пішла́ кру́гом (о́бертом)*. – *В кухні пахло такими приємними пахощами, що в Калитки голова пішла обертом* (В. Земляк).

3. *Голова́ йшла́ о́бертом* ко́му. – *Голова співакові вже йшла обертом. І він вище та вище залітав у своєму надпориві на височенній хвилі пісні...* (О. Ільченко) [СУІ: 74].

Однією з перших спроб системної фіксації синонімії у фразеологічних словниках другої половини ХХ ст. став двотомний «**Фразеологічний словник української мови**» (ФСУМ1) Г. М. Удовиченка (1984), де автор подає у словникових статтях випадки фразеологічної синонімії з урахуванням варіантності фраземи, наприклад: **зачіпати, зачепити за живе** ко́го, в ро́лі прис. “глибоко хвилювати, торкатися почуття власної гідності”. *Пор.* 1. *Дійняти до живого*. 2. *До живого доймати*. 3. *Доїсти до живого*. 4. *До кістки проймає*. 5. *Допекти до живого*. 6. *До самого серця добрати*. 7. *За живе зачепити*. 8. *Зачепити болюче місце*. 9. *Наче голкою шпигнути* [ФСУМ1(І): 208].

Якщо заголовний фразеологізм має кілька значень, Г. М. Удовиченко подає синонімічні варіанти фразеологізмів до кожного з цих значень, напр.: **до**

пуття доводити, довести *що*, в ролі прис. – І. дати лад (яким-небудь справам, речам тощо). Пор. 1. *Довести до пуття*. 2. *Довести до розуму*. 3. *До ума довести*. II. виростити, дати освіту. Пор. 1. *Довести до ума*. 2. *До розуму доводити, довести* [ФСУМ1(І): 176)].

Варіантні і синонімічні фразеологізми подаються біля основного, тобто найпродуктивнішого в мові фразеологізму за алфавітом, після ремарки *Пор.*, наприклад, заголовний, опорний фразеологізм **без сьомої клéпки** має ще 17 фразем, у яких з різною повторною відображено його семантичну структуру: *без царя в голові́; бо́са голова́; виска́кували клéпки; десято́ї клéпки не виста́чає; десято́ї клéпки не ма́ти; десяту клéпку загуби́в; із-за угла́ мішко́м приби́тий; клéпки позбу́тися; клéпки розсо́хлись; мішко́м приби́тий; не всі до́ма; не всі клéпки в голові́; не ма́ти дев'ято́ї клéпки; нема́ царя́ в голові́; пови́літали клéпки* [ФСУМ1(І): 44].

Якщо ж варіантів або синонімів більше одного, то з абзацу нового рядка подаються наступні фразеологізми з ілюстраціями:

Давати, да́ти лад кому – чому, в ролі прис. – доглядати, справлятися з ким-, чим-небудь. – О к с а н а. Трактор знову попсувався. Возилася з ним цілу ніч, а дати йому лад сама не можу (Мороз).

Пор.: 1. *Довесті́ до ла́ду*. – Горпина молодого повдовіла, а за хворістю не мала спромоги довести до ладу й те господарство, яке залишив їй чоловік-п'яниця (Яновський).

2. *Лад да́ти*. – Діти малі, треба їм лад дати (Коцюбинський) [ФСУМ1(І): 155]. А також:

Ді́бки ставати, ста́ти проти кого, в ролі прис. – затятися, завередувати, виявити непокору, зробити наперекір кому-, чому-небудь. – А ходім-но, – продовжую, – на леваду, накосимо трохи трави для Косованої рябухи. Завжди мене слухався Олекса, а тут дибки став: – Хай собі інших друзів шукає... (Муратов).

Пор.: 1. *Вста́ти ді́бки*. – ...Навіщо ждять, щоб хтось мене Почав критикувати? Я краще встану гнівно сам Супроти дибки (С. Олійник).

2. *Го́пки ста́ти.* – *Нарешті він [дідусь] заговорив: – ...Проти всього народу гопки не станеш* (Збанацький).

3. *Става́ти, ста́ти го́пки.* – *Як дикі, гривасті коні, виблискуючи спинами, здіймалися крижини. Вони ставали гопки* (Кравченко) [ФСУМ1(I): 164].

Проти такого “усуспільнення” фразеологічного матеріалу в рецензії на словник критично відізвався М. Мокієнко, оскільки воно спричинює “стирання семантичної відмінності” між об’єднуваними ФО [121, с. 67]. Однак водночас таке розташування є дуже актуальною і сміливою спробою продемонструвати семантичні зв’язки в української фразеології, пов’язати їх воєдино саме системою смислу [121, с. 67].

Через кілька років після виходу у світ «Словника фразеологічних синонімів» було опубліковано великий академічний двотомний «**Фразеологічний словник української мови**» (1993) (ФСУМ2), у якому автори до структури фраземної словникової статті вносять синоніми, іноді наводячи синонімічні ряди, наприклад: **Біс:** *біс злизав* кого. Хто-небудь безслідно пропав, зник, кудись дівся. – *Сомка твого вже біс ізлизав – не бійсь, не викрутиться з запорозьких лап!* (П. Куліш). Синоніми: *і слід захолюнув; і сліду не лишилося* (в 2 знач.); *тільки й бачили* [ФСУМ2(I): 30], **Нерви:** *нерви здають / здали* чиї, у кого. Хто-небудь починає втрачати спокій, рівновагу, хвилюється, непокоїться. – *Вперше за багато днів нерви здали у самого спокійного Марка Грицишина* (Рибак). Синонім: *терпець уривається* [ФСУМ2(II): 547].

Синоніми та антоніми до фразеологізму наводяться з абзацу, коли вони стосуються всіх значень багатозначного фразеологізму, і без абзацу, коли відносяться лише до одного із значень фразеологічної одиниці. Зразок словникової статті:

Хма́ра хма́рою. 1. Дуже багато, надзвичайно велика кількість. – *Коли сказати, що підвід двадцять їх тут було, ...більш: хмара хмарою* (Кв.-Осн.).

С и н о н і м: *як ма́ку*.

2. Хто-небудь дуже сумний, похмурий, невеселий. – *Гляну на Чайчиху – хмара хмарою!* (Вовчок). С и н о н і м и: *як хма́ра; як у во́ду опу́щений; як у воді́ намóчений* [ФСУМ2(II): 927].

Констатуючи непослідовність фіксації синонімічних відношень у цьому словнику, все ж варто відзначити комплексний підхід до одночасного лексикографування синонімії і полісемії, коли в деяких словникових статтях подаються близькі за значенням синоніми до одного із основних значень багатозначного фразеологізму, наприклад: *на [всі] чоті́ри бокі́ (сто́рони)*.

2. Уживається, коли проганяють або відпускають з невдоволенням. С и н о н і м: *до бі́са* [ФСУМ2(I): 44], *морóз дерé по шку́рі кого* до другого значення цього вислову “кому-небудь стає неприємно, моторошно, страшно і т. ін.” укладачі подають синонім *мурáшки бі́гають по спі́ні* [ФСУМ2(I): 507], *дава́ти / да́ти прочухáнки (прочухáна)* кому і без додатка. 2. Громити, розправлятися з кимось. С и н о н і м и: *дава́ти дрозда́; дава́ти ду́ху; дава́ти пéрцю*. 3. Гостро критикувати, лаяти. С и н о н і м и: *всі́пати пéрцю; дава́ти нагі́нку; дава́ти чорті́в; да́ти берéзової ка́ші* [ФСУМ2(I): 210].

Певну системність подання фразеологічної синонімічності спостерігаємо у «Фразеологічному словнику української мови» (ФСУМ3) В. Д. Ужченка та Д. В. Ужченка (1998), де у кінці словникових статей після ілюстративного матеріалу фіксуються близькі за значеннями фразеологізми, що дозволяє авторам врахувати відтінки смислової структури реєстрового слова та при потребі замінити його близьким за значенням синонімом. Наприклад: *відкривáти / відкрі́ти Аме́рику*, ірон. Оголошувати про те, що всім давно відоме. – *Про це говорить увесь завод, – посміхаюсь гірко я. – Теж мені відкрив Америку* (П. Загребельний.). С и н о н і м: *знахо́дити соку́ру під ла́вою* [ФСУМ3: 7], *ва́лом валі́ти / повалі́ти*. Іти чи їхати у великій кількості (про людей). – *Треба, щоб народ валом повалив до нашої кринички з образами, з*

корогвами, з хрестами (М. Стельмах.). С и н о н і м и: *плáвом пливті́; хма́рою сýнути* [ФСУМЗ: 14] та ін.

Фразеологічні синоніми й антоніми допомагають виявити системні зв'язки реєстрового вислову, заглибитися в його смислову структуру, уявити внутрішню форму виразу та за необхідності замінити його близьким за значенням синонімом або відтінити фразеологічним антонімом, напр.: *áкці́ї па́дають чи́ї* “шанси на успіх зменшуються”. А н т о н і м: *áкці́ї підві́щуються* [ФСУМЗ: 7], *за три́дев'ять зе́мель* “дуже далеко”. С и н о н і м и: *за далéкими моря́ми; за висóкими гора́ми; на краю́ сві́ту*. А н т о н і м и: *під но́сом; не за гора́ми* [ФСУМЗ: 61], *як у Бо́га за двері́ма* “безпечно, безтурботно, привільно”. С и н о н і м и: *як у Христá за пазухо́ю; як у ба́тька за па́зухою*. А н т о н і м: *як горóх при дорóзі* [ФСУМЗ: 12], *як варéник у ма́слі*, перев. з сл. *жі́ти, бу́ти* “дуже добре, безтурботно”. С и н о н і м и: *як сир у ма́слі; як бобéр у са́лі* [ФСУМЗ: 14] та ін.

Незважаючи на твердження, що основним завданням одномовного «Сучасного фразеологічного словника української мови» (СФСУМ) (2011), його автори – А. П. Ярещенко, В. І. Бездітко, О. В. Козир, Н. Г. Немировська вважають подання загальноновживаної фразеології сучасної української мови, можна відзначати ще один важливий позитив цієї праці – фіксацію синонімічних відношень у межах певної домінантної фраземи. Переконливими прикладами є словникові статті: *ні пари з вуст*. Не розголошувати ніякої інформації, мовчати. – *І раптом на початку березня його випустили... Під розписку: нікому ні пари з вуст, що з ним було* (Василь Захарченко, 156). Синоніми: *води в рот набрати* [СФСУМ: 109]; *давати / дати прикурити кому*. Розправлятися з ким-небудь. – *Таж тут загін Васо Шаурі давав фашистам “прикурить”* (Дмитро Білоус, 197). Синоніми: *давати жару; витерти ворсу; дати прочуханки* [СФСУМ: 161]; *хоч залийся*. Занадто багато. – *І часу того – хоч залийся!* (Ірина Жиленко, 21). Синоніми: *хоч греблю гати* [СФСУМ: 217] та ін.

По-різному ставилися до потреби відображення синонімічних відношень автори перекладних фразеологічних словників. Так, у «Російсько-українському фразеологічному словнику» (РУФС) І. О. Виргана, М. М. Пилинської (1959–1971) українська частина словника багата синонімічними відповідниками, які фіксують явища граматичної і лексичної варіації у сфері фразеології, надаючи можливість користувачеві побачити розмаїття синонімічних скарбів української мови. Пор., наприклад, російський вислів *ни кола ни двора* [РУФС: 189], який має 12 українських відповідників; російське *нести, понести ерунду (вздор, дичь, глупости)* [РУФС: 196] – 14 українських синонімів і приблизно стільки ж варіантів. Для перекладу вигукowego звороту *вот тебе (те) [и] на!* [РУФС: 23] у цьому словнику запропоновано 9 українських еквівалентів; вислів *а ларчик просто открывался* [РУФС: 15] відтворюється трьома відповідниками.

У свій час про специфіку передавання в цьому перекладному словнику синонімічних фразеологічних відповідників говорила Л. Г. Скрипник, наголошуючи, що найдоцільніше в перекладних фразеологічних словниках передавати російські фразеологізми еквівалентними українськими словами лише тоді, коли українська мова не має відповідних фразеологізмів [167, с. 62].

У двотомному «Німецько-українському фразеологічному словнику» (НУФС) В. І. Гаврися, О. П. Пророченко (1981), в реєстрі якого є понад 30000 фразеологічних одиниць, розміщених у словнику за алфавітно-гніздовим принципом, після вокабули (реєстрової одиниці) стоїть перша з фразеологічних одиниць цього гнізда з відповідним номером. До синонімічних фразеологізмів автори подають ремарку *тж. – також*, напр.: **Baum**: 275. *wie der Baum, so die Frucht* (*тж. ein fauler Baum bringt arge Fruchte; an der Frucht erkennt man den Baum*) *присл.* яка яблунька, такі й яблука; яке коріння, таке й насіння; *див. тж.* А-281, G-112[НУФС(І): 79].

Більше того, самі укладачі вважають цей словник одним із зразків словника фразеологічних синонімів сучасної німецької мови і намагаються подати якомога більше членів кожного синонімічного ряду [НУФС(І): 7]. Про

це свідчить більшість словникових статей, зокрема із такими синонімічними рядами: 519-520. **der Alp reitet** “кошмари гнітять *кого-н.*, не дають спокою *кому-н.*” [НУФС(I): 27]; 523. **plagen die Alpträume** “кошмари не дають спокою *кому-н.*, гнітять *кого-н.*” [НУФС (I): 27]; 78. **der Mahr reitet** “кошмари не дають спокою *кому-н.*, гнітять *кого-н.*”; *див. тж.* А-519, 523 [НУФС(II): 39]. Синонімічні вислови одного гнізда групуються в одну словникову статтю, центром якої є перший за алфавітом, частіше вживаний або стилістично нейтральний вислів. Приклад словникової статті:

Kirche: 443. **die Kirche im Dorf lassen** *розм.* “відмовитися від нереального задуму; не гарячитися даремно”. *Ein Schiff ... kann man doch nicht als Kriegshilfe bezeichnen, Mann. Laßt doch die Kirche im Dorf.* (W. Friederich).

444. **mit der Kirche ums Dorf laufen (або fahren)** (*тж. die Kirche ums Dorf tragen*) *розм.* “робити великий гак”. *Die Herrenstraße sind Sie gekommen? Dann sind Sie mit der Kirche ums Dorf gefahren. Es gibt einen vier kürzeren. Weg.* (W. Friederich) [НУФС(I): 381].

У перекладному «Українсько-російському і російсько-українському фразеологічному словнику» (УРРУФС1) І. С. Олійника та М. М. Сидоренка (1971) багатство фразеологічних синонімів передається за допомогою їх перерахування у структурі однієї словникової статті. Наприклад: *було та загуло, було та за водою (за вітром) пішло, було та сплило (реже спило), було діло та полетіло и дїлом догорі пішло было да сплыло; было да былём поросло* [УРРУФС1: 19], супроводжують українські і російські фразеологізми вказівкою на їх типові фразове оточення: *з’їсти (проїсти, стёрти) зуби на чому, в чому и собаку з’їсти на чому, в чому съестъ (проестъ) зúбы на чём; съестъ собаку на чём, в чём* [УРРУФС1: 61] та ін.

Та все ж укладачі самі відзначають непослідовність розмежування варіантів фразеологізмів та фразеологічних синонімів у цьому словнику, зауважуючи, що відображено не всі випадки, коли фразеологічні звороти мають два або кілька варіантів, тотожних за своїм значенням і близьких або зовсім різних за своїм складом [УРРУФС1: 7]. Це призводить до того, що при

наявності спільних змістових елементів у фразеологізмах автори вважають синонімічними не завжди співвідносні словосполучення. Наприклад: фразеологізми *витрушувати кишéні* і *бíти по кишéні* мають один переклад “*б'ить по карману*” [УРРУФС1: 26; 188].

Водночас треба відзначити різну кількість фразеологізмів на позначення певних синонімічних відношень у різних словникових статтях словника. Про це говорить Н. А. Москаленко, коли відзначає, що, незважаючи на великий синонімічний ряд деяких українських фразеологізмів, пор.: *горба́того моги́ла ви́править, лихо́го спра́вить за́ступ та лопáта, пі́зно старо́го котá вчи́ти го́пки, щербáтого горшкá ніко́ли не попра́виш и криво́го де́рева не ви́правиш* – *горба́того моги́ла испра́вит* [УРРУФС1: 35], *вели́к бакла́н, да е́сть изъя́н* – *вели́кий дуб, та дуплі́стий* [УРРУФС1: 195] не зафіксовано у словнику ще такі відповідники, як: *велика головешка, та розуму мало; виріс до неба, а дурний як треба* [129, с. 93], *спустя́ рукава́* – *абія́к; спусті́вши рука́ва* [УРРУФС1: 325] (але немає *стук-грюк, аби з рук* [129, с. 93] і т. ін. Синонімічні російські фразеологізми-відповідники з вузьким значенням або спеціальним колом уживання супроводжуються додатковим поясненням у дужках з ремаркою *ещё*. Наприклад: *жи́ти розкошу́ючи и жи́ти, го́ре (лі́хо) покоті́вши* – *жить припева́ючи; жить на широ́кую но́гу; как сыр в ма́сле ката́ться; (о беспечной жизни – ещё) жить в своё удово́льствие* [УРРУФС1: 49], *б'ить (ударя́ть, уда́рять) чело́м ко́му устар.* – *бíти (удáрити, да́ти, відда́ти, дава́ти, віддава́ти) чолóм ко́му; (почтительно проси́ть – ещё) просі́ти (проха́ти) ла́ски (мі́лості) в ко́го* [УРРУФС1: 188].

У виданому через двадцять років «Українсько-російському і російсько-українському фразеологічному тлумачному словнику» (УРРУФТС) І. С. Олійник, М. М. Сидоренко (1991) ґрунтовніше підійшли до проблеми лексикографування синонімічності фразем, про що свідчать випадки, коли до однієї фразеологічної одиниці подаються кілька синонімів-відповідників іншою мовою. Пор.: *за ко́мір не ка́пає ко́му і за спі́ну (за ши́ю) не ллє́ ко́му. – не ка́плет; свє́рху не ка́плет* над ке́м [УРРУФТС: 52], *на бе́дного Мака́ра*

все шійшки ва́ляться *и* все шійшки ва́ляться на ко́го. – на бі́дного Мака́ра всі шійшки ле́ять; бі́дному все ві́тер в о́чі; на похі́ле де́рево й ко́зи скáчуть (плігають); пі́шого со́кола і воро́ни б'ють; бі́дному Са́вці нема́ до́лі ні на печі́, ні на ла́вці [на печі́ пéчуть, а на ла́вці сі́чуть]; на убо́гого всю́ди ка́нає [УРРУФТС: 296].

К. Т. Баранцев, який започаткував укладання перекладних двомовних фразеологічних словників в Україні, у третьому виданні однотомного «**Англо-українського фразеологічного словника**» (АУФС2) (2005) також врахував системність фразеологічної синонімії, подаючи синонімічні вислови в одній словниковій статті, стрижнем якої є перший за алфавітом або частіше вживаний чи стилістично нейтральний вислів. Тут же подається і можливий переклад синонімічних відповідників. Наприклад: **at one's tail** (тж. **at the tail of one; close on one's tail**) “слідом, по слідах, наступаючи на п'яти” [АУФС2: 51], або у полісемічному виразі **be badly off, to** 1. *бути в скрутних, прикрих обставинах, в біді* (тж. **to be behind a cloud; to be in a jam**); 2. *терпіти нестатки*; див. тж. **B-1824** [АУФС2: 80]. У цьому виданні укладач використовує для відокремлення синонімічної групи квадратні дужки та спеціальну позначку *тж.* – також. Див. зразки словникових статей:

be on one's neck, to [тж. **to have one on one's neck**] *нападати на когось, лаяти когось; всипати перцю комусь* [АУФС2: 109];

close one's ear (або **ears**) **to**, [тж. **to turn a deaf ear to; to shut one's ears to; to stop** (або **seal**) **one's ears**] *не слухати, не звертати уваги, пускати щось повз вуха, бути глухим до чогось, ігнорувати*; див. тж. **B-633**; **I amn't shutting my ears to what we heard** (A. Maltz) [АУФС2: 219];

not a penny [тж. **not a rap; not a shot in the locker; not a penny** (або **a sixpence**) **to bless oneself with**; прострч. **not a sixpence to scratch with**] *без грошей = ні гроша, ні копійки за душею*; [гар спочатку означало фальшиву монету вартістю у півпенні, яка була в обігу в Ірландії у 1721–1737 рр.]; див. тж. **W-1097** [АУФС2: 698].

Очевидно, з таких вимог до укладання словника, автор зазначає, що ця лексикографічна праця практично може бути словником фразеологічних синонімів сучасної англійської мови [АУФС2: 9].

Автор перекладного **«Українсько-болгарського фразеологічного словника»** (УБФС) (2011) після тлумачення фразеологічних зворотів подає синоніми та антоніми (за їх наявності), за якими наводяться болгарські еквіваленти. Наприклад: *падати/впасти на коліна (навколішки, ниць) перед ким* 1. Принижуючись, просити про щось у кого-небудь. С и н о н і м: **валятися в ногах**. 4. Виявляти кому-небудь велику шану. С и н о н і м и: **падати в ноги; падати до стіп; падам/падна на колене перед якого** [УБФС: 145] або С и н о н і м и: **копійки нема за душею; порóжня кишéня; вітер у кишéнях свистіть**. А н т о н і м и: **набітий гаманéць; пóвна кишéня. Нямам пукната парà (пукнат грош, нїто сантїм)** [УБФС: 38].

На окрему увагу заслуговує перекладний **«Практичний англо-український словник фразеологічних синонімів»** (ПАУСФС), авторами-укладачами якого є Т. А. Береза, Л. М. Коцюк, О. С. Кулинський (2011). Реєстр цього словника містить близько 19000 фразеологічних одиниць, упорядкованих у формі синонімічних рядів. Усі фразеологічні одиниці розміщено в ста дев'яносто трьох статтях, які співвідносяться з окремими широкоживаними концептами: *мир, війна, працьовитість, лінощі, дружба, ворожнеча, щастя, невезіння, швидкість, повільність* та іншими. Для зручності користування словником автори поміщають як додаток показник головних гасел та концептів з врахуванням українського і англійського алфавітів. Словникові статті розміщуються в алфавітному порядку, відповідно до головного гасла.

У межах літери словникова стаття отримує свій порядковий номер, яким починається. Далі подається головне гасло (англійською та українською мовами). Головні гасла відображають суть включених до словника концептів і подаються у формі крилатих висловів (*Троянський кінь, Ахіллесова п'ята, два Аякси*), широковідомі імена літературних героїв (*Дон Кіхот, Біле Ікло*),

назви популярних книжок та кінострічок (*Мовчання ягнят, Острів скарбів*), а також популярні вислови, що широко використовуються у повсякденному мовленні (*Гола правда, Яблуко розбрату*). Головне гасло завжди є іменниковим фразеологічним словосполученням, що подається у формі однини, або множини. Визначення головного гасла подано обома мовами. Після нього в круглих дужках відбито синонімічний ряд іменників, які визнають його та співвідносять його з концептом, до якого воно відноситься. Далі подається концепт, фразеологічні синоніми різної синтаксичної структури. Приклад словникової статті:

III office (*bale; damage; detriment; detrimental; disservice; disutility; endamage; evit; grievance; harm; harmfulness; hurt; ill; impairment; injury; lesion; mischief; prejudice; scathe; spoil; wrong*) – **Ведмежа послуга** (*біда; втрати; збитки; пошкодження; шкода*) і т. д. Синонімічні іменникові словосполучення: *невдала послуга*. Verb-type synonyms: *do a lot harm || do a number on || do an ill turn || do harm || do much of harm || do somebody a bad turn || shoot in the eye*.

Синонімічні дієслівні словосполучення: *ведмежу прислугу робити || заподіяти шкоду || зробити ведмежу послугу || спричинити неприємності* [ПАУСФС: 128].

Поява у світ цього словника є першою спробою лексикографів подати зіставну картину іншомовно-української фразеологічної синонімії, що започаткувало серію мовно-зіставних фразеографічних праць, зорієнтованих на встановлення специфіки фразеологічної синонімії української й інших мов індоєвропейської сім'ї.

У тих випадках, коли фразеологічні порівняння виражають спільну семантику, автор «**Німецько-український фразеологічний словник (усталені порівняння)**» (НУФСУП) (2005) К. І. Мізін біля кожного з них відбиває відповідники синонімічного ряду, наприклад: *frieren wie ein Affe S.a.: Dorfschullehrer, Hund, Schneekönig, Schneider, Zauberer* – *дуже мерзнути, ~ змерз як руда миша* [НУФСУП: 36]; фразеологізми-полісеми подаються, при

можливості, з указуванням синонімічного ряду до кожного значення. Для того, щоб підібрати відповідний український еквівалент, користувачеві потрібно проглянути усі одиниці певного синонімічного ряду, уникаючи одноманітності, автор прагнув віднайти для кожного фразеологічного порівняння того чи іншого ряду свій (повний/неповний) еквівалент. Наприклад, *schlafen wie ein Bär* ~ спати без задніх ніг, спати як після маківки; *schlafen wie ein Dachs* ~ спати як бабак [НУФСУП: 89].

Варто відзначити також специфіку лексикографування фразеологічної синонімії у «Словнику фразеологічних антонімів української мови» (СФАУМ) В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз, який вийшов у 2008 р. У цьому словнику, основним завданням якого є виявлення випадків фразеологічної антонімії української мови, синонімічні відношення дуже часто фіксуються в усіх випадках антонімічних відповідників, іноді подаючи синонімічний ряд з ілюстративним матеріалом. Зразок такої статті:

ДЕРЖАТИ ХВІСТ БУБЛИКОМ // ОПУСТИТИ КРИЛА

зберігати почуття оптимізму	втрачати почуття оптимізму
<i>бити лихом об землю</i>	<i>опустити вуха</i>
<i>підвестися духом</i>	<i>занепадати духом</i>
<i>тримати хвіст трубою</i>	<i>опустити руки</i>
<i>Головне, Романе, держи хвоста бубликом! – міцно потиснув руку і подався з подвір'я Шмалія (М. Стельмах)</i>	<i>А ти був крила опустив: не журися, козаче, отаманом будеш.</i>
	(Ю. Збанацький) [СФАУМ: 95].

Кожному із наведених вище синонімів присвячена окрема словникова стаття, а фразеологізми, що були у реєстрі наведеної статті і засвідчували фразеологічну опозицію, переходять до групи синонімів. Наприклад:

БИТИ/УДАРИТИ ЛИХОМ ОБ ЗЕМЛЮ // ОПУСКАТИ ВУХА

“зберігати почуття оптимізму”	“втрачати почуття оптимізму”
<i>держати хвіст бубликом</i>	<i>опустити крила</i>

тримати хвіст трубою

А чого його журитися?

Бий лихом об землю! Топчи

його ногами, та й годі

(Панас Мирний)

опустити руки

- Так і сказав..., неначе вистрелив,

я й вуха опустил, - сказав

Добровольський

(І. Нечуй-Левицький) [СФАУМ: 25].

А також: *підвестися духом // занепасти духом* [СФАУМ: 233], *тримати хвіст трубою // опускати/опустити руки* [СФАУМ: 285] та ін.

Укладачі цього словника вважають такий принцип цілком виправданим, оскільки значення кожного фразеологізму, що вступає в антонімічні відношення, і значення синонімів підтверджується цитатою-ілюстрацією, яка в свою чергу засвідчує той факт, що фразеологізми-антоніми є мовними знаками однієї логічної сутності [СФАУМ: 10].

3.3. Лексикографування фразеологічної антонімії

В українському мовознавстві, як на лексичному, так і на фразеологічному рівні досліджується взаємодія синонімічних і антонімічних відношень. Незважаючи на багатоаспектність фразеологічної антонімії, що фіксується в деяких словниках, це явище все ж залишається менш упорядкованим у лексикографічному вимірі, ніж інші типи системних відношень, хоч укладачі спорадично намагаються встановити особливості системного упорядкування фразеологізмів із протилежним значенням.

Український мовознавець В. Д. Ужченко визначає *фразеологічні антоніми* як щонайменше дві фразеологічні одиниці однієї смислової і логічної сутності з протилежним значенням. Вони позначають одне й те саме явище у різних аспектах, не заперечуючи його, а вказуючи на протилежність дії чи відмінності в якісній оцінці [184, с. 114].

Інші дослідники, зокрема В. С. Калашник та Ж. В. Колоїз, під *фразеологічною антонімією* розуміють фразеологічну опозицію, що передбачає контрастне протиставлення семантики і відзначається єдністю смислової,

логічної сутності, повною чи частковою нетотожністю компонентного складу [СФАУМ: 4–5].

В українській лінгвістиці фразеологічна антонімія, на відміну від лексичної, на сьогодні вивчена значно менше, хоча в науковій літературі це питання перебувало в центрі уваги Л. Г. Авксентьєва, Н. Д. Бабич, Н. Бобух, В. С. Калашника, Ж. В. Колоїз, Л. Г. Скрипник та інших фразеологів. Серед причин, через які явище фразеологічної антонімії залишається недостатньо дослідженим українськими мовознавцями дослідники називають такі: а) фразеологічні одиниці, на відміну від лексем, не тільки називають предмети об'єктивної дійсності, а й дають їм суб'єктивну оцінку; б) фразеологічне значення усталених конструкцій передбачає наявність конотативних одиниць, а тому немає чітких критеріїв виявлення антонімічності фразеологізмів [СФАУМ: 3–4].

Приблизно така сама ситуація і в російському мовознавстві. Відсутність комплексного дослідження фразеологічної антонімії в російській мові можна пояснити тим, що безпосереднє протиставлення фразеологічних одиниць – явище досить рідкісне, а на непродуктивність їх використання у межах мінімального контексту впливає експресивне забарвлення та образність значення [118].

Науковці відзначають, що одним із продуктивних джерел фразеологічної антонімії є поступове розходження окремих значень полісемантичного або семантик омонімічних фразеологізмів до такої межі, коли виникає образа антитеза (антиномія). У цих випадках намагаємось пояснити генезис антонімічності та функціональні параметри фразеологізмів [11, с. 192].

Серед о д н о м о в н и х фразеологічних словників виділяється академічний двотомний **«Фразеологічний словник української мови»** (ФСУМ2) (1993), у якому автори до словникової статті окремо подають антонімію фразеологізмів. Зразок розробки словникової статті:

ДУША: мотуз'яна душі́ в кого, чия. Хто-небудь позбавлений рис людської індивідуальності – боязкий, непринциповий і т. ін. – *Чи не страшно* [в шахті]

кажеш? Може й страшно. Дивлячись як кому. Коли ти ледащо, душа в тебе мотузяна..., тоді страшно (Ю. Янов.). **А н т о н і м: ду́ша не з лопу́цька** [ФСУМ2(I): 281].

В усіх випадках подання антонімічних відношень у цьому словнику характеризує його специфіку, зокрема, зафіксовані фразеологічні вислови укладаються з урахуванням морфологічних видових варіантів, які подаються в словниковій статті через скісну риску. У круглих дужках подаються морфологічні (крім видових), словотворчі, лексичні варіанти компонентів фразеологізму, а кутовими дужками виділяються факультативні компоненти фразеологічної одиниці.

Синоніми та антоніми до фразеологізму наводяться без абзацу (відносяться лише до одного із значень фразеологічної одиниці), а також з абзацу (стосуються всіх значень багатозначного фразеологізму), наприклад:

Прово́рний (швидкі́й) на яз́ик. Говірки́й, балаку́чий. **С и н о н і м: яз́ик без кісто́к.** **А н т о н і м: не ві́давши сло́ва** [ФСУМ2(II): 705].

Обдира́ти шку́ру, знева́жл. 1. з кого. Забрати геть усе в кого-небудь. **С и н о н і м и: обі́дра́ти, як лі́нку; обде́рти до ні́тки; живце́м облупі́ти.**

2. перев. на кому. Дуже побити когось. **С и н о н і м и: облама́ти кий; облама́ти ре́бра; оббі́ти пі́р'я; полі́чити ре́бра; скруті́ти в'язи; полама́ти кісткі́** [ФСУМ2(II): 566].

Однак, у цьому словнику непослідовно в різних словникових статтях подаються близькі за значенням синоніми чи антоніми до одного із основних значень багатозначного фразеологізму, наприклад: **ві́пустити з по́ля зо́ру** **кого, що. 3. що.** Не враховувати чого-небудь, забувати про щось. – *Нарощуючи темпи робіт на пускових будовах року, будівельники не повинні випускати з поля зору і задільні компенсаційні об'єкти* (Рад.Укр.). **А н т о н і м: трима́ти в по́лі зо́ру** [ФСУМ2(I): 99], **на [всі́] чоти́ри бокі́ (сто́рони).** 2. Уживається, коли проганяють або відпускають з невдоволенням. **С и н о н і м: до бі́са** [ФСУМ2(I): 44], **не йти з ду́мки кому.** Хто-небудь не забуває, постійно згадує

про когось, щось. **А н т о н і м и:** **покі́нути думку; ві́кинути з голо́ви** [ФСУМ2(I): 360].

Непослідовно передаються антонімічні відношення у тлумачному «**Фразеологічному словнику української мови**» (ФСУМ3) В. Д. Ужченка та Д. В. Ужченка (1998). Укладачі відзначають, що фразеологічні антоніми як і синоніми допомагають виявити системні зв'язки реєстрового вислову, заглибитися в його смислову структуру, уявити внутрішню форму виразу та при потребі замінити його близьким за значенням синонімом або відтінити фразеологічним антонімом [ФСУМ3: 6]. Так, до виразу *а́кції підві́щуються (підні́маються і т. ін.)* із значенням “вплив, значення кого-, чого-небудь збільшуються” подано антонімічний вираз *а́кції па́дають* [ФСУМ3: 7] або фразеологізм *як у Бо́га за двері́ма (за двермі́)*, переважно зі сл. *жі́ти, сиді́ти* “безпечно, безтурботно, привільно”, крім синонімічних виразів *як у Христа́ за па́зухою* та *як у ба́тька за па́зухою*, наводиться антонімічний вислів *як горі́х при дорі́зі* [ФСУМ3: 12] та ін.

Зафіксовано випадки, коли до одного з тлумачень багатозначного фразеологізму подаються як синоніми так і антоніми, пов'язані з цим значенням. Автори, очевидно, враховують тільки найпослідовніші моменти протиставлень. Пор.: *дава́ти / да́ти про́чуха́нки (про́чуха́на)* кому і б/д. 1. Громити, розправлятися з кимось. **С и н о н і м и:** *дава́ти ду́ху; дава́ти пе́рцю*. 2. Гостро критикувати, лаяти. **С и н о н і м и:** *дава́ти нагі́нку; дава́ти чо́ртів* [ФСУМ3: 159]. А також: *душа́ (губа́) не з лопу́цька* в кого, чия. 2. Хто-небудь такий, як і всі інші, кому-небудь властиве те, що й іншим. **А н т о н і м:** *мотузя́на душа́* [ФСУМ3: 54], *висо́кої (найви́щої, чи́стої) про́би*. 2. *хто*. Хто-небудь дуже обдарований, талановитий у чомусь. **А н т о н і м:** *низо́кої про́би* [ФСУМ3: 54], *легкий хлі́б (рідко легкі́ хліба́)*. 1. Засоби до існування, здобуті без важкої праці. **С и н о н і м:** *ле́жаний хлі́б*. 2. Перев. з сл. *шукати, перейти́ і т. ін.* Легка робота. **А н т о н і м:** *тяжкий хлі́б* [ФСУМ3: 210] та ін.

Антонімічні відношення фіксуються зокрема й у «**Сучасному фразеологічному словнику української мови**» (СФСУМ) (2011), де автори

А. П. Ярещенко, В. І. Бездітко, О. В. Козир та Н. Г. Немировська використовують протиставлення в межах словникових статей. Див. наприклад, протиставлення **“багато” – “мало”**: *як кіт наплакав* [СФСУМ: 217] та інші.

Специфіка антонімічних відношень у лексичному складі української мови досить ґрунтовно опрацьована в теорії та реалізована у спеціальний «Словник антонімів української мови» Л. М. Полюги (1987, 1999). Одна з останніх перевидань цього словника, «Повний словник антонімів української мови», вийшло друком у 2008 р., вміщуючи понад 600 словникових статей.

Справжньою подією у фразеологічних колах науковців стала поява першої лексикографічної праці, спеціальним об’єктом якої стала фразеологічна антонімія. Йдеться про «Словник фразеологічних антонімів української мови» (СФАУМ) (2001, 4-е вид., 2008) В. С. Калашника та Ж. В. Колоїз, де вперше успішно реалізовано вимоги внутрішньо-парадигматичного дослідження й словника тлумачного типу. Крім того, спорадично подається багатство фразеологічної синонімії.

На думку укладачів, фразеологічні одиниці є антонімами, якщо усталені словесні комплекси диференціюються протилежною, контрастною семантикою; семантично-цілісне фразеологічне значення усталених конструкцій знаходиться в опозиції **“фразеологізм – фразеологізм”**; усталені конструкції є мовними знаками однієї логічної сутності, наприклад: *гладити за шёрстю – гладити проти шёрсті* [СФАУМ: 74], *виходити на дорóгу – збивáтися з дорóги* [СФАУМ: 40], *розпускати губу – замкнути рота* [СФАУМ: 123], *дешевий від грибів – не по кишені* [СФАУМ: 24], *поставити на ноги – звалити з ніг* [СФАУМ: 24] тощо.

Специфікою словника є спроба поєднати різні типи семантичних відношень у фразеології та встановити системність таких зіставлень. Так, наприклад, у синонімічному ряду *держати хвіст бубликом; бити лихом об землю; підвестися духом; тримати хвіст трубою* із значенням “зберігати почуття оптимізму” антонімічно зіставляються фразеологізми із значенням

“втрачати почуття оптимізму”, наприклад: *опустити крила; опустити вуха; занепадати духом; опустити руки* [СФАУМ: 95].

До кожного фразеологічного антоніма укладачі наводять відповідні синоніми. Так, у словниковій статті **ДЕРЖАТИ ХВІСТ БУБЛИКОМ // ОПУСТИТИ КРИЛА** “зберігати почуття оптимізму” подано синонімічний ряд з ілюстративним матеріалом: *бити лихом об землю; підвестися духом; тримати хвіст трубою. – Головне, Романе, держи хвоста бубликом! – міцно потиснув руку і подався з подвір’я Шмалія.* (М. Стельмах); “втрачати почуття оптимізму”: *опустити вуха; занепадати духом; опустити руки. – А ти був крила опустив: не журися, козаче, отаманом будеш.* (Ю. Збанацький) [СФАУМ: 95]); *засміятися / сміятися на кутні; розсипати кислиці; пускати сльози; умиватися сльозами* “заплакати (плакати)” протиставляються фразеологізми *поскалити / скалити зуби; заходитися сміхом; смішки справляти; заводити хихоньки та хахоньки; шкірити зуби; продавати зуби; сушити зуби; вибілювати зуби* із значенням “посміятися (сміятися)” [СФАУМ: 126] та ін.

За нашими спостереженнями, окремі випадки антонімічних відношень фіксуються у перекладних двомовних фразеологічних словниках. Серед них варто виокремити «**Англо-український фразеологічний словник**» (АУФС1) К. Т. Баранцева (1969), коли автор передбачає взаємодію антонімії з синонімічністю для переконливої аргументації, на користь вибору того чи іншого відповідника. Таке об’єднання мотивується у передмові до цього перекладного словника, у якій відзначається, що до реєстру словника входять антонімічні, близькі за значенням або за лексикою звороти (що не ввійшли до певного синонімічного гнізда). Наприклад: *first chop* (тж. *first-chop*) розм. першокласний, відмінний; вищої якості; див. тж. А-1 [АУФС1: 339], *like teacher, like pupil* присл. “який учитель, такий і учень”; див. тж. L-853 та L-864 [АУФС1: 607], *you can’t eat your cake and have it* [тж. *you can’t have (або keep) your cake and eat it*] присл. “один пиріг двічі не їдять; з одного вола дві шкури не деруть”; див. тж. Y-80 [АУФС1: 509]. Автор зазначає, що цей

словник практично може бути словником фразеологічних антонімів сучасної англійської мови [АУФС1: 9]. Таку ж можливість вибору відповідника в українській фразеології передбачають автори ще одного перекладного «**Французько-українського фразеологічного словника**» (ФУФС) Г. Ф. Венгренівської та М. А. Венгренівської (1987), де в передмові до словника наголошується, що антонімічні варіанти словосполучень подаються в квадратних дужках. Після кожного фразеологізму словник подає переклад його значення. Наприклад:

COEUR п. м. *de bon (або de grand, de tout) coeur [de mauvais coeur]* л ос. adv. охоче (від щирого серця) [неохоче] [ФУФС: 37],

ODEUR п. f. *être en bonne [mauvaise] odeur* розм. зажити доброї [поганої] слави; здобути добру [погану] славу [ФУФС: 155],

JOURNÉE п. f. *à grandes [petites] journées* великими [короткими] переходами [ФУФС: 116] та ін.

В перекладному «**Російсько-українському і українсько-російському фразеологічному тематичному словнику. Емоції людини**» (РУУРФТС) Ю. Ф. Прадіда (1994) зафіксовано випадки, коли один і той самий фразеологічний вислів, який належить до кількох тематичних груп, функціонує із протилежним антонімічним значенням. Напр.: вигуківий фразеологізм **Боже мій!** “вираження великого захоплення і т. ін.”, функціонує у тематичній групі «Захоплення. Захват» [РУУРФТС: 125] та паралельно вислів **Боже <ти> мій!**, укладений з факультативним компонентом **ти**, подається укладачами в тематичній групі «Відчай. Безвихідь» із протилежним значенням “вираження відчаю, розпачу і т. ін.” [РУУРФТС: 191].

Інший вислів **їдять <тебе (його і т. ін.)> мухи <з комарами>!** автор включає до двох тематичних груп «Гнів. Лютя» та «Захоплення. Захват». У першій групі фразеологізм тлумачиться як “вираження незадоволення кимось, чимось, роздратування, досади і т. ін. з приводу чогось”:– *Максime, як же ти двері навішуси?! Без мене ви тут, хлопці, нічого не зробите, їдять його мухи з комарами* (М. Зарудний) [РУУРФТС: 106], у другій – вислів **їдять**

<тебе (його і т. ін.)> з факультативним компонентом **мухи!**, вживається у антонімічному до першого значення “вираження захоплення чим-небудь”. – *Рахубиста товариця [верблюд], – засміявся Кузь. – Їсть і п’є раз на місяць. Отаку б, їдять його мухи, до нас в артіль!* (Григорій Тютюнник) [РУУРФТС: 125].

Такий же тип антонімічних відношень спостерігаємо у вислові **чорт (чорти, чортяка) <тебе (його і т. ін.)> бери (забирай) / візьми (побери, забери)!**, який укладач вносить до тематичної групи «Гнів. Лють» і тлумачить як “вираження незадоволення, обурення і т. ін.”: *Кудись раптом поділася властива Харкевичу ввічливість, і він крикнув: – Чорт забери, що я тут маю ночувати?* (А. Головка); *То з якою метою приземлились? Кого шукали, чортяка вас забирай?* (А. Хорунжий) [РУУРФТС: 116]. Водночас функціонування вислову **чорт <тебе (його і т. ін.)> бери (забирай) / візьми (забери)!** у тематичній групі «Захоплення. Захват» вказує на антонімічне значення “вираження захоплення і т. ін. кимось, чимось”: – *Сев, а хороше море, чорт його забери? – Коли б тільки його не змальовували синьою фарбою і красивими епітетами* (Ю. Яновський); [Бугров:] *Я живий! Чорт забирай, як я здорово біг* (І. Микитенко) [РУУРФТС: 126].

Про те, що фразеологізми, як і окремі слова, можуть перебувати у відношенні їх синонімії, антонімії або омонімії підтверджують матеріали сучасного двомовного оберненого «**Українсько-російського і російсько-українського фразеологічного словника**» (УРРУФСЗ) Л. Г. Савченко (2004). У словнику семантично подібними є: *з місця в кар’єр* [УРРУФСЗ: 34] і *з копита вскач* [УРРУФСЗ: 35]; *знати, почому фунт лиха* [УРРУФСЗ: 46] і *узвати, де лихо живе* [УРРУФСЗ: 24]; *у стегу і хриці м’ясо* [УРРУФСЗ: 76] і *на безриб’ї і рак риба* [УРРУФСЗ: 54]; протилежний зміст закладено у фразеологічних одиницях *брати бика за роги* [УРРУФСЗ: 24] і *відкладати в довгий ящик* [УРРУФСЗ: 36]; *у петлю лізти* [УРРУФСЗ: 190] й *виїжджати на спині* [УРРУФСЗ: 39] тощо. Омонімічними вважаються два фразеологізми із складовими *зелена вулиця*. Один із них застарілий і означає “покарання

лозинами (*шпінцрутенами*)” [УРРУФСЗ: 36], а другий у сучасній мові значить “*шлях без перешкод*” [УРРУФСЗ: 42].

3.4. Лексикографування фразеологічної варіантності

Принагідно зауважимо, що проблема фразеологічної варіантності в мовознавчій літературі не має однозначного тлумачення. Так, М. П. Коломієць вважає, що “фразеологічні варіанти мають ту саму внутрішню форму (той самий же внутрішній образ) і виражають те саме значення” [89, с. 29]. На думку Л. Г. Скрипник, фразеологічні варіанти – це “різновиди фразеологічних одиниць, які мають те саме значення (для образних – внутрішній образ), але різняться між собою одним чи кількома (іноді усіма) компонентами лексичного складу або певними елементами граматичної структури”, серед яких дослідниця розрізняє: лексичні (зміна форми стосується лише лексичного складу), граматичні або формальні (зміна структури фразеологічної одиниці), комбіновані варіанти (див. Скрипник Л. Г. [170, с. 122–125]). В. П. Жуков констатує, що варіантність – це “складна і багатоаспектна організація фразеологізмів, яка включає в себе набір формальних і змістовних характеристик” [68, с. 8]. Фразеолог виділяє лексичні, фонетичні, морфологічні, словотвірні, конструктивні варіанти (див. Жуков В. П. [68, с. 21–22]). На нашу думку, класифікація варіантів, розроблена В. П. Жуковим, є найточнішою.

Вже в XIX ст. при укладанні фольклорних збірок автори виділяли варіанти фразеологічних одиниць. Уперше в історії української фразеографії на явище варіантності у фразеології звернув увагу О. П. Павловський. У збірці «Фразы, пословицы и приговорки Малороссійскія» виявляємо поодинокі випадки подання варіантів фразеологізмів. Збірка О. П. Павловського має велике наукове та практичне значення у вивченні варіантності, хоча фіксує невелику кількість варіантів фразеологізмів.

Новим етапом у розвитку української фразеографії є збірка М. Номиса «Українські приказки, прислів'я и таке инше», що характеризується певною системністю побудови словникової статті. Майже кожна словникова стаття переповнена великою кількістю варіантів фразеологічних виразів.

Хоча варіантність фразеологічних одиниць у мовознавчій науці розглядається неоднозначно, всі дослідники констатують, що тенденція до стабільності у семантиці, формі та структурі фразем, а також формальне оновлення фразеологізму сприяє породженню різноманітних фразеологічних варіантів. Якщо для В. Д. Ужченка *фразеологічні варіанти* є такими лексико-граматичними різновидами фразеологічної одиниці, що за тотожності загального значення й збереження образної основи допускають синонімічну заміну компонентів, видозміну їх порядкового розташування та граматичних форм [184, с. 106], то Л. Г. Скрипник вважає *фразеологічні варіанти* різновидами фразеологічних одиниць, що утверджені традицією і які співіснують у мовній системі й мають те саме значення (для образних – внутрішній образ), але різняться між собою одним чи кількома (іноді всіма) компонентами лексичного складу або певними елементами граматичної структури [170, с. 122].

Зазначимо, що на відміну від поглядів деяких мовознавців (В. Д. Ужченка, Л. Г. Авксентьєва, Л. Г. Скрипник), ми вважаємо, що варіантність ближче до абсолютних синонімів. Однак проаналізуємо як явище варіантності відображено в українській фразеографії зазначеного періоду.

Засвідчено, що варіантність фразеологічних одиниць виявляється в модифікаціях їх компонентного складу та синтаксичної структури. У фразеографії досліджуваного періоду можемо виділити власне варіантність фразеологічних одиниць, що розрізняються чергуванням у тій самій позиції різних слів: *я к, м о в, н а ч е*. Варіантність слів та синтаксичних одиниць, що лежать в основі фразеологізмів, може функціонувати і поза їх межами (*нема́ кебе́ти (нема́є кебе́ти, браку́є кебе́ти)*) [ФСУМ2(II): 545]).

У одномовному «Словнику українських ідіом» (СУІ) (1968) Г. М. Удовиченко широко подає фразеологічну варіантність. М. І. Ройзензон звертає увагу, що у словнику Г. М. Удовиченка деякі варіанти є okazіональними, що належать до системи мовлення, а не мови, наприклад, *сухеньким вийти з води* [СУІ: 168], *губенята надуті* [СУІ: 23], *перепало березової каші* [СУІ: 67], *очі мало не вилізли на лоб* [СУІ: 53]. Розмовна ідіома *аж жижки трусяться, затрусилися (дрижать, задривають, тремтять, затремтять)* [СУІ: 37] має ще й інші варіанти, наприклад, *аж жижки колотяться* [СУІ: 19]. А також вислів *без сьомої клепки* [СУІ: 27] нерідко вживається еліптично – *без клепки* [СУІ: 29] або з іншим числівниковим означенням: *без одної клепки* [СУІ: 31] [153, с. 94].

У деяких випадках варіанти ідіом не пов'язані між собою. Так, при ідіомі *давати відсіч* [СУІ: 24] є посилання на ідіому *давати одкоша* [СУІ: 25], а ідіома *відкоша давати* [СУІ: 37] не має перехресних посилань ні на *давати відсіч*, ні на *давати одкоша* [153, с. 92].

Трапляються випадки, коли автор не виділяє варіантні компоненти дужками. Так, у вислові *брати верх (гору)* [СУІ: 20] варіантний компонент стоїть у дужках, а в іншому випадку *бучу здійснити, зняти, зчинити, підняти* [СУІ: 23] – варіантні компоненти не відокремлюються від основного компонента дужками.

Граматичні особливості ідіом, зокрема варіантні форми числа та відмінка іменників, подаються в дужках, пор: *аж за живіт (животи) братися, узятися* [СУІ: 19], *губу (губи) дути* [СУІ: 29] та ін.

За підрахунками Л. І. Ройзензона, всього у аналізованому словнику наведено 139 варіантів [153, с. 94], однак у розробці фразеологічних варіантів часто спостерігаються непослідовності. Так, ідіоматичний вислів *відвести зір і відвести погляд* [СУІ: 50] розробляються самостійно. Окремо подаються *втрратити голову і втрратити розум* [СУІ: 66] і разом – *встромляти (вставляти) палки (палиці) в колеса* [СУІ: 65] [153, с. 94].

Академічний тлумачний двотомний «Фразеологічний словник української мови» (ФСУМ2) (1993) лексикографує одну з важливих специфічних особливостей фразеологізмів – варіантність, яка фіксується дужками: *всі́пати (насі́пати, ќинути, вќинути і т. ін.) прі́ску за очку́р кому* [ФСУМ2(I): 153]. Водночас фразеологізм із варіантним компонентом подається в словнику на своєму місці з відсиланням на основний, інваріантний, компонент, напр.: **НАСИПАТИ:** *насі́пати прі́ску за очку́р див. всіпати* [ФСУМ2(II): 533], **КИНУТИ:** *ќинути прі́ску за очку́р див. всіпати* [ФСУМ2(I): 372], **ВКИНУТИ:** *вќинути прі́ску за очку́р див. всіпати* [ФСУМ2(I): 135].

За умов наявності у факультативному компоненті будь-яких варіантів лексичних, формальних, це фіксується у словниковій статті круглими дужками, напр.: *відчува́ти плече́ (лі́коть)* [ФСУМ2(I): 127], *доро́га (сте́жка) те́рном (ожі́ною, кропиво́ю і т. ін.) поросла́ (заросла́) чия* [ФСУМ2(I): 263]; *до [дру́гих (тре́гих)] ні́внів* [ФСУМ2(II): 629], *як (мов, ніби і т. ін.) на підбі́р* [ФСУМ2(II): 631], *позбу́ти жир (жі́ру)* [ФСУМ2(II): 662], *ховáтися від лю́дського о́ка (від лю́дських очéй)* [ФСУМ2(II): 929] та ін.

Автори «Фразеологічного словника української мови» (ФСУМ3) В. Д. Ужченко й Д. В. Ужченко (1998) широко представляють варіанти фразеологізму (лексичні, формальні або словотвірні), подають їх у одній статті в круглих дужках: *накладáти / накладáсти (наложі́ти) життя́м (голово́ю)* [ФСУМ3: 214], *гострі́ти (точі́ти) / нагострі́ти (наточі́ти) зу́би (зу́ба)* [ФСУМ3: 46], *ќинути камі́нці́ (ка́мінь і т. ін.) в горóд* [ФСУМ3: 90]. Факультативна частина подається в квадратних дужках, напр.: *бу́ти на коні́ [бути] і під конéм* [ФСУМ3: 28], *[як] з голóдного кра́ю* [ФСУМ3: 73], *ні [живо́ї] душі́* [ФСУМ3: 127], *бра́ти (приймáти) / взáти [блі́зько] до се́рця* [ФСУМ3: 31] та ін.

Автори академічного «Словника фразеологізмів української мови» (СФУМ) (2003) при укладанні фразеологічного матеріалу взяли за основу

вужький підхід до фразеології (переважають стійкі звороти ідіоматичного характеру).

У словнику відображено одну із специфічних особливостей фразеологізмів як одиниць мови – варіантність (видозміни фразеологізмів, які полягають у можливості взаємозамінності їх компонентів іншими словами або формами при збереженні семантики всієї одиниці). Усі варіанти подаються в круглих дужках біля основного компонента. У реєстрі цього словника відображаються:

а) формальні варіанти, які стосуються зміни форми фразеологізму: *втёртисѧ в дові́р'я* (в дові́ру) [СФУМ: 136], *метну́ти очі́ма* (о́ком) [СФУМ: 386], *підверну́тисѧ під ру́ку* (в ру́ки) [СФУМ: 506], *ні за понюшкѧ* (за понюх, за нюх) *табаки* [СФУМ: 289];

б) фонетичні варіанти (зміни у звуковому складі) компонентів фразеологічних одиниць: *бас урвався* (уві́рвався) [СФУМ: 124], *халі́ф* (калі́ф) *на час* [СФУМ: 574] та ін.;

в) морфологічна варіантність компонентів: *гострий на око* (на очі) [СФУМ: 179], *[і] вгору глянути ніколи* (нема коли, немає часу і т. ін.) *кому* [СФУМ: 168], *про всякий* (про всяк) *випадок* [СФУМ: 279] та ін.;

г) лексична варіантність фразеологічної одиниці, у якій досить часто може варіюватися кілька компонентів, напр.: *відлягло* (відійшло) *від серця* (від душі, на серці, на душі) *у кого, кому* [СФУМ: 103], *левова пайка* (частка) *чого* [СФУМ: 481], *ледве* (насилу) *душа держиться* (тримається) *в тілі* [СФУМ: 211].

Іноді варіанти фразеологічних одиниць завдяки деяким морфологічним відмінностям не можна виразити однією реєстровою формою. У таких випадках укладачі подають їх окремо, виділяючи крапкою з комою, напр.: *муки Тантáла; Тантáлові муки*, книжн. [СФУМ: 410]; *стовповий* (верстовій) *шлях; стовповá* (верстовá) *дорогá* *чого* [СФУМ: 778] та ін.

Лексикографуючи варіантність, автори академічного «Словника фразеологізмів української мови» (2003), відтворюють широкий спектр *похідних фразеологічних утворень (дериватів)*, в яких основний компонент

виступає у відмінній від основної, реєстрової вихідній формі, що не виноситься в реєстр словника. Похідні фразеологізми подають у кінці значення фразеологізму без додаткового тлумачення, але з підтвердженням ілюстративним матеріалом. Наприклад, до вислову **вислизáти / в́ислизнути з рук чийх, кого** у значенні “не діставатися кому-небудь” подано дериват **ВИСЛИЗÁТИ З-ПІД РУК**. *А друкарня вислизала з-під рук жандармів, знов і знов оживала – в дев’ятому, в десятому, в дванадцятому роках* (В. Близнець) [СФУМ: 86] та ін.

Так, у одномовних фразеологічних словниках тлумачного типу похідні фразеологічні утворення подають із вказівкою на найбільш уживані дієслова, як от: **по прáвді**. 2. зі сл. *г о в о р í т и, ж í т и і т. ін.* Чесно, справедливо і т. ін. **ПО ЧÍСТÍЙ ПРÁВДÍ**. – *Дурень Терень, от що я тобі скажу по чистій правді* (В. Винниченко) [СФУМ: 554]. В окремих випадках до похідних утворень подають стилістичні ремарки: **лупати очíма на кого–що**. 1. **ЛУПАТИ БАНЬКА́МИ**, вульг. *Мій супутник сидить, тільки баньками лупає* (Ю. Збанацький) [СФУМ: 356].

Використовуючи теоретичні напрацювання українських фразеографів, можемо говорити про найуживаніші деривати трьох типів: *граматичного, лексичного та семантичного*.

1. До **г р а м а т и ч н о г о** типу відносяться фраземи із вказівкою на:

а) іншу частиномовну співвіднесеність, наприклад:

– при дієслівній одиниці – дієприкметникові: **в́иссати (в́исмоктати) / висисáти (висмóктувати) з пáльця**. 1. **В́ИССАНИЙ (в́исмоктаний) З ПÁЛЬЦЯ** [СФУМ: 87], **зав’язáти / зав’язувати світ кому**. 1. **СВІТ ЗАВ’ЯЗАНИЙ** [СФУМ: 240];

– при дієслівній одиниці – субстантивні, наприклад: **оббивáти порóги**. 2. *кого, чого, кому, біля чого*. **ОББИВА́ННЯ ПОРÓГІВ** [СФУМ: 444];

– у дієслівних фразеологізмах відбувається заміна дієслів предикативними формами на **-но, -то**, наприклад: **забивáти / забíти пáмороки кому**. 3. **ПÁМОРОКИ ЗАБÍТО** [СФУМ: 238], **зав’язáти / зав’язувати світ кому**. 2. *чий*.

ЗАВ'ЯЗАНО БІЛИЙ СВІТ [СФУМ: 240], **збивати / збити з пантеліку** кого.
2. ЗБИТО З ПАНТЕЛІКУ [СФУМ: 255];

б) похідні фраземи, утворені додаванням до незворотного дієслова у дієслівних фразеологізмах постфікса **-ся**, якщо наявність постфікса не приводить до зміни семантики фразеологізму або у пасивних конструкцій, напр.: **вiддивити (вiглядіти) / видiвлювати [всі] очі**. 1. *перев. за ким.* **ВІДИВИТИСЯ ОЧІ** [СФУМ: 69], **впадати / впасту в око**. 4. **КІДАТИСЯ / КІНУТИСЯ В ОЧІ** [СФУМ: 126].

Похідні фразеологічні утворення з пасивними або безособовими дієслівними компонентами супроводжуються ремарками: **затуманювати / затуманити голову**. 1. **ЗАТУМАНИЛОСЯ В ГОЛОВІ**, *безос.* *Затуманилося Остапові в голові. Не миле ніщо йому* (К. Гордієнко) [СФУМ: 253], **як лізень злизав**. 1. **ЯК ЛІЗОМ ЗЛІЖЕ**, *безос.* *З них аж пір'я полетить! Всю цю прокляту гітлерню як лизом злиже* (О. Гончар) [СФУМ: 334], **спадати / спасту на думку** (на пам'ять, в голову). 1. **НАВЕРТАЛОСЯ НА ДУМКУ**, *безос.* *Мимоволі наверталось на думку: що буде з нами?* (О. Гончар) [СФУМ: 678].

2. До лексичного типу відносяться деривати, пов'язані з певними змінами компонентів фразеологізмів (фіксують без тлумачень і позначок):

а) зміни відмінкових форм: **не за горами**. 2. **НЕ ЗА ГОРЮЮ** [СФУМ: 160], **затуманювати / затуманити голову**. 1. **ЗАТУМАНИЛОСЯ В ГОЛОВІ** [СФУМ: 253], **точити / поточити язикі**. 2. **ТОЧІТИ ЯЗИКА** [СФУМ: 718], **легкий хліб**. 1. **ЛЕГКІ ХЛІБА** [СФУМ: 745];

б) зміна порядку однорідних компонентів: **ні (ані) пари з вуст** (з уст, з рота). 1. **З УСТ НІ ПАРИ** [СФУМ: 140], **з діда-прадіда** (з діда й прадіда). 1. **З ПРІДКА, З ДІДА** [СФУМ: 201], **затуляти / затулити рот**. 2. **РОТІ ПОЗАТУЛЯТИ** [СФУМ: 253], **тримати (держати) хвіст (хвоста) трубою (бубликом)**. 2. **ХВІСТ БУБЛИКОМ** [СФУМ: 722];

в) лексична заміна усталених компонентів фразеологізму, що подані в реєстровій формі, рідковживаними варіантами: **вишкіряти / вишкірити зуби**, *зневажл.* 1. *до кого.* **ВИБІЛЮВАТИ ЗУБИ** [СФУМ: 94], **як у воду впасту /**

па́дати. 2. *КА́НУТИ У ВО́ДУ* [СФУМ: 127], *лі́ти / пролі́ти сльо́зи*. 1. *СЛЬО́ЗИ ГРА́ДОМ ЛЛЮ́ТЬ З ОЧЕ́Й* [СФУМ: 336], *затуля́ти / затулі́ти рот*. 1. *ЗАЦІ́ПИТИ ПІ́СОК*. 3. *ЗАПХНУ́ТИ ПЕ́ЛЬКУ* [СФУМ: 253];

г) використання зменшено-пестливих або збільшено-згрубілих форм компонентів, напр.: *[і (ні, ані́)] на волосі́ну (на во́лос)*. 1. *перев. з дієсл., із запереч. [І (ані́)] НА ВОЛОСІ́НКУ* (на волосо́к, на волосо́чок) [СФУМ: 123]. А також: *по [са́мі] ву́ха*. 3. *ПО САМІ́СІНЬКІ ВУ́ХА* [СФУМ: 141], *згорта́ти / згорну́ти ру́ки*. 2. *тільки док. ЗГОРНУ́ТИ РУ́ЧЕНЬКИ* [СФУМ: 261], *лі́ти / пролі́ти сльо́зи*. 1. Плакати. *ЛІ́ТИ СЛІ́ЗКИ* [СФУМ: 336], *до цу́рки*. 2. Повністю все, без залишку. *ДО ЦУ́РОЧКИ* [СФУМ: 759];

г) редукція (усічення) багатокompонентного фразеологізму без зміни його семантики, напр.: *ні відсі́ль [і] ні відті́ль*. 1. Невідомо звідки; несподівано. *НІ ВІ́ДСИ НІ ВІ́ДТИ*. *Сам господар сидів понурий коло вікна і оком слідив за властю, що ні відси ні відти впала, як вихор...* (Іван Франко) [СФУМ: 106], *кат його́ (ї́) [ма́му] бері́ / взяв*. 2. Уживається для вираження зневажливого ставлення до кого-, чого-небудь, незадоволення ким-, чим-небудь. *КАТ ЙОГО́ ВІ́ЗЬМЕ*. *Знають [Івана], кат його́ не візьме, допiк він їм, майстрам, ще будучи фабзайцем* (О. Гончар) [СФУМ: 288];

д) функціонування стилістично забарвленого компонента деривата з відповідним ремаркуванням, напр.: *відкі́нути / відкида́ти но́ги*, *зневажл.* 1. *ПОВІ́ДКИДА́ТИ РА́ТИЧКИ*, *жарт.* [СФУМ: 101], *гострі́ти зу́би*, *несхв.* 2. *ОСТРІ́ТИ ЗУ́БИ*, *діал.* [СФУМ: 164], *оббива́ти поро́ги*. 1. *перев. у кого, чого, кому, чиї, де.* *ОБЧО́ВГУВАТИ ПОРО́ГИ*, *фам.* [СФУМ: 444], *без остáнку*. 1. *БЕЗ ОСТА́ТКУ*, *заст.* [СФУМ: 470].

3. До с е м а н т и ч н о г о типу відносяться:

а) похідні фраземи, які набувають додаткової семантики завдяки префіксації (іноді подвійної) компонента-дієслова у дієслівних фразеологічних одиницях, не тлумачаться, у дужках подаються певні позначки для уточнення семантики, напр.: *морóчити го́лову*. 2. *чим, над чим.* *ПОМОРО́ЧИТИ ГО́ЛОВУ* (тривалий час) [СФУМ: 408], *зводіти / звесті́ з ро́зуму (з ума́).*

3. **ПОЗВÓДИТИ З УМÁ** (про багатьох) [СФУМ: 259], **ламáти [собí] гóлову**.
 2. **ПОПОЛАМÁТИ ГÓЛОВУ** (тривалий час) [СФУМ: 327], **лíти / пролíти**
сльóзи. 2. **чиí, які**. **РОЗЛИВА́ТИ СЛЬÓЗИ** [СФУМ: 336];

б) якщо префікс або частка **не**, наявні у похідній фраземі, не впливають на її значення порівняно з основною формою фразеологізму, семантичні уточнення не наводяться, як от: **[тíльки] мóкре мíсце лиши́лося** (залиши́лося, зоста́лося і т. ін.). 2. **від кого**. **МÓКРОГО МÍСЦЯ НЕ ЗАЛÍШИТЬСЯ** [СФУМ: 396]. А також: **[аж (і)] óчі на лоб лíзуть / полі́зли**. 1. **ÓЧІ МА́ЛО НЕ ВÍЛЗЛИ НА ЛОБ** [СФУМ: 473], **у íншому свíтлі**. 1. **зі сл. б á ч и т и, зда в á т и с я і т. ін.** **НЕ В КРА́ЩОМУ СВÍТЛІ** [СФУМ: 636], **на голова́х (на голові́) ходíти**. 1. Дуже бешкетувати, чинити безладдя. **ТРО́ХИ НА ГÓЛОВÁХ (на голові́) НЕ ХОДÍТИ** [СФУМ: 748].

Одним із найкращих українських фразеологічних словників, де враховується варіантність фразем, є «Словник фразеологічних синонімів» (СФС) М. П. Коломійця та Є. С. Регушевського (1988), в якому автори вказують на ті факти, коли компоненти фразеологізмів частково чи повністю можуть втрачати первісне лексичне значення, колись властиве їм як словам вільного вжитку. У таких випадках слова-компоненти фразеологізмів можуть заступатися іншими словами чи іншими формами слів, і навіть уживатися у складі фразеологічних одиниць факультативно, виступаючи компонентами структури в одних випадках і замінюючись в інших.

Саме видозміни форми одного й того ж фразеологізму, що не впливають на його цілісне значення, укладачі кваліфікують як *варіанти* фразеологічної одиниці. Так, наприклад, вислови **брати за душу, хапати за душу, щипати за душу, брати за серце, хапати за серце, щипати за серце** є варіантами одного фразеологізму **брати (хапати, щипати) за душу (за серце)** з домінантою **зворушувати** [СФС: 54]. Ці варіанти фразем виникли внаслідок взаємозаміни слів-компонентів одного й того ж фразеологізму, наводяться у словнику в межах відповідного синонімічного ряду як одна фразеологічна одиниця.

Зазначимо, що автори цього словника подають словникові статті за алфавітом домінант, що дозволило близькі за значенням фразеологізми об'єднати в окремий синонімічний ряд. Коли реєстрове слово є домінантою для кількох синонімічних рядів, такі ряди розміщуються в одній словниковій статті як підгрупи. У круглих дужках після деяких компонентів фразеологізму іноді наводиться інше слово або кілька слів, що можуть уживатися замість цього компонента, утворюючи варіанти фразеологічної одиниці, напр.: **зазнаватися** – (поводитися гордовито, занадто самовпевнено) **дерти (драти, задирати) носа (ніс) [вгору (догори, до неба, до стелі)]**; (величатися) **високо нестися; нестися вгору**; (чванитися) **напускати пухи на себе; губу (губи) копилити (закопилювати)** [СФС: 49], **подобатися** – **[бути (припадати, приходиться)] до вподоби (до серця, по серцю, до смаку, по смаку) к о м у; [бути] під смак к о м у, ч и й; [бути] до любові (до мислі) к о м у** [СФС: 100].

Варіантність фразем відображено і у деяких перекладних фразеологічних словниках української мови. Серед них відомий «**Німецько-український фразеологічний словник**» (НУФС) В. І. Гаврися й О. П. Пророченко (1981) з реєстром понад 30000 фразеологічних одиниць, розміщених за гніздовим принципом. Заголовком гнізда фразеологізмів є їхній спільний компонент (вокабула), після якого стоїть перша з фразеологічних одиниць цього гнізда з відповідним номером. Вокабули подано в алфавітному порядку. У круглих дужках подано **структурні варіанти** компонентів фразеологізмів, які вводяться словом а б о, наприклад: **kalten** (або **ruhigen**) **Blutes** “спокійно, холоднокровно” див. тж. В-1328 [НУФС(1): 112], **unter einem Dach wohnen** (або **hausen**) “*мешкати з ким-н. під одним дахом*” [НУФС(1): 136].

«**Російсько-український і українсько-російський фразеологічний тематичний словник. Емоції людини**» (РУУРФТС) Ю. Ф. Прадіда (1994) у реєстрі включає головним чином стійкі сполучення слів (339 російських і 414 українських фразеологізмів – 13 тематичних розрядів), що ґрунтуються на повному переосмисленні, які, згідно з класифікацією В. В. Виноградова, належать до фразеологічних зрощень та єдностей.

Поповнюючи реєстр, тим самим значно розширюючи обсяг словника, автор вносить до реєстру словникових статей тематичного розряду фразеологічну варіантності. Виділено *фонетичну* (*гори ясним вогнем – гори ясним огнем* [РУУРФТС: 104], *миші шкребуть на серці – миші скребуть на серці*), *морфологічну* (*пальчики оближеш – пальчики оближете*) [РУУРФТС: 46]), *словотвірну* (*держати камінь за пазухою – держати каменюку за пазухою* [РУУРФТС: 104], *доходити до серця – доходити до серденька*), *лексичну* (*битися головою об стіни – битися головою об мур* [РУУРФТС: 194], *душа не на місці – серце не на місці*), *конструктивну* або *структурну* (*мороз дере по шкірі – сипнуло морозом за спиною* [РУУРФТС: 176]). Також розширювали тематичний розряд матеріалами інших словників, як це зробив Ю. Ф. Прадід у своєму «РУУРФТС» (1994), поповнивши рубрикацію тематичного розряду синонімічним рядом із «Короткого словника синонімів української мови» П. М. Деркача (1960). У виборі основного варіанта орієнтуємося на академічне видання «Фразеологічного словника української мови» (2003).

У цьому словнику до уваги беруться *факультативні* (в кутових дужках) і *варіантні*: фонетичні, морфологічні (видові – через скісну лінію), словотвірні, лексичні (в круглих дужках) компоненти фразеологізму, напр.: *гори < ты (он и т.п.) всё > ясним (синим) огнем!* [РУУРФТС: 28], *щоб < тобі (йому) > заціпило < навіки >!* [РУУРФТС: 123], *жижки трусяться/ затряслися у кого* [РУУРФТС: 174], *під гарячу (злу) руку (руч)* [РУУРФТС: 111], *доходити / дійти до серця (до серденька, до душі) кому* [РУУРФТС: 148], *кидає / кинуло в жар (в жар і холод; то в жар, то в холод; в гарячку) кого* [РУУРФТС: 149] та ін.

В «Українсько-болгарському фразеологічному словнику» (УБФР) (2011) варіанти українських фразеологічних зворотів відокремлюються один від одного крапкою з комою, а болгарських – поєднуються сполучником *и*, наприклад: *без кінця і [без] країю; без кінця-країю* [УБФС: 36], *єгипетський полон; єгипетська неволя* [УБФС: 117]. А також: *відвічна (одвічна) історія.* –

Старата песен *и* стара песен [на нов глас] [УБФС: 45], *заваріти /заварювати кашу (піво, халену)*. – *Забъркам/забърквам* някаква каша (някаква попара, някакви трици) *и* *забъркам/забърквам* каша (попарата) [УБФС: 121] та інші.

До фразеологічних зворотів подаються позначки (ремарки), які вказують на різне стилістичне вживання фразеологічних зворотів, їх історико-часову чи емоційно-експресивну особливість, наприклад: *глуха тетєря*, лайл. [УБФС: 48], *жар-птиця*, нар.-поет. [УБФС: 118], *іронія долі*, книжн. [УБФС: 71], *мішók мішкóм*, ірон., фам. [УБФС: 184], *нарíжний кáмінь чого*. Вираз походить з Біблії (Книга пророка Ісая) [УБФС: 195] тощо.

У деяких фразеологічних словниках української мови при лексикографуванні полісемантичних фразеологізмів віддано перевагу змістовій частині словникової статті, семантиці окремих компонентів фразеологізму (об'єктом дослідження стали вислови як семантико-фразеологічна цілісність, а не як відбиття системних регулярних фонетичних і граматичних особливостей), тоді як *фонетичні* особливості тієї чи іншої фразеологічної одиниці перебувають на периферії і згадуються дуже рідко. Проте фіксуємо випадки, коли фонетичним особливостям фразеологізмів приділялася достатня увага.

Спостерігаємо *фонетичну варіантність* компонентів опорних слів, як от: *ВЗНАКИ [УЗНАКИ]* Давáтися / дáтися *взнакі* [СФСУМ: 75] або компонентів реєстрових фразеологічних одиниць, напр.: *вхопіти (схопіти) / брати (хапати) за бáрки* [СФУМ: 143], *копíлити / закопíлити (скопíлити) губу (губи, нóса, нíс і т. ін.)* [СФУМ: 307], *гостріти (точіти) / нагостріти (наточіти) зúби (зúба)* [ФСУМ2: 64] та ін.

Через знак дорівнює (=) або в круглих дужках після основного компонента (переважно іменника) подаються *морфологічні (спільнокореневі) варіанти* фразеологічних одиниць, напр.: *СЕРЦЕ. защеміло серце = серце защеміло* “хто-небудь сумує, журиться” [СФУМ: 642]. А також спільнокореневі варіанти полісемантичних фразеологічних одиниць, напр.: *головá кру́титься (макі́триться, морóчиться, пáморочиться і т. ін.) / закруті́лася*

(*заморóчилась, запáморочилася, замакі́трилася* і т. ін.) [СФСУМ: 127], *прокладáти / проклáсти дорóгу (шлях)* [СФСУМ: 176], *гóлці (я́блуку, я́блукові) ні́де впа́сти* [СФУМ: 126] та ін.

Укладачі фразеологічних словників різних типів намагалися фіксувати випадки граматичної сполучуваності багатозначного фразеологізму з іншими словами (значення полісемантичного фразеологічної одиниці залежать від тих синтаксичних зв'язків, у які вони вступають у реченні). Із здатністю фразеологічної одиниці вступати у певні синтаксичні зв'язки зі словами у контексті безпосередньо пов'язується визначення фразеологічного значення, а також розмежування значень полісемічного фразеологізму; курсивом показано найбільш типові синтаксичні зв'язки фразеологізму зі словами контексту. Наводяться ілюстрації до значень багатозначного фразеологізму.

Іноді у словниках вислови подаються з морфологічними видовими варіантами, які відокремлюються скісною лінією. Крім того, у дужках подаються морфологічні (крім видових), словотворчі, лексичні варіанти компонентів фразеологізму, а кутовими дужками – факультативні.

Теорія фразеологічних варіантів віддає перевагу випадкам морфологічної варіантності, яка частково фіксується наявними фразеологічними словниками української мови за можливого врахування випадків лексичних, фонетичних чи словотворчих варіантів фразеологізмів.

Висновки до Розділу III

Лексикографування системних відношень і явищ в українській фразеології спостерігаємо з другої половини XX століття, коли укладачі фразеографічних праць серед базових мікроструктурних елементів словника почали визначати вказівку на полісемантичність фраземи, відмінності її значеннєвих відтінків і здатність утворювати синонімічні ряди, функціонування фразеологізмів із контрастивним протиставленням семантики, варіантність їхнього компонентного складу.

У досліджених фразеографічних працях полісемічні, синонімічні, антонімічні відношення лексикографуються частіше в словниках тлумачного типу, рідше фіксуємо такі елементи мікроструктури в перекладних словниках, що передбачають досконале знання укладачами кількох мов.

Реєстри тлумачних і перекладних українських фразеологічних словників другої половини XX – початку XXI століть складаються переважно з однозначних фразеологізмів, тлумачення чи переклад яких визначають специфіку семантичної ознаки реєстрової одиниці або ж наявність одного відповідника в зіставляваній мові. Фразеологічна багатозначність у словниках різних типів фіксується за допомогою нормативних лексикографічних позначок.

Синонімічні відношення в українській фразеології фіксуються авторами досліджених словників переважно в межах внутрішньої (однорівневої) синонімії, що передбачається метою і завданнями словника й обумовленою повнотою лексикографічного опису фразеологічних одиниць.

Лексикографування фразеологічної антонімії вказує на її багатоаспектність і передбачає наявність фразеологічної опозиції, що визначає протиставлення семантики реєстрових одиниць з повною або частковою нетотожністю компонентного складу. У досліджених словниках це відбувається непослідовно, часто з наведенням синонімічних відповідників.

Варіантність фразеологічних одиниць у досліджених словниках фіксується рідко через неоднозначність її трактування у вітчизняній лінгвістиці, хоча результати лексикографування варіантності в деяких фразеографічних працях вказують на підвищення інформативності словника.

На сучасному етапі укладання фразеографічних праць української мови врахування специфіки системних відношень і зв'язків у фразеології є важливим завданням формування структури і змісту майбутніх фразеологічних словників.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Отже, проаналізувавши українські фразеологічні словники другої половини ХХ – початку ХХІ століть тлумачного і перекладного типів, можна стверджувати, що укладання таких словників проходить протягом кількох століть, збагачуючись теоретичними новинками і врахуванням вимог комплексного лексикографування реєстрових одиниць.

Фразеологічні одиниці, відрізняючись від лексичних своєю смисловою місткістю і експресивною масштабністю, а від синтаксично вільних словосполучень здебільшого невмотивованою, незмінно сталою семантичною структурою і нейтральними граматичними характеристиками, є одиницями фразеологічного рівня мови, що фіксуються відповідними словниками.

З історії вивчення фразеології відомо, що такі словосполучення спочатку класифікувалися як стійкі або сталі сполучення слів, що сприймаються як одне ціле, як єдиний вислів, неподільний на окремі частини без втрати значення. Згодом виник спеціальний термін “*фразеологічна одиниця*”, уведений до наукового обігу В. В. Виноградовим.

Якщо у перших фразеологічних словниках тлумачного типу експериментувалися положення теорії лексикографування семантичних і структурних ознак стійких словосполучень, то у кінці ХХ століття у таких словниках почали фіксуватися системні явища, пов’язані із синонімією, антонімією, полісемією, а структура такого словника обумовлювала специфіку формування фразеологічних словникових статей і їх фіксації у фразеографічній практиці.

Починаючи з 90-х років ХХ ст., практика укладання фразеологічних словників набула наукового обґрунтування у теоретичних працях відомих східнослов’янських фразеологів Л. Г. Авксентьєва, В. І. Ковалю, І. Я. Лепешева, В. М. Мокієнка, О. І. Молоткова, Ю. Ф. Прадіда, Л. Г. Скрипник, Г. М. Удовиченка, В. Д. Ужченка та інших лінгвістів. У цей час в українській лінгвістиці активізувалася робота над укладанням фразеологічних словників

тлумачного та перекладного типів з використанням досягнень фразеологічної теорії і практики в інших слов'янських і неслов'янських країнах, результатом чого став вихід у світ низки фразеологічних словників тлумачного й перекладного типів, зокрема із зіставленням споріднених і неспоріднених мовних фразеологічних систем.

У становленні фразеології як науки в Україні важливу роль відіграли дослідження Н. Д. Бабич, В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, М. Т. Демського, Г. М. Доброльожі, М. П. Коломійця, Л. І. Коломієць, Л. В. Самойлович, Л. А. Юрчук, О. С. Юрченка, А. О. Івченка та інших українських мовознавців. У наукових працях названих фразеологів спостерігаємо різний підхід до виділення і вивчення фразеологічних одиниць, авторські спроби систематизації і лексикографування фразеологічного матеріалу у тлумачних, перекладних та інших словниках, передбачалося використання новітніх досягнень слов'янської фразеології аж до вирішення інших проблем словникового опрацювання фразеологічного складу української мови.

Структурна параметризація тлумачних і перекладних фразеологічних словників характеризується тісною взаємодією й взаємозалежністю мікроструктурних елементів, які стосуються власне словникової статті, формул тлумачення, різновидів інформації про реєстровий фразеологізм, його дефініції у тлумачному словнику чи перекладу — у перекладному словнику, ілюстративної частини і макроструктурних елементів, які стосуються загальних питань формування реєстру, принципів лексикографування, обсягу й призначення конкретного словника.

При підготовці перекладних фразеологічних словників автори активно використовували теорію укладання словників тлумачного типу, що враховує особливості історії й сучасного функціонування фразеологічних одиниць, лексикографічну інтерпретацію їхніх семантико-стилістичних відтінків. Аргументоване використання лексикографічної теорії щодо укладання перекладних словників значною мірою визначає їх наукову вартість і робить авторитетним порадником, а також джерелом порівняльно-зіставного вивчення

фразеології споріднених і неспоріднених мов, фіксуючи факти, що відображають спільні тенденції, а також факти, які виявляють специфічні риси національної фразеології.

За кілька останніх десятиліть крім двомовних перекладних фразеологічних словників в Україні вийшли друком цікаві тримовні і навіть один п'ятимовний фразеологічні перекладні словники із середнім обсягом реєстру.

Укладачі фразеологічних словників 90-х років ХХ – початку ХХІ ст. у передмовах до словників, подаючи власне розуміння фразеології та фразеологізму та його основних характеристик, по-різному аргументують принципи виділення фразеологічних одиниць серед інших словосполучень нефразеологічного характеру.

При укладанні фразеологічних словників тлумачного і перекладного типів послідовно використовували алфавітний принцип побудови реєстру, який, успішно поєднували з іншими принципами лексикографування фразеологізмів, отримуючи науково обґрунтовані результати виходу української фразеографії на новий теоретичний і практичний рівень аж до використання комп'ютерних технологій. У фразеологічних словниках досліджуваного періоду найчастіше використовувалися алфавітний, алфавітно-гніздовий та алфавітно-тематичний принципи укладання словникових статей. Реєстрові одиниці, зокрема у перекладних словниках, послідовно подавалися з відповідниками у інших мовах чи з описовими тлумаченнями.

Важливим моментом удосконалення практики укладання фразеологічних словників є подання на початку праці вступної статті, де подаються відомості про специфіку словника, основні засади їх укладання, іноді розглядаються проблеми лексикографування фразеологізмів у інтерпретації самих укладачів або подається авторське розуміння тієї чи іншої словникової проблеми, а також обґрунтовується включення фразеологічної одиниці до реєстру, аргументується використання ілюстративного матеріалу.

Для укладання перекладних словників сучасні фразеологи-теоретики виробили нові вимоги до наукового лексикографування фразеологічного

багатства зіставляваних мов. На сьогодні серед перекладних праць української фразеографії найбільше словників, у яких українська фразеологія зіставляється із фразеологією англійської, німецької, російської мов. Кожна із цих праць української двомовної чи багатомовної фразеографії є авторитетним джерелом порівняльно-зіставного вивчення фразеології слов'янських, германських та інших мов. Нині в теорії і практиці укладання вітчизняної перекладної фразеографії залишаються актуальними питання добору еквівалентних відповідників, проблема “неперекладності” та інтерпретація семантико-стилістичних моментів, урахування особливостей сучасного функціонування фразеологічних одиниць та інші, що визначає наукову вартість перекладної фразеографічної праці тлумачного та перекладного типів, вказуючи на її якісні характеристики.

У сучасній східнослов'янській лінгвістиці одним з основних напрямів дослідження мовної одиниці є принцип системності, зокрема визначення функціонального статусу фразеологічної одиниці в системних зв'язках, її вивчення в межах тематичних та фразеологічно-семантичних груп. Виразно це представлено у відношеннях та опозиціях фразеологічних одиниць, що виявляються в явищах їх багатозначності, синонімії, антонімії, варіантності. Деякі з системних відношень у фразеографії представлені досить широко, це – багатозначність (полісемія), синонімія, антонімія, інші фіксуються спорадично, як, наприклад, варіантність. На специфіку фіксації цих явищ у досліджених фразеографічних працях впливають мета і призначення словників, різні принципи їх укладання, тлумачення фразеологічного значення реєстрової одиниці, дотримання нормативних вимог до фіксації системних відношень і явищ у словниковій статті та ін.

Лексикографуючи системні відношення і зв'язки в аналізованих фразеологічних словниках, укладачі використовують комплексну методику, в якій враховують особливості смислового й логіко-граматичного підходів до аналізу семантичних характеристик фраземи, а також використання різних способів і засобів опрацювання словникових статей аж до подання супровідних

слів чи відповідних дериватів фразеологічних утворень з їх різноманітними видозмінами.

Детальний аналіз реєстрової частини сучасних фразеологічних словників української мови тлумачного і перекладного типів засвідчує той факт, що в більшості праць реєстр складають однозначні фразеологізми, а фразеологічна багатозначність лексикографується переважно у тлумачних словниках, що характеризують значення реєстрових одиниць.

Відображаючи синонімічні відношення у фразеологічній системі української мови, укладачі співвідносять фразему із певним словом загальномовного вживання, іноді лексикографуючи синонімічні ряди з більш ніж трьох фразеологічних відповідників. Особливістю лексикографування синонімії у фразеології є те, що домінантою фразеосинонімічного ряду виступає лексема, значення якої є визначальним для всіх членів фразеологічного ряду. Фраземи одного синонімічного ряду мають бути синонімічними не тільки до домінанти, а й між собою.

Антонімічні відношення у тлумачних та перекладних фразеографічних працях досліджуваного періоду фіксуються непослідовно, хоча в деяких словниках простежується певна закономірність встановлення системних зв'язків реєстрової фраземи одночасно на рівні антонімії й синонімії. Це стосується передусім тлумачних словників, у яких укладачі намагаються системно фіксувати факти контрастного протиставлення семантики реєстрових фразеологізмів на фоні синонімічних відношень.

Лексикографування системних відношень і зв'язків в українських тлумачних та перекладних фразеологічних словниках відбувається з використанням методики, запозиченої з практики укладання семантико-парадигматичних словників, у яких враховано взаємодію смислового й логіко-граматичного підходів до аналізу семантичних характеристик фразем, їхній дериваційний потенціал і стилістичні характеристики.

На сучасному етапі розвитку української тлумачної та перекладної фразеографії залишаються актуальними такі питання теорії й практики

укладання словників: удосконалення методики лексикографування фразеологізмів у словниках різних типів, вироблення науково обґрунтованих формул тлумачення чи перекладу у словникових статтях, максимальне залучення до реєстрів фразем, які вказують на специфіку фразеологізації українськомовної картини світу, створення нових словників академічного чи навчально-методичного спрямування із використанням новітніх інформаційних технологій і поява у світ нового покоління електронних фразеологічних словників.

Можливість якісного поліпшення результатів доробку українських фразеографів вбачаємо у врахуванні й послідовному виконанні нормативних вимог до структурного поєднання змістових, стилістичних і граматичних характеристик реєстрових одиниць, їхніх полісемічних, синонімічних та антонімічних особливостей, обов'язковому поданні відповідної паспортизації та переконливої аргументації у вигляді ілюстративного матеріалу.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АУРСУВ** Англо-українсько-російський словник усталених виразів / [уклад. Л. М. Медведєва, Н. Ю. Медведєва]. – К. : Укр. енциклопедія, 1992. – 493 с.
- АУСКФ** Англо-український словник компаративної фразеології / [уклад. К. І. Мізін]. – Кременчук : Щербатих О. В., 2010. – 120 с.
- АУСНЛФ** Англо-український словник нової лексики і фразеології англійської мови сфери медицини та охорони здоров'я / [уклад. А. В. Янков]. – Жовква : Місіонер, 2013. – 434 с.
- АУТСНЛФ** Англо-український тематичний словник нової лексики та фразеології / [уклад. Ю. А. Зацний, О. Л. Клименко]. – Запоріжжя : ЗНУ, 2013. – 322 с.
- АУФС1** Англо-український фразеологічний словник / [уклад. К. Т. Баранцев]. – К. : «Радянська школа», 1969. – 1052 с.
- АУФС2** Англо-український фразеологічний словник / [уклад. К. Т. Баранцев]. – 2-ге вид., випр. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2005. – 1056 с.
- ВСРУУРС** Великий сучасний російсько-український українсько-російський словник фразеологізмів та сталих виразів / [уклад. І. Г. Данилюк]. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2009. – 640 с.
- ВСУФ** Віднайдений скарб української фразеології : українсько-російський фразеологічний словник / [упоряд. Юрій Завгородній]. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. – 104 с.
- ДАНУІВ** Довідник англійських, німецьких та українських ідіом і виразів / [уклад. А. Д. Шерік, В. Я. Савічук, В. Ф. Старко]. – Луцьк : Ініціал, 2000. – 160 с.
- ІННВ** Із народу не викинеш : Діалектний словник фразеологізмів / [уклад. З. С. Мацюк]. – Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк : Вежа, 2006. – 136 с.

- ІСПНП** Ідеографічний словник поліських народних порівнянь з компаративними об'єктами – назвами тварин / [уклад. Г. М. Доброльожа]. – К. : Волинь, 1997. – 52 с.
- КСЯЗК** Красне слово – як золотий ключ : Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій / [уклад. Г. М. Доброльожа]. – Житомир : Волинь, 2003. – 160 с.
- НУРСД** Німецько-українсько-російський словник-довідник (Словник-довідник із фразеологічної деривації на основі існуючої фразеології німецької мови з перекладом прикладів на українську та російську мови) / [уклад. С. Н. Денисенко]. – Вінниця, 2005. – 277 с.
- НУФС** Німецько-український фразеологічний словник : У 2 т. / [уклад. В. І. Гаврись, О. П. Пророченко]. – К. : Рад. шк., 1981.
- НРЛФ** Нова розмовна лексика і фразеологія : Англо-український словник / [уклад. Ю. А. Зацний, А. В. Янков]. – Вінниця : Нова Книга, 2010. – 224 с.
- НУФСУП** Німецько-український фразеологічний словник (усталені порівняння) / [уклад. К. І. Мізін]. – Вінниця : Нова книга, 2005. – 304 с.
- ПАУСФС** Практичний англо-український словник фразеологічних синонімів / [авт.–уклад. : Т. А. Береза, Л. М. Коцюк, О. С. Кулинський]. – Львів : БаК, 2011. – 400 с.
- РУВФС** Русско-украинско-венгерский фразеологический словарь / [сост. : В. И. Лавер, И. В. Зикань; Науч. ред. М. М. Пещак]. – Киев; Ужгород : Рад. школа, 1985. – 371 с.
- РУСНМ** Російсько-український словник народної мови: у 2 т. / [уклад. В. О. Левун]. – К. : Бібліотека українця, 2007.
- РУССВ** Російсько-український словник сталих виразів / [за ред. М. Ф. Наконечного]. – Харків, 2000. – 864 с.

- РУУРФТС** Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь. Эмоции человека / [сост. Ю. Ф. Прадид]. – Симферополь : Редотдел крымского комитета по печати, 1994. – 242 с.
- РУФС** Російсько-український фразеологічний словник / [уклад. І. О. Вирган, М. М. Пилинська]. – Прапор. – 1959. – № 9. – 1971. – № 10.
- РУФСФДМ** Російсько-український фразеологічний словник. Фразеологія ділової мови / [уложили В. Підмогильний, Є. Плужник]. Перевидання 1927 р. – К. : УКСП «Кобза», 1993. – 248 с.
- СВФ** Словник волинських фразеологізмів / [уклад. Н. В. Кірілкова]. – Острог – Рівне, 2013. – 192 с.
- СУІ** Словник українських ідіом / [уклад. Г. М. Удовиченко]. – К. : Радянський письменник, 1968. – 463 с.
- СФАУМ** Словник фразеологічних антонімів української мови/ [уклад. В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз]. – 4-е вид. – К. : Довіра, 2008. – 349 с.
- СФС** Словник фразеологічних синонімів / [уклад. М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський; за ред. В. О. Винника]. – К. : Рад. шк., 1988. – 200 с.
- СФСУМ** Сучасний фразеологічний словник української мови / [уклад. А. П. Ярещенко , В. І. Бездітко та ін.]. – Х. : Торсінг плюс, 2009. – 640 с.
- СФУМ** Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.
- УАРІФС** Українсько-англо-російський ілюстрований фразеологічний словник / [уклад. І. Є. Намакштанська, О. В. Романова, О. Ф. Курочкіна та ін.]. – Донецьк, 2007. – 268 с.

- УБФС** Українсько-болгарський фразеологічний словник : 3000 реєстрових фразеологічних одиниць / [уклад. К. К. Потапенко-Калоянова]. – К. : Б.в.; Одеса : СМІЛ, 2011. – 374 с.
- УРББПСП** Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнять / [уклад. О. П. Левченко]. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2011. – 748 с.
- УРРУФС1** Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / [уклад. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко]. – К. : Вид-во «Рад. школа», 1971. – 351 с.
- УРРУФС2** Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. – 2-е вид., доп. та перероб. / [уклад. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко]. – К. : Вид-во «Рад. школа», 1978. – 447 с.
- УРРУФС3** Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / [за загальн. ред. Л. Г. Савченко]. – Х. : Прапор, 2004. – 462 с.
- УРРУФТС** Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / [уклад. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко]. – К. : Вид-во «Рад. школа», 1991. – 400 с.
- УФФУФС** Українсько-французький і французько-український фразеологічний словник / [уклад. М. А. Венгрєнівська, Г. Ф. Венгренівська, Т. Б. Оратівський]. – К. : Генеза, 2000. – 276 с.
- ФПМЛ** Фразеологія перекладів Миколи Лукаша : Слов.-довід. / [уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2003. – 735 с.
- ФС** Фразеологічний словник / [уклад. Н. О. Батюк]. – К. : Радянська школа, 1966. – 236 с.
- ФСМ** Фразеологічний словник англійської мови / [уклад. К. Т. Баранцев]. – К. : «Радянська школа», 1956. – 391 с.

- ФСМЗУВ** Фразеологічний словник англійської мови з українськими відповідниками / [уклад. К. Т. Баранцев]. – К.: Радянська школа, 1956. – 391 с.
- ФСГЖ** Фразеологічний словник говірок Житомирщини / [уклад. Г. М. Доброльожа]. – Житомир : ПП Туловський, 2010. – 404 с.
- ФСГНН** Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / [уклад. В. А. Чабаненко]. – Запоріжжя, 2001. – 201 с.
- ФСЛГСС** Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини / [уклад. Н. Вархол, А. Івченко]. – Пряшів : Словацьке педагогічне видавництво, 1990. – 160 с.
- ФСУМ1** Фразеологічний словник української мови : В 2 т. / [уклад. Г. М. Удовиченко]. – К. : Вища шк., 1984.
- ФСУМ2** Фразеологічний словник української мови : В 2 кн. / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наук. думка, 1993. – 984 с.
- ФСУМ3** Фразеологічний словник української мови / [уклад. В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко]. – К. : Освіта, 1998. – 224 с.
- ФСШ1** Фразеологічний словник школяра / [уклад. В. А. Забіяка, І. М. Забіяка]. – К. : Освіта, 2007. – 112 с.
- ФСШ2** Фразеологічний словник школяра / [упоряд. Г. А. Домарецька]. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. – 144 с.
- ФТБХ** Фразеологія творів Бориса Харчука. Словник / [гол. ред. С. Є. Панцьо]. – Тернопіль : Джура, 2012. – 748 с.
- ФУТБЛ** Фразеологізми у творах Богдана Лепкого. Словник / [гол. ред. С. Є. Панцьо]. – Тернопіль : Джура, 2010. – 224 с.
- ФУФС** Французско-украинский фразеологический словарь / [сост. Г. Ф. Венгреневская, М. А. Венгренивская]. – К. : Рад. шк., 1987. – 237 с.
- ЩСНС** Що сільце, то нове слівце [Текст] : слов. фразеологізмів Західного Полісся / [уклад. З. С. Мацюк]. – Луцьк : Вежа-Друк, 2013. – 476 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авксентьев Л. Г. До характеристики полісемантичних фразеологічних одиниць в українській та російській мовах // Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами : тези доп. – Ужгород, 1982. – С. 189–190.
2. Авксентьев Л. Г. Полісемія фразеологічних одиниць сучасної української літературної мови // Питання фразеології східнослов'янських мов : тези респ. наук. конф. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 108–109.
3. Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова. Фразеологія : [Навч. посібник для філол. фак. ун-тів] / Л. Г. Авксентьев. – 2-ге вид., допов. і перероб. – Х. : Вища шк. Вид-во при ХДУ, 1988. – 134 с.
4. Агрикола Э. Микро-, медио- и макроструктуры как содержательная основа словаря // Вопр. языкознания. – 1984. – № 2. – С. 72–87.
5. Аксамітаў А. С. Беларуская фразеалогія. – Мінск, 1978. – 223 с.
6. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології / М. Ф. Алефіренко. – Харків : Вища шк., 1987. – 135 с.
7. Амосова Н. Н. Об английских фразеологических словарях / Н. Н. Амосова // Лексикографический сборник, вып. VI. – М., 1963. – С. 87.
8. Апресян Ю. Д. К вопросу о значении фразеологических единиц / Ю. Д. Апресян // Иностранные языки в школе. – 1957. – № 6. – С. 12.
9. Арсеньева М. Г., Строева Т. В., Хазанович А. П. Многозначность и омонимия [Текст] / М. Г. Арсеньева, Т. В. Строева, А. П. Хазанович. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1966. – 131 с.
10. Архангельский В. Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии. – Изд-во Ростов. ун-та, 1964. – 145 с.
11. Бабич Н. Д. Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами : Тези доповідей / Редкол. : И. О. Дзендзелівський (відп. ред.) та ін. – Ужгород, 1982. – С. 192–193.

12. Бабич Н. Д. Співвідношення діалектного та загальнонародного в українській фразеології (до питання про фразеологічну синоніміку та варіантність) / Н. Д. Бабич // Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів : Тези доповідей та повідомлень. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 61–63.
13. Бабкин А. М. Лексикографическая разработка русской фразеологии. – М.; Л. : Наука, 1964. – 76 с.
14. Бабкин А. М. Фразеология и лексикография : Сб. «Вопросы фразеологии». – М. – Л., 1964. – С. 9–10.
15. Бабкин А. М. Фразеология и лексикология // Проблемы фразеологии. – М.; Л., 1964. – С. 7–37.
16. Балли Ш. Французская стилистика / Пер. с фр. К. А. Долинина. – М. : Изд-во иностр. лит., 1961. – 394 с.
17. Баран Я. А. Фразеологія у системі мови : дис. ...докт. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Я. А. Баран. – Івано-Франківськ, 1998. – 391 с.
18. Баранник Д. Х. Фразеологія в усному монологічному мовленні / Д. Х. Баранник // Питання мовної культури. – К. : Наук. думка, 1968. – Вип. 2. – С. 34–38.
19. Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику / А. Н. Баранов. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 354 с.
20. Баранцев К. Т. Курс лексикології сучасної англійської мови / К. Т. Баранцев. – К. , 1955. – С. 189.
21. Бевзенко С. П. Актуальність вивчення української діалектної фразеології // Мовознавство. – 1974. – № 2. – С. 15–19.
22. Белодед И. К., Борковский В. И., Горецкий П. И. Изучение украинского и белорусского языков. – М., 1958. – С. 11–12.
23. Беляева И. О., Якименко Н. Е. Фразеологический словарь. Язык газеты, радио, телевидения [Текст] // Фразеология в прошлом и настоящем : Материалы XXXVII Международной филологической конференции. Факультет

филологии и искусств СПбГУ / Под. ред. Х. Вальтера, В. Мокиенко, А. Савченко. – Санкт-Петербург – Грайфсвальд, 2009. – С. 17–20.

24. Берков В. П. Двухязычная лексикография : Учебник / В. П. Берков. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ООО «Издательство Астрель» : ООО «Издательство АСТ» : ООО «Транзиткнига», 2004. – 236 с.

25. Білоноженко В. М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К. : Наук. думка, 1989. – 156 с.

26. Будагов Р. А. Проблемы развития языка. – М.–Л. : Наука, 1965. – 72 с.

27. Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка. – 5-е перераб. изд. – К. : Рад. шк., 1952. – Т. 1. – 447 с.

28. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. – К. : Рад. шк., 1959. – 307 с.

29. Бурячок А. А. Інструкція для складання регіональних діалектних словників. – В кн. : Праці XI Респ. діал. наради. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 214 – 226.

30. Бушуй Т. А. Фразеогнездо как единица контрастивного лексического словаря // Вопр. филол. наук. – М. : Компания Спутник, 2009. – № 6. – С. 83–85.

31. Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / В. В. Виноградов // Избр. тр. : лексикология и лексикография. – М. : Наука, 1977. – С. 140–161.

32. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – 2-е изд. – М. : Высш. шк., 1972. – 614 с.

33. Гаврин С. Г. Заметки по теории фразеологии // Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц. – Тула, 1972. – С. 127–142.

34. Гаврин С. Г. Изучение фразеологии русского языка в школе. – М. : Учпедгиз, 1963. – 112 с.

35. Гаврин С. Г. Проблема систематизации устойчивых сочитаний современного русского языка в функциональном аспекте // Учен. зап. Моск. обл. пед. ин-т им. Н. К Крупской, т. 160, 1966, Русский язык, вып. 11. – с. 263.

36. Гаврин С. Г. Релевантные и факультативные свойства фразеологической единицы // Учен. зап. / Пермск. гос. пед. ин-т, 1974. – С. 88–102.

37. Гак В. Г. Сопоставительная лексикология : На материале французского и русского языков. – М. : Международные отношения, 1977. – 264 с.

38. Гаусман Ф. Й., Віганд Г. Е. «Компонентні частини та структури загальних одномовних словників» [Franz Josef Hausmann and Herbert Ernst Wiegand, «Component Parts and Structures of General Monolingual Dictionaries : A Survey» in Franz Josef Hausmann, Oskar Reichmann, Herbert Ernst Wiegand, and Ladislav Zgusta (eds.), Wörterbücher, Dictionaries, Dictionnaires : Ein Internationales Handbuch zur Lexikographie, An International Encyclopedia of Lexicography, Encyclopedie internationale de Lexicographie, 3 vols. (Berlin : Walter de Gruyter, 1989–1991), vol. I, pp. 328–360].

39. Гепнер Ю. Р. Об основных признаках фразеологических единиц и о типах их видоизменения / Ю. Р. Гепнер // Сб. : Проблемы фразеологии. – М.–Л., 1964. – С. 57–69.

40. Глухов В. М. Вопросы многозначности фразеологических единиц и их решение в «Фразеологическом словаре русского языка» под. ред. А. И. Молоткова. – «Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц» // Материалы межвузовского симпозиума. – Тула, 1968. – С. 321–330.

41. Гнатюк І. С. Коломієць М. П., Регушевський Є. С. Словник фразеологічних синонімів : [рецензія] // Укр. мова і літ. у шк. – 1989. – № 12. – С. 67–69.

42. Головащук С. І. Перекладні словники і принципи їх укладання / С. І. Головащук. – К. : Наук, думка, 1976. – 245 с.

43. Горды М. О фразеологической концепции В. В. Виноградова // *Slavica stetinensia*. – Szczecin, 1999. – № 8. – С. 157–165.
44. Горецький П. Й. Історія української лексикографії/ П. Й. Горецький. – К. : Вид-во АНУРСР, 1963. – 241 с.
45. Горецький П. Й. Методологічні принципи складання загальних двомовних перекладних словників / П. Й. Горецький // *Лексикографічний бюлетень*. – К., 1951. – Вип. I. – С. 5– 22.
46. Городецкий Б. Ю. Проблемы и методы современной лексикографии // *Новое в зарубежной лингвистике*. – М. : Прогресс, 1983. – Вып. 14. – С. 5–23.
47. Гринев С. В. Введение в терминологическую лексикографию. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1986. – 106 с.
48. Грицак М. А. Подача фразеологічного матеріалу в регіональних словниках // *Тези доповідей до ХІХ наукової конференції*. – Ужгород, 1965. – 143 с.
49. Даль В. И. Пословицы русского народа. – М., 1957. – С. 28–29.
50. Даніловіч М. А. Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны. – Гродна : ГрДУ, 2000. – 267 с.
51. Демська О. М. Вступ до лексикографії. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 266 с.
52. Демський М. Т. Системні зв'язки у сфері фраземіки // *Мовознавство*. – 1991. – № 2. – С. 36–43.
53. Денисенко С. Н. Фразеобразование в немецком языке (Фразеологическая деривация как системный фактор фразеобразования). – Львов : Вища шк., 1988. – 197 с.
54. Дубинин И. И., Гусякова Л. Г. Динамика обыденного сознания. – Минск. : Изд-во Белорусского гос. ун-та, 1985. – С. 24.
55. Дубичинский В. В. Искусство создания словарей : Конспекты по лексикографии / В. В. Дубичинский. – Харьков, ХГПУ, 1994. – 102 с.
56. Дубичинский В. В. Лексикографические заметки : Рекомендации создателям словарей. – Харьков, 1994. – С. 3–12.

57. Дубічинський В. В. Лексикографія : навч.-метод. посіб. / В. В. Дубічинський. – Харків : НТУ «ХП», 2012. – 68 с.
58. Дубичинский В. В. Лексикография русского языка : учеб. пособие / В. В. Дубичинский. – М. : Наука : Флинта, 2009. – 432 с.
59. Дубічинський В. В. Сучасні обрії української лексикографії // Wiener Slawistischer Almanach. – 1996. – № 37. – S. 225–235.
60. Дубичинский В. В. Теоретическая и практическая лексикография / В. В. Дубичинский. – Вена-Харьков : Харьковское лексикографическое общество, 1998. – 147 с.
61. Дубічинський В. В. Українська лексикографія : історія, сучасність та комп'ютерні технології : [навч. посібник] / В. В. Дубічинський. – Х. : Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т», 2004. – 164 с.
62. Житецкий П. Г. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. – К., 1889. – 164 с.
63. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови : [підручник] / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – К. : Вища шк., 1972. – Ч. I. – 403 с.
64. Жуйкова М. В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов [Текст] : монографія. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2007. – 416 с.
65. Жуков В. П. О сопоставлении многозначности фразеологической единицы с многозначностью слова. – «Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц» // Материалы межвузовского симпозиума. – Тула, 1968. – С. 195–202.
66. Жуков В. П. Об устойчивости и вариантности фразеологизмов на семантическом уровне / В. П. Жуков // Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц. – Тула, 1972. – С. 24–27.
67. Жуков В. П. Семантика фразеологических оборотов / В. П. Жуков. – М., 1978. – 160 с.

68. Жуков В. П. Фразеологическая синонимия и словарь фразеологических синонимов // В. П. Жуков, М. И. Сидоренко, В. Т. Шкляров. Словарь фразеологических синонимов русского языка. – М.: Русский язык, 1987. – С. 3–18.
69. Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – С. 168.
70. Звягинцев В. А. Семасиология / В. А. Звягинцев. – М.: Изд-во МГУ, 1957. – 323 с.
71. Зорівчак Р. П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія / Р. П. Зорівчак. – Львів : Вища школа, 1983. – 175 с.
72. Зубець Н. О. Типологія сучасних фразеологічних словників // Учені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Філологія». – 2007. – № 6. – С. 26–30.
73. Зубець Н. О. Українська лексикографія другої половини ХХ століття : [навч. посібник] / Н. О. Зубець. – Запоріжжя : ЗНУ, 2008. – 124 с.
74. Івченко А. О. Матеріали до фразеологічного словника Харківщини. Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Харків, 1993. – Т. 1. – С. 153 – 162.
75. Івченко А. О. Словник української фразеологічної термінології: засади створення / Анатолій Івченко // Українська наукова термінологія. Зб. матер. наук.-практ. конф. «Українська термінологія. Суспільні та гуманітарні науки», Київ, 12 листопада 2010 р. – К.: Наук. думка, 2010. – № 3. – С. 127–133.
76. Івченко М. П. Сучасна українська літературна мова. – К.: Вид-во КДУ, 1965. – 504 с.
77. Інструкція для укладання діалектних словників / відп. ред. Я. В. Закревська. – Львів : Ін-т сусп. наук АН України, 1992. – 32 с.
78. Караулов Ю. Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М.: Наука, 1981. – 367 с.
79. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – С. 155.

80. Касарес Х. Введение в современную лексикографию. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 354 с.

81. Квеселевич Д. И. О некоторых критериях выявления полисемии и омонимии фразеологических единиц (ФЕ) в лексикографической практике (на материале русско-английского фразеологического словаря) // Питання фразеології східнослов'янських мов : тези респ. наук. конференції. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 137–139.

82. Кирсанова Н. А. О некоторых семантических признаках фразеологических единиц (к вопросу о многозначности и синонимике в сфере фразеологии). – М. –Л., 1964. – С. 84–101.

83. Кияк Т. В. Денисенко С. Н. Німецько-українсько-російський словник-довідник (Словник-довідник з фразеологічної деривації на основі існуючої фразеології німецької мови з перекладом прикладів на українську та російську мови). – Вінниця : Нова Книга. – 2005. – 277 с. // Мовознавство. – № 6, 2008. – С. 86–88.

84. Коваленко Б. О. Засади укладання словника фразем мови творів Анатолія Свидницького // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті : теорія, практика, типологія (м. Київ, Інститут української мови, 12–13 травня 2011 р.) / Відпов. ред. к. філол. н. І. С. Гнатюк. – К., 2011. – С. 194–201.

85. Коваль В. И. Восточнославянская этнофразеология: деривация, семантика, происхождение. – Гомель, 1998. – 213 с.

86. Ковальова Н. Сучасні проблеми фразеологічної ідеографії (на матеріалі тематичної мікрогрупи народних фразеологізмів на позначення простору і часу) / Н. Ковальова // Українське мовознавство. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – Вип. 38. – С. 108–111.

87. Коломієць Л. І., Майборода О. А. Відлуння культу вогню в українській фразеології // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. Філологія. – Х., 2004. – Вип. 41. – № 631. – С. 95–98.

88. Коломієць М. П. Фразеологічна синоніміка української мови / М. П. Коломієць. – Дніпропетровськ, 1986. – 80 с.

89. Коломієць М. П. Фразеологічні синоніми / М. П. Коломієць. – Дніпропетровськ, 1989. – 67 с.

90. Конецкая В. П. Принципы классификации лексических значений слова // Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина, 1956. – Т. ХС. – № 1. – С. 11–27.

91. Копыленко М. М., Попова З. Д. Очерки по общей фразеологии. – Воронеж, 1978. – 142 с.

92. Корнієнко Л. М. До питання про класифікацію фразеологічних словників української мови / Л. М. Корнієнко // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур : Пам'яті академіка Леоніда Булаховського : зб. наук. праць. – К. : «Освіта України», 2015. – Вип. 28. – С. 78–87.

93. Корнієнко Л. М. З історії української діалектної фразеографії / Л. М. Корнієнко // Українське мовознавство : міжнародний наук. зб. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2012. – Вип. 42/1. – С. 185–193.

94. Корнієнко Л. М. Лексикографування полісемії в українській фразеографії початку ХХІ ст. / Л. М. Корнієнко // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія : Філологія (мовознавство) : зб. наук. праць / [гол. ред. Н. Л. Іваницька]. – Вінниця: ТОВ «фірма «Планер», 2014. – Вип. 20. – С. 47–54.

95. Корнієнко Л. М. Про синонімію у фразеологічних словниках / Л. М. Корнієнко // Мова і культура. (Науковий журнал). – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – Вип. 16. – Т. IV (166). – С. 110–116.

96. Корнієнко Л. М. Українська перекладна багатомовна фразеографія : історія питання / Л. М. Корнієнко // Наукові праці : науково-методичний журнал. – Вип. 266. Т. 278. Філологія. Мовознавство. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. – С. 57–62.

97. Корниенко Л. Н. Фразеологизмы с компонентом “любить” в русской и украинской лексикографии / Л. Н. Корниенко // Проблемы лексико-

семантической типологии : сб. науч. трудов / под ред. А.А. Кретьова. – Воронеж, 2013. – Вып. 2. – С. 160–173.

98. Космеда Т. А., Плотнікова Н. В. Лінгвоконцептологія : мікроконцептосфера *СВЯТКИ* в українському мовному просторі [Текст] : монографія. – Львів : ПАІС, 2010. – 408 с.

99. Краснобаєва-Чорна Ж. В., Боровик А. В. Сучасна українська фразеологія : Довідник. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – 93 с.

100. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Моделювання терміносистеми української фразеології : Словник фразеологічних термінів сучасної української мови / Ж. В. Краснобаєва-Чорна // Учені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – Серія : Філологія. Соціальні комунікації. – 2009. – Т. 22 (61), № 4 (2). – С. 197–201.

101. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Сучасна концептологія: концепт *життя* в українській фраземіці [Текст] : монографія. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – 201 с.

102. Кунин А. В. О фразеологической вариантности и структурной синонимии в современном английском языке / А. В. Кунин // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей школе. – Вологда, 1965. – С. 32–37.

103. Кунин А. В. Фразеология современного английского языка. – М. : Междунар. отношения, 1972. – 288 с.

104. Лавер В. И. Семантико-структурные варианты диалектных фразеологизмов в южнокарпатских украинских говорах и их линво-географическая интерпретация // Вопросы фразеологии. VIII : Тр. Самарканд. гос. ун-та им. А. Навои. – Самарканд, 1975. – Вып. 272. – С. 178–191.

105. Ларин Б. А. История русского языка и общее языкознание. – М. : Просвещение, 1977. – 223 с.

106. Ларин Б. А. Очерки по фразеологии (о систематизации и методах исследования фразеологических материалов) // Ларин Б. А. История русского языка и общее языкознание. – М. : Просвещение, 1977. – С. 125–149.

107. Ларін Б. О. Про народну фразеологію // Укр. мова в шк. – 1959. – № 5 – С. 29–36.
108. Левицкий В. В. Опыт экспериментального разграничения лексической полисемии и омонимии // Психолингвистические исследования. Лексика. Фонетика. – Калинин, 1985. – С. 4–14.
109. Левченко О. П. Перекладна слов'янська фразеографія: теоретичні засади та практична реалізація // Зб. наукових праць «Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові» / Інститут української мови НАН України; відп. ред. І. С. Гнатюк. – К. : КММ, 2012. – С. 158–163.
110. Лепешаў І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы. – Мінск : Выш. шк., 1998. – 271 с.
111. Лепешаў І. Я. Проблемы фразеологической стилистики и фразеологической нормы. – Мінск : Навука і тэхніка, 1984. – 264 с.
112. Лінгвістичні та технологічні основи тлумачної лексикографії / В. А. Широков, В. М. Білоноженко, О. В. Бугаков та ін. – К. : Довіра, 2010. – 295 с. : іл. – Бібліогр. : С. 277–293.
113. Ляшчинська В. А. Фразеологічна концептуалізація і категоризація емоцій гніву // Східнослов'янська філологія : зб. наук. пр. / Горлівський держ. пед. ін-т інозем. мов; Донецький нац. ун-т. Редкол. : С. О. Кочетова та ін. – Вип. 22. Мовознавство. – Горлівка : Вид-во ГДПІМ, 2012. – С. 3–12.
114. Мартынюк А. Я. Трехъязычный тематический словарь и лексикографическая традиция // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия «Филология». – Том 19 (58), № 1. – Симферополь, 2006. – 264 с.
115. Медведєв Ф. П. На шляху створення фразеологічного словника української мови // Інформаційні матеріали наукової ради з проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй». – К., 1970. – 340 с.

116. Медведєв Ф. П. Українська фразеологія / Ф. П. Медведєв. – 2-ге вид. – Харків : Вища шк., 1982. – 232 с.
117. Мізін К. І. Проблеми фразеографічної фіксації німецьких усталених порівнянь у двомовному словнику / К. І. Мізін // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2005 (23). – С. 84–85.
118. Миллер Е. Н. Природа лексической фразеологической антонимии / Е. Н. Миллер. – Саратов, 1990. – 246 с.
119. Мокиєнко В. М. К читателю // Бирих А. К., Мокиєнко В. М., Степанова Л. И. Словарь фразеологических синонимов русского языка / Под ред. В. М. Мокиєнко. – Ростов н/Д., 1997. – С. 5.
120. Мокиєнко В. М. Принцип лексикографической полноты и славянская фразеография / В. М. Мокиєнко // Славянская филология : Межвуз. сб. – Вып. VIII. – СПб : Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1999. – 316 с.
121. Мокієнко В. М. [Рец. на:] Фразеологічний словник української мови : в 2 т. / За ред. Г. М. Удовиченка // Укр. мова і літ. в шк. – 1985. – № 6. – С. 67–68.
122. Мокиєнко В. М. Славянская фразеология / В. М. Мокиєнко. – М. : Высш. шк., 1989. – 287 с.
123. Молотков А. И. Лексическое значение фразеологизма. – «Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц. Материалы межвузовского симпозиума». – Тула, 1968. – С. 317.
124. Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка / А. И. Молотков – Л. : Наука, 1977. – 281 с.
125. Молотков А. И. Фразеологизмы русского языка и принципы их лексикографического описания // Фразеологический словарь русского языка. – М. : Сов. энцикл., 1967. – С. 7–23.
126. Морковкин В. В. Идеографические словари. – М. : Изд-во МГУ. – 1970. – 72 с.
127. Морковкин В. В. Типология филологических словарей / В. В. Морковкин // Vocabulum et vocabularium. – Х., 1994. – Вып. 1. – С. 12–23.

128. Москаленко А. А. Нарис історії української лексикографії. – К. : Рад. шк., 1961. – 162 с.
129. Москаленко Н. А. Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник (рецензія) Н. А. Москаленко та ін. // Укр. мова і літ. в шк. – 1971. – № 11. – С. 90–93.
130. Муравицька М. П. Психолінгвістичний аналіз лексичних омонімів // Мовознавство. – 1975. – № 3. – С. 59–68.
131. Неровня Н. Н. Вариантность и синонимия в украинской фразеологии : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. Н. Неровня. – К., 1990. – 160 с.
132. Неровня Н. М. З історії української фразеології і фразеографії та їх сучасні проблеми / Н. М. Неровня // Українське мовознавство. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – Вип. 38. – С. 152–159.
133. Никитин М. В. Лексическое значение в слове и словосочетании. – Владимир : Владимир. пед. инст-т, 1974. – 222 с.
134. Ожегов С. И. О структуре фразеологии // Лексикограф. сб. – М., 1957. – Вып. 2. – С. 31–53.
135. Олійник М. Я. Фразеологія гуцульських говірок : Дис. ...канд. філол. наук. – Л., 2002. – 222 с.
136. Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія (питання історії, теорії та практики). – К. : Наук. думка, 1978. – 202 с.
137. Пещак М. М. Двомовна перекладна лексикографія як джерело розвитку зіставної лексикології / М. М. Пещак // Проблеми зіставної семантики : Матеріали Всеукраїнської наук. конф. з проблем зіставної семантики 28–30 вересня 1995 р. – К., 1995. – С. 102–103.
138. Полюга Л. М. Нове досягнення українських лексикографів. Рец. на кн. : Фразеологічний словник української мови [Текст]. – К. : Наук. думка, 1993. – Кн. 1, 2. – 982 с. // Мовознавство. – 1994. – № 4–5. – С. 76–77.
139. Порадник для укладачів фахових словників /http://www.lp.edu.ua/tc.terminology/TK_vocab.htm.

140. Потебня А. А. Эстетика и поэтика. – М. : Искусство, 1976. – 614 с.
141. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – Т. 1–2. – М. : Учпедгиз, 1958. – 536 с.
142. Потебня А. А. Из лекций по теории словесности : Басня. Пословица. Поговорка. – 3-е изд. / под ред. В. И. Харциева со вступительными статьями акад. Д. И. Багалея, А. М. Финкеля и В. И. Харциева. – Харьков : Государственное издательство Украины. – 1930. – 129 с.
143. Прадід Ю. Ф. Актуальні проблеми фразеологічної ідеографії // У царині лінгвістики і права. – Сімферополь : Еліньо, 2006. – С. 51–55.
144. Прадід Ю. Ф. Засади укладання фразеологічного словника ідеографічного типу // Мовознавство, 1995. – № 4–5. – С. 35–38.
145. Прадід Ю. Ф. Історія української фразеології / Мовознавство. – 2012. – № 1. – С. 31–39.
146. Прадід Ю. Ф. Перекладні фразеологічні словники в Україні // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология». – Том 20 (59), № 1. – Симферополь, 2007. – С. 79–84.
147. Прадид Ю. Ф. Развитие фразеологической науки в Украине (II пол. XX ст. – начало XXI ст.) // Учені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія : Філологія. Соціальні комунікації. – 2012. – Т. 25 (64), № 2 (1). – С. 11–42.
148. Прадід Ю. Ф. У царині лінгвістики і права / Ю. Ф. Прадід. – Сімферополь : Еліньо, 2006. – 256 с.
149. Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) / Ю. Ф. Прадід; НАН України, Ін-т української мови. – Київ–Сімферополь, 1997. – 272 с.
150. Розгон В. В. Функціонально-семантична співвіднесеність фразеологічних одиниць і лексем // Нова філологія. – 2001. – № 2. – С. 26–33.
151. Ройзензон Л. И. Еще раз о воспроизводимости как признаке фразеологичности // Тр. Самарканд. ун-та. – 1972. – Вып. 5, ч. I. – № 219. – С. 17–21.

152. Ройзензон Л. И. Лекции по общей и русской фразеологии. – Самарканд, 1973. – 221 с.
153. Ройзензон Л. І. [Рец. на:] Словник український ідіом / Уклад Г. М. Удовиченко // Мовознавство. – 1969. – № 4. – С. 91–95.
154. Русанівський В. М., Клименко Н. Ф. Від універсальної бази лінгвістичних знань до комп'ютерного укладання словників / В. М. Русанівський, Н. Ф. Клименко // Мовознавство. – 1995. – № 4–5. – С. 3–10.
155. Самойлович Л. В. Традиції та обряди народу як джерело виникнення фразеологізмів [Текст] // Лінгвістика : зб. наук. праць. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – № 2 (5). – С. 82–87.
156. Самойлович Л. В. Українська фразеографія XIX – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. В. Самойлович. – Дніпропетровськ, 2000. – 20 с.
157. Санько З. Ф. Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем. – Мінск : Наука і техника, 1991. – 218 с.
158. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О. О. Селіванова. – К.; Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
159. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. Полтава. Довкілля / О. О. Селіванова. – К., 2006. – 343 с.
160. Серебряк М. В. Українська діалектна фразеографія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / М. В. Серебряк. – Луганськ, 2014. – 23 с.
161. Сидоренко М. И. Типы различий между семемами многозначных фразеологических единиц. – «Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц» // Материалы межвузовского симпозиума. – Тула, 1968. – С. 202–209.

162. Симоненко Л. О. Скарбниця народної мудрості. [Рец. на :] Фразеологічний словник української мови / За ред. Г. М. Удовиченко : В 2 т. // Мовознавство. – 1985. – № 6. – С. 76–77.
163. Снар В. П. Англо-український фразеологічний словник / Уклад К. Т. Баранцев. – К. : Радянська школа, 1969. – 1052 с. // Мовознавство. – № 1, 1972. – С. 88–91.
164. Скопненко О. І. Принципи відбиття фразеологічної синонімії в слов'янській лексикографії та засади створення індивідуально-авторського словника фразеологічних синонімів / О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк-Скопненко // Мовознавство. – К., 2007. – № 4–5. – С. 50–56.
165. Скопненко О. І., Цимбалюк-Скопненко Т. В. Фразеологічні синоніми в мові художніх перекладів Миколи Лукаша // Лексикографічний бюлетень. – Вип. 10. – 2004. – С. 63–71.
166. Скрипник Л. Г. Видозміни форми фразеологічних одиниць / Л. Г. Скрипник // Мовознавство. – 1969. – № 4. – С. 3–12.
167. Скрипник Л. Г. Культура усної і писемної мови / Л. Г. Скрипник // Мовознавство. – К., 1970. – № 5. – С. 58–66.
168. Скрипник Л. Г. Перша тисяча / Л. Г. Скрипник // Жовтень. – № 4. – Львів : Вид-во «Каменярь», 1965. – С. 140–143.
169. Скрипник Л. Г. Синоніміка у фразеології / Л. Г. Скрипник // УМЛШ. – 1972. – № 6. – С. 25–35.
170. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наук. думка, 1973. – 280 с.
171. Слово і фразеологізм у словнику / [відп. ред. Паламарчук Л. С.]. – К. : Наук. думка, 1980. – 249 с.
172. Спринчак Я. О. Етимологічний аналіз фразеологічних виразів / Я. О. Спринчак // Укр. мова і літ. в шк. – 1976. – № 5. – С. 33–38.
173. Старко В. Ф. Проблема авторитетності двомовних словників // Українська лексикографія в загальномовному контексті : теорія, практика,

типологія (м. Київ, Інститут української мови, 12–13 травня 2011 р.) / Відпов. ред. к. філол. н. І. С. Гнатюк. – К., 2011. – С. 315–322.

174. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1973. – 439 с.

175. Сучасна українська мова : [підручник] / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін.; За ред. О. Д. Пономарева. – 2-ге вид., перероб. – К. : Либідь, 2001. – 400 с.

176. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Языки рус. культуры, 1996. – 286 с.

177. Удовиченко Г. М. Предмет фразеології та семантичні типи фразеологізмів // Укр. мова і літ. в шк. – К. : Вид-во «Рад. шк.», 1965. – № 2. – С. 20–24.

178. Удовиченко Г. М. Принципи укладання «Словника фразеологізмів української мови» / Г. М. Удовиченко // Тези доп. IV міжвуз. респ. славіст. конф. – Одеса, 1961. – С. 64–65.

179. Удовиченко Г. М. Прогресивна і регресивна деривація в системі фразеологізмів / Г. М. Удовиченко // Мовознавство. – 1984. – № 2. – С. 18–24.

180. Ужченко В. Д., Авксентьев Л. Г. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. – Х. : Основа, 1990. – 167 с.

181. Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму / В. Д. Ужченко. – К. : Рад. шк., 1988. – 279 с.

182. Ужченко В. Д. Нові рубежі української фразеології [Текст]. Рец. на кн. : Словник фразеологізмів української мови [Текст] / Укл. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук, Н. М. Неровня, Т. О. Федоренко; відп. ред. В. О. Винник. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с. // Українська мова. – 2004. – № 1. – С. 107–117.

183. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія : [монографія] / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 362 с.

184. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови : [навч. посібник] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.
185. Ужченко В. Д. Фразеологічні словники як зібрання фонової інформації [Текст] // Лінгвістика : зб. наук. праць. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – № 4 (10). – С. 47–56.
186. Умарходжаев М. И. Принципы составления многоязычного фразеологического словаря (на материале немецкого, узбекского и русского языков) : Автореф. дис ... канд. филол. наук : 10.663. – М., 1972. – 27 с.
187. Филоненко Т. М. Фразеологический образ в языковой модели пространства // Филологические науки. – 2002 – № 2. – С. 87–93.
188. Царьова І. В. Проект словника обрядових фразеологізмів східнословобожанських говірок // Лексикографічний бюлетень : зб. наук. праць. – Вип. 20. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2011. – С. 134–140.
189. Цимбалюк-Скопненко Т. В., Скопненко О. І. Матеріали до «Словника фразеологічних синонімів Миколи Лукаша» // Лексикографічний бюлетень : зб. наук. праць. – Вип. 20. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2011. – С. 221–233.
190. Чабаненко В. А. Рец. на кн. : Словник фразеологізмів української мови [Текст] / Укл. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук, Н. М. Неровня, Т. О. Федоренко; відп. ред. В. О. Винник. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с. // Мовознавство. – 2004. – № 1. – С. 81–83.
191. Чак Є. Д. А. П. Коваль, В. В. Коптілов. 1000 крилатих виразів української літературної мови // Укр. мова і літ. в шк. – К.: Рад. шк., 1965. – № 1. – С. 87–90.
192. Чак Є. Д. Н. О. Батюк. Фразеологічний словник // Укр. мова і літ. в шк. – К. : Рад. шк., 1966. – № 9. – С. 83–85.
193. Чак Є. Д. [Рец. на :] Словник український ідіом / Уклав Г. М. Удовиченко // Укр. мова і літ. в шк. – 1969. – № 5. – С. 85–87.

194. Чередниченко І. Г. Нариси з української фразеології (з російсько-українськими паралелями) : Прийменникові конструкції / І. Г. Чередниченко. – К., 1952. – Ч. I. – С. 7.
195. Чернышева И. И. Фразеология современного немецкого языка. – М., 1970. – С. 36–61.
195. Чернышева И. И. Явление синонимии и полисемии в фразеологии немецкого языка // Иностр. яз. в шк. – 1960. – № 6. – С. 100–107.
197. Шайкевич А. Я. Проблемы терминологической лексикографии. – М., 1983. – 189 с.
198. Шанский Н. М. О фразеологизме как языковой единице и предмете фразеологии // Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц. – Тула, 1968. – С. 7–14.
199. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка / Н. М. Шанский. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1985. – 160 с.
200. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. – 2-е изд. – Л. : Учпедгиз, 1941. – 620 с.
201. Шведова Н. Ю. Парадоксы словарной статьи // Национальная специфика языка и её отражение в нормативном словаре. – М., 1988. – С. 6–11.
202. Шимчук Э. Г. Русская лексикография. – М. : Изд-во Московского университета, 2003. – 320 с.
203. Широков В. А. Элементи лексикографії. – К. : Довіра, 2005. – 304 с.
204. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М. : Наука, 1973. – 280 с.
205. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. – Л. : Наука, 1974. – 428 с.
206. Щербань Н. П. Фразеологічна одиниця у тексті оригіналу та її переклад / Н. П. Щербань // Проблеми семантики слова, речення та тексту. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 352–357.
207. Щербачук Л. Ф. До проблеми укладання словника індивідуально-авторського вживання фразеологічних одиниць / Л. Ф. Щербачук // Вісник

Запорізького національного університету : зб. наук. статей. Філологічні науки. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2006. – С. 314–319.

208. Юрчук Л. А. Ілюстративний матеріал як засіб семантичної характеристики слова в тлумачному словник / Л. А. Юрчук// Лексикологія та лексикографія. – 1969. – Вип. 3. – С. 132 – 140.

209. Юрчук Л. А. Теоретичні засади реєстру фразеологічного словника української мови // Мовознавство. – 1983. – № 5. – С. 23–32.

210. Янкоўскі Ф. М. Беларуская фразеалогія. – Мінск: Нар. асвета, 1981. – 79 с.

211. Bréal M. Éssai de sémantique : 7-e éd. – Paris, 1924. – Ch. XIV: La polysémie. – 372 s.

212. Gates E. The Training of Lexicographers // Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. – 1989. – V. 1. – P. 94–96.

213. Hallig R. et Wartburg V. W. Systeme raisonne des concepts pour servir de base a la lexicographie. – 2-eme ed. – Berlin, 1963. – C. 50.

214. Hausmann F. J. Le dictionnaire analogique // Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. – 1990. – V. 2. – P. 1094–1099.

215. Hundt Chr. Untersuchungen zur portugiesischen Phraseologie // Pro linqua. – Vilhelmsfeld : Egert, 1994. – Bd. 18. – 195 S.

216. Kromann H.-P., Riber T., Rosbach P. Principles of Bilingual Lexicography // Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. – 1991. – V. 3. – P. 2711–2728.

217. Malkiel Y. A Typological Classification of Dictionaries on the Basis of Distinctive Features // Problems in Lexicography / Ed. by F. Householder and S. Sapporta. – Bloomington, 1962. – P. 3–24.

218. Schmidt W. Lexikalische und aktuelle Bedeutung. 3. überarb. Aufl.- Berlin : Deutsche Akademie der Wissenschaft zu Berlin, 1966. – 73 p.

219. Vocabulum et vocabularium. Слово и словарь : сб. науч. тр. по лексикографії / под ред. В. Дубичинського и Т. Ройтера. – Вып. 12. – Х. : Вид-во «Підручник» НТУ «ХПІ», 2011. – 230 с.

220. Źmigrodzki P. Wprowadzenie do leksykografii polskiej. – Katowice : Wyd-wo Uniwersytetu Śląskiego, 2005. – 284 s.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

221. Англо-русский фразеологический словарь / [сост. А. В. Кунин]. – М., 1955. – 1455 с.

222. Галицько-руські народні приповідки / [уклад. І. Я. Франко]. – Львів, 1901–1905, т. I, стор. XVII.

223. Малоросійскія пословицы, поговорки и загадки и Галицкія приповідки / [уклад. М. В. Закревський] // Старосвітській бандуриста. – М., 1860. – Кн. II. – С. 139–230.

224. Немецко-русский фразеологический словарь [сост. Л. Э. Бинович]. – М., 1956. – 456 с.

225. Повний словник антонімів української мови / [уклад. Л. М. Полюга]. – 4-е вид. – К. : Довіра, 2008. – 510 с.

226. Русско-английский словарь устойчивых сравнений / [сост. Н. Л. Шадрин]. – СПб., 2003. – 346 с.

227. Русско-английский фразеологический словарь / [сост. С. И. Лубенская]. – М., 1997. – 1056 с.

228. Словник лінгвістичних термінів / [уклад. Д. І. Ганич, І. С. Олійник]. – К. : Вища шк., 1985. – 360 с.

229. Словарь лингвистических терминов [сост. О. С. Ахманова]. – М. : Советская энциклопедия, 1966. – 607 с.

230. Словарь современного русского литературного языка : в 17 т. / []– М.; Л., 1948 – 1965. – 466 с.

231. Словарь-справочник лингвистических терминов [сост. Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова]. – М., 1972. – 495 с.

232. Словник української мови : в 11 т. / [ред.-упоряд. І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. I–XI.

233. Словарь української мови : у 4 т. / [упор. Б. Д. Грінченком]. – 1907–1909.
234. Словарь фразеологических синонимов русского языка / [сост. В. П. Жуков, М. И. Сидоренко, В. Т. Шкляров] / Под ред. В. П. Жукова. – М. : Рус. яз., 1987. – 448 с.
235. Сучасна фразеологія : класифікаційні параметри фразеологічних одиниць [Текст] : словник фразеологічних термінів / [уклад. Ж. В. Краснобаєва-Чорна] // Донецький національний університет. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – 167 с.
236. Українська мова. Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» імені М. П. Бажана, 2007. – 856 с.
237. Українські приказки, прислів'я і таке інше / [спорудив М. Номис]. – СПб, 1864. – 304 с. – (перевид. 1993).
238. Фразеологический словарь русского языка / [ред. А. И. Молоткова]. – 6-е изд., испр. и доп. – М., 2001. – 594 с.
239. Фразеологический словарь современного русского литературного языка / Под ред. проф. А. Н. Тихонова / [сост. А. Н. Тихонов, А. Г. Ломов, А. В. Королькова]. Справочное издание : В 2 т. – М. : Флинта : Наука, 2004. – 639 с.
240. Фразы, пословицы и приговорки Малороссіскія / [уклад. О. П. Павловський] // Грамматика малороссійскаго нарѣчія. – СПб, 1818. – С. 79–86.
241. Словник стійких народних порівнянь / [уклад. : О. С. Юрченко, А. О. Івченко]. – Х. : Основа, 1993. – 176 с.
242. Словник української мови : в 20 т. / [гол. ред. В. М. Русанівський]. – К. : Наук. думка, 2010. – Т. I. (А–Б). – 578 с.